

Kodutohter.

Opetus,

tuda haigedega peab ümber käidama ja
neile arsti abi püündusel fergitust tehtama.

Kirja pannud

Dr. F. N. Krenkwald.

Kolmas trükk.

Tartus.

Skwalenburg'i trükk ja tulu.

1890.

AR

Kes tulekahjule wett läks otsima, kogemata õli wai wiina ämbri kätte wõtnud ja tule lämmatuseks tarwitanud oli. Muidugi pidi leel sellega kõrgemale tõusma. — Mis praegu tähendamise sõnal ütlesin, sünnib oskamata inimestel nende tahtmata wäga sagedasti, kus nemad kas omast peast, ehk teiste — wõib olla neist enestest ehk weel rumalamate — õpetuse järel, kes endid targaks peawad, ja teised nende kiitust tõeks ja oma ihuterwist nende kätte usaldawad. Nenda leiame enamist kõigel maa-arstidel pruugiks wõetud, arstimise wahendiks (rohtusi) wiina ja piiritusega segatud sisse anda, olgu püsirohi (Schießpulver), peeneks tõugatud afnaklaas, tellisfiwi puru, pipar, turgi pipar ehk muud, sest need peawad kõik suus ehk keele peal hästi kiptama ja kõrwetama: kuida wõikswad nad muidu haigust ära wõita? — Mis suus ei põleta, kellel kibedad ja wiha (mõru) magu ja kange, wänget ja ninasse tungijat haisu ei ole: mis abi sest tühjast wõib loota? — Kirjutab tohter rohtu, mis kui selge wesi näitab, ehk kellel oodetud tublit haisu ja magu ei ole, millest haigele oli kätstud paar korda päewas, kas lusika ehk troppide wiisi sisse wõtta, siis naerwad mõned tema õpetust ja joowad ühekorraga oma sisse ja tulewad ehk teisel päewal uut rohtu otsima.

Sellepärast ütlen ma siin: Igal ühel on luba haigete juures wähem teha, kui minu õpetuse piired eesseiswas raamatus ulatawad, aga wäljumalt ärakeelatud on: p o o l t s a m m u maad piirtest üle astuda ja kaugemale minna kui ettekirjutus määrab. — Kes seda teeb, peab ise wastama ja kahju pealegi kandma.

Wiimaks pean weel nimetama, et kõige raskemate ja hädaohtu ähwardawate haiguste juures, kui tohtride abi ligemal leida, inimesel aega ja tarwilist jõudu on, arsti abi ja nõuu otsima minna, ehk — mis weel palju mõnufam: tohtrid haige juure wiia, siis ei tohi ta mitte rahakulust ja waewast lugu pidada. — Üksnes seal, kus paremaid abimehi ei peaks leitama, katsugu ta raamatu õpetusel haigele kergitust toimetada.

See kõrgem aga, kes meile aitamist õpetanud ja oma abi kõigile läkitab, saagu ka minu nõdra tööd ja nende püüdmiisi õnnistama, kes temast tulu otsiwad.

Tartus, 30. Augustil 1878.

Dr. Krenkwald.

(Waata: Rahwa Bibliothek, Tähtsad mehed I.)

Haiguste parandamisest.

Haiguste parandamist toimetab looduse vägi, kellela arst midagi ei võiks teha. Dsaw arstimine peab looduse väele abiliseks astuma ja haiguse läbi teelt effinud toimetusi seadusliku korrale tagasi juhtima. Looduse vägi on meister ja arst tema sulane, kes igas tüüsis meistri käsku peab täitma. Koolitud arstid õpivad kõige pealt inimese keha tema loomuliku toimetustega tundma, kuida nemad terwisel käiwad, et kohe aru saamad, mill kombel haigus neid oli muutnud. — Glu ülespidamiseks loodud abinõuud, kunstkeeles organid, peawad oma seadust täitma, muidu läheb terwis lounkama, seda mööda, kuida wigase organi loomulik toimeetus kõrgemal ehk madalamal seisab. Kõrgemad organid on: peaja, kopsud, süda, magu, maks, sooled, põrn, neerud ja kusepõis, nenda kui nerwude- ja werejoonte-ühendus-kond, kelle esimeste keskpaik peaja- ja selgroo-üdi, wiimastel jälle süda on*). Suhtub kuskil organis midagi seaduswastastliku, siis tõttab looduse vägi sedamaid tööle, effinud asju päristeele tagasi juhtima. Mida kiiremalt arst temale abiks läheb, seda hõlpsamalt kohendawad nemad asjade loo korrale, sest et tulekibeme kustutamine kergem on kui leekede üle wõitu saamine. Põsukestes wigades saaks looduse parandamise vägi enamiste kergelt wõitu, kui inimeste rumalus oma ninatarkust waele ei pistaks.

Tahab arst haigele appi minna, siis peab tema tähele panema, millwiisil looduse parandamise vägi wiga tahab parandada ja jellsamal sammul astuma. Asja seletuseks olgu järel tulew tükk. Oli keski haawatud, ehk kae- jalaluu murdnud, siis waigistas arst ehk liig werejooksmist, wautas haawa sõrwad

*) Piltlemat õpetust nende organide loomuliku olemise ja toimetuste üle loodame teises paigas anda, kui elupäewad kestawad.

ligistikk ja finnitab neid, et lahti ei peaseks; niisamati seadis tema katti lainud fondi otsad wastastikku endise paika, sidus neid kas laastu ehk muu tugede wahese, et asemelt ei peasnud liikuma, ja waata! mõlemad wigad paranestiwad omal ajal. Aga haawa kinni- ja murtud luu ühte-kaswanist ei teinud arst, waid inimese kehas elaw looduse wägi. — Sellisamal wiisil sünniwad kõik teised meie filmal nägemata sihemiste wigade parandused, sest kindlal looduse seadusel ei ole kuskil wankumist, ega wõi midagi wasta seadust sündida, mispärast ebausust ilmale toodud, pimedusest imetatud, kawalusest ja rumalusest ülesse kaswatatud imeteud looduse-tundja filma eest kui udupilwed päikese paistel ära kaowad.

Kergemates haigustes wõime päewlikult täheleada, kuida terweks saamine arstimiseta korda läheb, ja seda wõib arwast ka rassemates haigustes ja kurjemates tõbedes sündida; sellepärast tohiks ütelda: Maa pealt ei leita üht ainust tõbe, keda arulistel kordadel juba looduse wägi terweks ep ole teinud. — Mõni wõiks küsida, mispärast peame arsti abi otsima, kui looduse wägi haigust parandab? Meie otsime arsti nõuu, et raske haigele, kas walu kergitust ehk ahwardawa häda-ohule ärakeeldust püüame teha. Mõlemad tööd on osawal arstil wõimalikud. Käiwad looduse wäe laened kõrgel, et kas filma pilllikult ehk tagajärel haigele kahju teha ahwardawad, siis wähendab arst nende jõudu, annab pisut lahja toitu, rohkest külma wet joogiks, ehk tema waigistab walu, et haige puhkamise mahti saab. Tõusis haigus nõdrusest, siis püüab arst jõudu toetada, et keha niikaua wõib wasta pidada, kui haiguse lahutus (kriis) tuleb.

Enamiste äkilistes, aga ka wahete peal pikalistes haigustes, kus põdeja päew päewalt rängemaks läheb ja mitu korda teadmata inimese arwates lugu nenda kuri näitab, kui oleks surma, tund igal filma pilgul juba oodetawal: wõib pöördus paremaks saamise poole äkitselt tulla. Haige, kelle surma ligemal tunnil ehk ööl oodeti, elab weel teisel hommikul ja näitab, ehk küll nõder — eilist wasta arwates — parem. — Wõib olla, kas tema rahuta jampsimise, ehk raske walu kaebamise järel magama uinus, ehk iseenekest higitsema hakkas, ehk midagi meie filmal nägemata seestpidist muutmist temaga sündis, üks kõik: temal oli korraga teine nägu tulnud, — kustunud, tumedad silmad oliwad selgeks lainud, must koor morkade pealt kooritud ja kuiw

kare keel suus leiti niiske, ja tema ehk igatšes midagi toitu maitšeda, mis mitmel päewal ei olnud küsitud, ega pakkumise peale wasta wõetud. Sagedamal korral jääb ka nüüdgi tahetud roog katsumata, ehk haige wõtab juu täie ja uinub teist korda une kaisju puhkama. Seesuguse äkilise pöörduse peale alustab parandus; põdeja hakkab einet wõtma, toibuma, ennast jalule ajama ja saab aega mööda endise terwisele, kui midagi kogemata segadust wahela ei tulnud, mis lahkund haigust tagasi tulema sundis. — Näägitud pöördust ja paremaks saamist toimetab eluwägi sellega, et ööd ja päewad rahuta haige magama uinus, ehk tema senna ajani kuiw, palaw kehanahk higitsema hakkas, ehk ninast werd woolas, ehk ummikšes seisnud keha puhastamisest wallali peasiwad, ehk selge kuu pakšuks kui kõrt läks. Need praegu nimetatud haiguse kergitusel nähtawalt meie filmade ette tulnud sünnitused on teadu pärast, aga mis ja kui palju tööd nende walmistamine warem looduse wäele oli peale pannud, neid saladuse lambris walmistatud asju ei tunne meie mitte. — Haiguse pöördust ehk lahutust nimetatakse arsti keele kunst-nimel kriiis.

Kui nüüd, kuida ülewel kuulsime, suures koolides õpetatud arstid mitnes äkilises sišemises haiguses palju rohkem ei wõinud teha, kui looduse wäele abimehiks minna, siis wõib iga mõtleja lugeja juba ijeenesest ära mõista, et oskamata arstid — kui: maa- ja tuule-targad, küla eided, pobisejad, sõnamehed, lausujad ja tembutajad haigedele pisemat tulu ei wõi teha. Kõik nende ohud ja rohud, mis nemad haigedele annawad ja teewad, tohime suuremal osal haiguste kaswatajateks nimetada, mis läbi hull põdejaid warem sünniti hauda minema, kui nende elupäewade piir seatud oli; jäägu nimetamata, kui palju inimesi pärast wasta ofja arstimist wigaseks ja pöduraks olu otsani jäiwad. Aga tänu Loojale! tugewa elu-wäe eest, keda tema inimeste ja elajate kehadesse loonud, ja kellega nemad mõlemad waenlased — haiguse ja rumala arsti ühes koos ära wõidawad.

Haigusetundmiseft.

Haiguse tundmine on esimene ja ülem asi, kellela arst wigadust mitte ei wõi parandada. Suhtub — kui meie paigus sagedaste, et tohter haiged oma filmaga ei näha, weel wähem tema wiga läbi katsuma saab, siis ei jää temale muud teejuhti, kui paljas sõnakandja jutt. Oskamata inimesed lähewad sagedast teiste eneste suguste, ehk weel rumalamate käest haigusele nime küsima, et saadud nime järel kas apteekist ehk tohtri käest haigele tarbliku rohu wõikfiwad tuua. Aga neid ülemaid asju, kelle teadus tohtrile kõige enam tarwis läheb, kui tema haiged juba enne ei tunne, ega tema praegust wiga pole näinud: jätetakse unustusse. Tohter nõuab kõige pealt haiguse hakatust, wältust, käiki ja märkist, nii pikalt kui õppimata inimese filmal wõimalik neid tähele panna. Nende näituste ja juhtumiste peale oliwad abi-otfijad kodunt tülles arwast mõtelnud, mispärast nad pisut otfust wõikfiwad anda. Kui juba mõnel puhul arstil enese filmaga waates haiguse põhjus raske üles otfida wõib olla, mis peab tema siin tegema, kus ta teise inimese jutu peale haigele nõuu tahab anda, ilma et tema küsimistele wõidi täieliku wastust anda?

Pangem sellepärast tähele ja kirjutagem kõrwa taha, et unustusse ei lähe!

Kes haigele läheb arsti abi otfima, peab enne minekut kõigist teadust nõudma, mis üle temalt wõiks otfust nõutada, nenda kui siin õpetuse märgiks lühidelt näitame: Kas haige laps, ehk noor, täiskaswanud, ehk wana inimene? kui wana? Kas meeste- ehk naesterahwas? Kas alles tüdrukul põlwes ehk abielus? Kas abielu laste sigidusega ehk lapseta? — Kui lapsed: kas poeg- ehk tütarlaps? mis wanusel? — Kas laps ema rinnal imeb, ehk lehma piimaga joodetakse? Naeste juures pikemalt: kas puhtad, raske-jalgjed ehk imetajad? Kas haige tugewa kehaga, wai kõhetu? Kas ta juba niifugust ehk muud wiisi haigust enne oli pödenud?

Küsimised haiguse kohta. Kui kaua haigus wältab? kuda ta oli hakanud, kas äkiste ehk pikkamiste? Kas haiguse käik ühte wiisi ehk muullik olnud? Kas haige öösel magab, ehk uneta on? Kas temal walu on ja nimelt: kus kohal? Kas walu ajuti, ehk ühtepuhku on? Kas walus koht litsumist sallib? Kuda loomulikud keha puhastamised käiwad? Kas keha um-

muffes ehk kõht lahti on? Kas teha-nahk palaw, kuiw ehk higine on? Kas film-nägu punane, turfund, ehk kahwatanud, kollane, wai muidu muudetud on? Kas kõht ülesaetud ehk sisse tõmmatud?

Nende üleüldiste küsimuste peale peab abiotsija arstile wastust wõima anda; juhtub haige naesterahwas olema, siis on tarwis ka selle üle teadust wiia, kuida tema teha ijelikud loodud toimetused käiwad: kas seatud korral ehk segaliste? Kui kawa segadus wältab?

Kes nimetatud küsimustele wastust wõib anda, tohib loota, et tema jutu järel tohter ilma haiged nägemata, enesele waimu filma ette haiguse pilti wõib kujutada, ja seda mööda, kas head nõuu ehk rohtu anda. — Siiski on mõnufam pikaliste jalul põdejad, kelle jõud seda kannatab, ja teed ja ilmad sõitu lubawad: haiged, tohtri juure wiia, et tema neid läbi katsuda wõib.

Tahab keski eesseiswa arsti-raamatu juhatusel järel haigele kergitust teha, kus arsti abi wõimatu oleks, ehk väga pikale saaks wiibima, siis soowiksime, et tema were-soone ehk pulsaadri liikumist käerandmes katsuma õpiks, ja wõimalikult sagedast terwe inimese soone-lööki lapse, täiskaswanud ja wana raukade külles katsuks, kummi ta wahet tunneb, et puls kõigil ühtewiisi ei liigu. On see temal tuttaw, siis wõib ta sedamaid aru saada, kuida haige inimese puls teisite läinud, enamiste kiiremalt, aga aru korral mõnes haiguses ka laisemalt lööb, kui loomulikul seadusel terwise päiwil.

Ühte tuleb weel iseäralikult lugejatele meele tuletada, kes järgmistes antawa juhatusi mööda soowiwad haigedele tululiku abi muretsema, et nemad ennast selle eest peawad hoidma: Ap-teeki rohtusi — olgu nende nimed mis tahes — omast peast sisse anda, sest et haige neist pisemat tulu ei wõi saada, aga seda suuremat kahju leidma. Mida wähem arsti rohtu haigele sisse antakse, seda hõlpsamalt wõib tema segatud terwis kohendatud saada, sest et kõige tulusamad rohud oskamata inimese käes suurt kahju wõiwad teha. Minu arwates oleks kõige targem kodu-arstimine, kui inimesed aega mööda Jumala abiga üksford oma mõistust õpiksid tarwitama: et haigused segaseks läinud ihu toimetustest sünniwad, ja sellepärast palju kergem on, ennast haiguse eest hoida, kui wigadust parandada. — Esimene asi haige inimese juures olgu, et:

1) teda nenda jängitakse, kus temal waitkes tuas puhos õhk sisse hingamiseks ei puudu;

2) joogiks antakse temale head, puhast ja wärsket wet;

3) toiduks, kus söögi-istu on, jälle lahja wedel roog, kas tangu leem, rõõst piim, selgelt ehk parem weega segatud;

4) kui keha ummukses, siis peab selle eest hoolt kantama, et loomus korraline väljas käimine lahti saab. Ärgu petku ennast keski wana rumala arwamisega, et kui inimene pisut toitu wõtab, ehk oopis toiduta elab: temal keha puhastamist tarwis ei ole. — Keha uuendamise ehk osade wahetus sünnib alati omal wiisil, ja kui haige küll enamist joogi waral elab, siiski peab tema elu tarwis kõlbmataks läinud osasi wälja ajama, hinge tõmbamisega, nahaauramisega ja higitsemisega, ehk kuse ja rooja läbi.

On ülewal praegu nimetatud neli tükki täidetud, siis on mõnufam efiotsalt haiged looduse paranduse-wäe hooleks jätta, kui temale küla rahwa tarkust mööda arsti rohku sisse pumbata. Meie ei tohi mitte unustada, et suurem osa haigused ka mau ja soolte seedmise-wäge kahandawad, mispärast ostamata käest antud arsti-rohud enam haigust raskendama kui fergitama saawad. Ehk kas seda ei peaks imeks pandama, kui apteekides nende rohu pottide ja klaaside sadande peale waatame, et meil weel haigusi wõib olla? — Kus wanal ajal, nelja-, wiiekümme aasta eest üks tohter elas, seal elawad nüüd kolm ja neli, aga rahwa hull ei olnud kuskil seda wõrra peale kaswanud. Üks kuulus wana tohter kirjutab — wõib olla ehk pilkades: „arstimise-kunst on üks iseenele läbi-paljustatud warandus. — Kui pisut arstifi wõiswad enne temast elada; nüüd leiawad arstid tosinate kaupa haiguste tallitamise läbi leiba. — Ja kui see jumalik kunst kõige kõrgemale saab tõusnud olema, siis saab loodlikult maailmast üks laatsarett, kelle sees arst ükfiwalitsedes ümber käib, ja kõiklik söögi-maja neile apteek olema.“

Et lugu tõeste peaaegu nenda näitab, kuida siin tähendati, sellepärast leitakse meie päiwil igal pool õpetatud arstide seltsis mehi, kes üksnes siis haigele rohku annawad, kus lootust ei olnud muidu läbi saada. Sellesama põhjuse peale oleme ees-seiswa raamatu arstimise õpetused kinnitanud, et tohtrita kodune haigede rawitsemine ja haridus kõige pisema rohtude tarwitusega peab korrale toimetatud saama, siis ei wõi kuskil kahju sündida, küll aga wõib Sumala abiga mitme haige inimesele fergitust teha.

Esimene jagu.

Õgedad palawikud.

Palawik on ainuke äge haigus. Tema põhjus-ollus avaldab: kõrgendatud südame ja weresoonete töötust ja kiirendatud elu-korda, mis läbi sooja sigitus kehäs kõrgemale tõuseb. Igast palawikust võib põletik sündida, kui palaw ülekätt wõtnud ehk paisunud weri sisemistes organides pakistust teeb. Sellepärast seisab palawiku wältus enamist määratud piirtes, sest et elu nii kõrgel seisul kaua ei jõua wasta seista, waid püüab lühikese ajaga ennast peasta, olgu — kas endale hukatust tehes, ehk paremaks saamisele pöördes, ehk kellegi teise haiguse kaju ja wormi enesele wõttes. Iga palawik võib ühe ja sellesama inimese külles ennast mitmel wormil muuta.

Palawiku märgid on: külma-wärin, kiirendatud puls, sagedam hingetõmbus, jänu, wäsimus ja muudetud kusi. Palawik võib alati ühe taha, ehk sagedamast mitmel muutusel olla, ford raskem, ford nõrgem, aga tema ei lahku warem haige küllest, kui lahutust oli leidnud.

Käik, wältus ja kriisis. Wältus võib ühest päewast tunni 7ma, 14ma, 21 ja 28ma päewani olla, mispärast neid päiwi haiguse-kriisi- ehk lahutuse- ehk pööri-päewadeks kutsutakse, sest et haiguse muutmised suuremal osal nende peale langewad. Haiguse käigil loetakse wiis järel tulewat jaama wahet: 1) hakatus, 2) kaswandus, 3) kõrgus, 4) kahandus ja 5) paremaks saamine, kus haige toibuma hakkab ja wiimaks endise terwisele tagasi jõuab. Kõrguseks nimetatakse see aeg, kus kriisis ehk lahutus tuleb. Täieliku lahutuse märgid annawad endid sellega tunda, et sinna saadik wiisad, ehk kinni seisnud looduslikud keha puhastamised jälle lahti peasewad. Kõige sagedamast sünnib kriisis higitsemise läbi, ühtlase näitab kusi, kui mõne tunni oli seisnud, põhja langenud paksu kõntja. Need keha puhastused wältawad kahanduse aja lõpuni. Poolik lahutus weab haiguse wimma teise paika, ehk muudab haiguse teise wormile, kus pala-

wiku asemele uus wigadus astub. Haiguse lõpetus võib kolmel viisil tulla, kas: täielik terwus, ehk teine haigus, ehk surm. — Surm tuleb kas suurest eluwäe kurnamisest, ehk haigus langes ühe kõrgema sifemise organi peale, kes nüüd wigaliseks saanud oma loodusliku toimetust kauem ei jõudnud täita.

Tõelikud tunnismärgid täielikust kriisist, kelle läbi palawiku wõimus sai maha rõhutatud, on: ühetasane niiske, wallaline ihunahk ja segane kusi, wimne võib mõnekorra paksu kõrwi sarnane olla. Endine selge, ehk tõmmukarwa paks ja segane kusi läheb nüüd, kui mõne tunni liigutamata klaasis oli seisnud, ülewal klaariks (läbi paistaw selgeks), aga klaasi põhja wau ühetasane hall, walge ehk punakas kõnts. — Kõige ülemaks haiguse lahutuse märgiks jääb puls, kelle kiirus väheneb ja endine looduskorraline liikumine tagasi tuleb. Pulsi kiiruse kahanemisetä on kõik teised märgid petlikud, sest nende pärast võib ikka weel jala haiguse wimma, kui tulekibe tuha sees warjul olla ja taga järel uut haigust figitada. — Sooja-mõõtja klaasiga võib niisama hästi aru saada, kui 80 graadiline rohkem kui 30, ja 100 graadiline rohkem 37 graadi sooja näitab.

Palawiku sünnitajad woiwad mõnesugused olla. Kõik, mis kehale üleliig pakitust teeb ja tema loodusliku osade-wahetust (uuendamist) segab, võib palawikku sünnitada; sagedast tõuseb palawik sellest, kui inimene ennast higitsewa, palawa kehaga winge tuule kätte minnes ära-jahutab, ehk kui seedmine liig söömise ehk joomise läbi teelt eksiw, tema sififond ummukseksse jääb, ehk kui külge hakkawad tõbed ümberringi liikumas on.

Mis palawiku juures ülepea tähelepanna on.

1) Palawiku haige peab süngi pikali heitma ja rahuliste puhkama, tema ei tohi midagi käsil wõtta. Loodus kirjutab seda peakäsku wäsimuse tundmusega meile igas palawikus ette. Kui palju rahulik pikali maas olemine palawikku kergitab, ei jõua keegi warem uskuda kunni ta ise saab katsuma. Pulsi-löök läheb arwemaks, werewoolus ühetasasemaks, tust vähemaks, kui oleks teine elu kehasse tulnud.

2) Palawiku haige peab rohkest jooma. Ka selle käsu-täitmist sunnib loodus suurema januga haigele, kelle keel ja suu alati kuiwad on. Mõnusamaks joogiks kõlbab külmi, puhast allika

ehk kaewu wesi; kui kuskil arwast juhtub, et mõne haige nõrk ja wigane kõht külma wet ei salli, siis võib temale leiawwet ehk wedelat odratangu keedetist joogiks anda.

3) Palawiku haige ei pea sööma. Ka seda kasku leiame söögi=isu puuduses antud olewat; sest warsti palawiku alustuses kaub söögi=isu ära. Sellepärast ei tohita midagi rammusamat toitu haigele anda, weel vähem meelitamiste ja palumistega teda toidu wõtmisele awatelleda. — Teadmata inimesed ei oska niisugust wahet, waid arwawad haigele head teha, kui temale sagedast ühte ja teist pakuwad, ehk pool wägiselt suhu topiwad: sellega kaswatawad nemad haigust ja teewad põdejale raskust. Palawiku haige seedmise organid on nõdrad ja seedmata toit teeks maule pakituft. Peaks haigele söögi=isu tulema, mis arwast juhtub, siis võib kas läbikurnatud kaera= ehk odratangu kõrti, ehk keedetud puuwilja (õune, pirnisi, ploomisi ic.) anda. Liha ja lihaga keedus on keelatud, niisamati klibid, koogid ja munad.

4) Sõhk, ehk kuda peenemad kilplakeele sõbrad räägiwad, kellele armas emakeel ei kõlba, „luhwt“ peab haige tuas puhas ja wilu olema, sellega kergitame palawiku tuskä ja warjame haiget mitme teiste wigade eest, kes palawiku juure wõiksiwad tulla*).

5) Haigete kate olgu paras ja kerge. Sellepärast ei kõlba kasutada ja rasked willased waibad (tefid); aga jalad woiwad põlwiist saadik joemalt kinni katetud olla kui keha ja rinnad. Keha aluseks on kõige mõnusatamad heina= ja kõlgaste= kotid. Nõukamad woiwad hobuse jõhwiidest ja karnadest kokku segatud aluskotid (matratsed) osta.

6) Haige ümber peab waikus ja rahu walitsema, ei tohi seal kätsemist, kisa ega kolinat olla, niisama wähe peab wõeraid haige ligidale lastama, aga ka laiajutulised tuttawad jäägu parem ukse taha, ülepea kõik inimesed, kellel haige tuas tegemist ei ole. — Haige rawitsejaks kõlbawad mõistlikud, kannatlikud, pikameelised ja tasased inimesed. Kes muidu oma maja inimestest haige ligi läheb, walwagu hooltsast oma keelt, et midagi haige kõrwa ei ulata, mis temal meelt ja südant wõiks liigutada, olgu hea ehk paha, rõõm ehk kurbdus. Palawiku

---

*) Mõnusat õhu puhastamist haige toas võib toimetada, kui paar korda, kus tarwis ka sagedamast päewas warstet õhtu uksest ehk aknast tuppä lastakse, aga nenda et mõlemaid mitte ühel puhul lahti ei tehta, muidu teeks winge tuul haigele kahju.

põdejad ei wõi õnnelikumalt fängitatud olla, kui et neid kõigest teadmata jätetakse, mis nende ümber sünnib.

7) Peab selle eest hoolt kantama, et palawiku haige seeft ummufsesse ei jää, waid iga päew oma asjale (sitale) lähed. Kus looduse wägi seda ei jõua toimetada, peab kunstlikult abi tehtama. — Wäga kahjulik on haigetele rahwa wale arwamine, et kui põdejad mitmel päewal toitu ei wõtnud, neil tarwis ei ole sitale minna. „Ega ta midagi söönud ole, mis teda wälja minema sunnib!“ on wastus, mis tohtrile antakse, kui ta sellest küsib. Haiged, kes midagi toitu suhu ei wõta, elawad eneste keha kulu peal, nimelt on rasw esimene, mis keha ülespidamiseks tarwitakse, mispärast seda mööda, kuda haigus pikem ehk wähem aega wältanud, leiame terweks saanud inimese keha lahjamaks läinud.

1. Liht-palawik. Einfaches Fieber.

Tunnismärgid. Mis üleüldlikus tähendustes palawiku tunnistajatest kõneldi, astuwad siin meie silma ette, kui: wäsimus, külmawärin, tuss, palaw ja janu, kellest ükski ei puudu. Haiguse wältus ei ole mõnikord pikem kui üks päew ja öö, sest nii lühikese ajaga wõib ta oma käiki lõpetada ja kriisi läbi haiget endisele terwisele tagasi wiia; teine kord wõib wältus kaks, kolm ja rohkem päewa kesta, seda kauem, mida rohkem oskamata arstimine haigusele abimehiks oli läinud.

Liht-palawik wõib laste ja täiskaswanud inimeste peale langeda, kõige sagedamast ellitatud keht-ealistele, kui neil midagi segadust looduslikul wahetusel sünnib: äkitselt külmetust higitsewa kehaga, ehk kui seedmisele söögi ja jookidega üleliiga tehti. Mõnekorra wõiwad ka tuulerõuged, punetus, leetrid taga järel tulla, aga nii kaua kui neid ei ole, tohime liht-palawikust rääkida.

Tema arstimise wõime julgelt looduse-wäe kätte usaldada, kes selle palawikuga wäga hästi korda saab, kui meie ninatarkus solkides wahetele ei astu. Haige fängitatakse sündsa paika, kus puhas wärske õhk ja wäikus tema lähemad seltslased peawad olema. Kui külma-wärin weel mööda ei ole, wõib haigele sooja jooki, kas palawat wet, ehk leetri- ja niinepuu õilmete theewet nii kuumalt juua anda, kui suu kannatab. Siljemine on janu kustutuseks külm puhas wesi tulus keele-kaste; toiduks läbifurnatud lahja tangu kõrti, ehk kuda ülewal juba õpetati, keedetud puuwilja. On kõht

ummuffsesse jäänud, siis peab pritsiga awitama ehk paar theelusika täit wee sees sulatatud Inglis-soola, Saksakeele nimi: Bittersalz, Ladinakeele: Magnesia sulfurica, haigele sisse andma. — Muidugi tuleb wiimne õpetus seal täita, kus palawik pikemale wiibib.

2. Põletis-palawik. Entzündungsfieber.

Haiguse märgid. Hakkab äkitselt kange külma-wärinaga, kõwa, tugewa, kiire pulsi löömisega, palawus ja janu on suured, ihunahk ja keel suus kuiwad, kusi punane, hingamine käib samm sammult were liikumisega ühes: mida kiirem puls, seda kiirem hingamine ja niisamati ümber pöördud.

Selle palawiku käik on kiire ja reegli mõõduline, kriisi päewad tulewad seatud ajal, täielik lahutus, kas higitsemise, muudetud kuse, ehk paikliku were woolamise läbi, sagedamal korral ninast werejooksuga.

Wältus wõib 7 kuni 9 päewa olla ja mõnekorra weel teist haigust taga järel tulla.

Ehk põletis-palawik küll äge on, siiski pole tema süda kuri, waid lahkeb mõistlikul arstimisel kahjuta. Wasta oksa arstimine wõib põletiku sünnitada.

Haiguse sigitajad: kõrgel laenetel käidaw were=elu tuge=was kehas, kui liig paisus soontes were pakile ajab. Kuiv, käre külm, winged põhja= ja põhja=ida=tuuled, kui nemad noore, were=rohke inimese keha õues puhuwad. Niisamati wõiwad liiaks läinud keha palawused ja külmetamised, raskeed meele=haigused, kui: ehmatamised, hirmutused, kartused, wihastamised ja nende sarnatsed palawikku sünnitada.

Arstimine peab kõige esiteks püüdma elawat wäge nõrgendada, et süda ja sooned pakitusest peasewad ja were woolamine enam ruumi leiab. — Haige sängitatakse wilu kambri, seal antakse temale rohkest ja sagedast külma wet juua, pannakse paar kaani (pidalit) nina=sõõrmete waheseina külge, kõrwade taha, ehk kuka peale, ja lastakse nende haawad niikaua werd joosta, kuni nad ise enesest kinni lähewad. Sagedast ei ole kaanisi tarwis, sest et looduse=wägi ise were=woolamist ninast toimetab. — Noortel inimestel, kes weel 20 aasta wanusel ei ole, tuleb enamist igakord ninast were jooksmine appi. Kus keha ummuffsesse jäänud, seal antakse Inglis=soola, mis seest lahti teeb

ja ühtlase werd jahutab. Ehk küll endisel ajal mitmest poolt nõuiks kiideti ähwardawal järgedel were kahandamiseks aadrit lasta, siiski ei usalda mina seda kellegile kiita, kõige vähemalt oskamata inimestele. Nadri-laskmine jäägu õpetatud arstide hooleks. Meie maa=rahwal on muidugi laituse wäärt wiis, werelaskmisega kui rumalad lapsed mängida; kus tarwis ei ole, lastakse werd, aga kus kibeda häda pärast arsti sunnil aadri laskmist pidi ette wõetama, seal tõrgutakse wasta. Haige olla wäga raske, sellepärast ei julge neil süda seda ette wõtta. Naljakaks ei tohi meie pidada, kui terve inimesest asjata werd walatakse, aga kus haigele selle läbi abi taheti teha, wasta pannakse. Sawad koolitatud tohtrid on nende arwust külaeitede tarkusest vähemad, kellel wiimastel teadmata, et wereriisumisega igakord üks osa meie elust väheneb.

Kui teha wäga palaw ja ihunahk kuiw on, siis wõib suur lina külma wee sisse lasta, wälja wäänata ja haige alasti sinna sisse mähkida, ehk märja linaga teda õeruda, ehk külma weega pesta, see jahutab palawust ja aitab, kui mitu kord oli tehtud higitsemist.

Seisab palawik kõrgemal järjel, kus praegu nimetatud ettewõtmised ei aita, siis peab õpetatud arsti nõuu otsitama ja kõik nõõri järel täidetama, mis tema käsib. Aga seda ei saa wistist sagedast tarwis olema, kus selle eest hoolt kanneti, et ülewal antud juhatused tähele pandi ja wäsimata hoolega nii kaua täideti, kunni haige kergitust märkas. Sest kõige suurem arst, looduse=parandusewägi toimetab asju seda parem, mida vähem meie tema tööd hakame effitama, sellepärast ütlen teistkorda: wilu, waikne puhta õhuga igapäew hoolelikult tuulutud kamber, pisut lahja wedelat toitu, kui haige tarwitab, rohkest head külma wet joogiks, külma weega teha pesemised, külma wee sisse kastetud linadega teha õerumised, ehk sissemähkimised, ja ummusesse jäänud sifikonna puhastamised on kõige ülemad abid. Enam ei tohita kodu=arstimisel midagi ette wõetud saada.

3. Nerwunde=palawik. Nervenfieber.

Rahwa keelel nimetatakse seda palawikku ka: soe=tõbe ehk palaw=tõbi, esimese nimega Tallinna, teisega Tartu=maal.

Tunnismärgid. Alustuses ei leita mitte nii ägedat külma=wärinat kui põletis=palawikul, waid külma=wärin ja

kuiw palaw käiwad korda mööda ja wältawad enamist mitu tundi, enne kui mööda jõuawad. Pea ja nerwude-ühendusfond*) on kohe alguses kimbutatud, sellepärast tusk, meele-kurbdus, peawalu, suur wäsimus, nimane pea teeb silmad kirjuks ja käib, asemelt ülestõustes, ümber, mõne korra tulewad minestused, wäristused, krambid — mitmel wiisi muutusel, jampsimised ja raske magamine sinna juure. Niisamati suur wäsimus, nõdrus, weike, nõrk ja pehme puls lasseb ennast sõrme all hõlpsalt kokku wautada, tema kiirus on muutlik, kord kui palawiku keskmine, teine kord jälle arwem ja pikalitem, kui terve inimese weresoonel, puls ei lähe hinge tõmbamisega loomulikult ühte. Üleütlse leitaakse siin kõik märgid muutlikumad kui teistes palawikutes: kusi on wahel punane, wahel kahwatand, jagedamast paks ja kõrwi sarnane, üks märk ei taha teisega kokku jooksta, waid kõik käib kui wasta otja: suu ja keel on kuiwad, aga haigel ei ole janu, haigel on walu, kellest tema uimase pea pärast ei märka, sinepi-plaastrid kipitawad, tema ei pane seda tähele, küsimiste peale kostab enamist ikka üks wastus: „mull ei ole midagi wiga.“

Haiguse käik on niisama petlik ja wasta reegli-möötu. Enamist mitu päewa, mõni kord paar nädalat ehk kauem, käiwad haiguse ettekuulutajad, enne kui palawik hakkab: pea on uimane, ehk raske ja walutab, liikmete warin, une puudus, raske une-näud, söögi-istu on kadunud j. n. e. Palawik ise wältab kaks, kolm kuni neli nädalat ja mõni kord weel kauem, aga teiselt poolt on ta juba seda nähtud, et siin ja seal üheksamal ja üheteistkümnemal päewal haigus otja leidis. Toibumine läheb suuremal osal pikkamiste edasi, mitu kord kaks kolm kuud, enne kui täielik terwis tagasi tuleb. Mida noorem ja tugewam põdeja on, seda rutem, mida wanem ja nõrgem, seda kauem wiibib keha rammu tagastulemine, iseäraliste wana-raukadel. Haiguse lõpetus tuleb arwast täieliku kriiside läbi, need jääwad enamiste poolikuks, fergitawad palawikku, aga ei jõua teda kogunist ärawõita, mis läbi teised wigad temast wälja kaswada wõiwad: kui kassinamaks läinud kõrwa-kuulmine ja silma-nägemine, mälestus jääb endisest palju nõrgemaks ja keha-jõud ei tule enam tagasi.

*) Nerwude-ühendusfond, Saksakeele: das Nervensystem, tähendab ühe sõnaga: pea-aju, selgroo-üdi ja kõik suuremad ja pisemad kui walgeb niidid meie kehast läbi käiwad üdi-sooned, kellele pisemaid peenikeste hiutse sarnasid palja silmaga näha ei wõi.

Surm saab tulema, kas pikkamiste eluwäe tülpimiseft, kus elu wiimaks küünla wiisil kustub, kelle tahil enam raswa ei olnud, ehk nerwude-halwatusesft, ehk sifikonna organide põletikust, kes wabel nii salamahti signewad ja nii waikuses kosuwad, et neist warem selget otsust ei leita, kui surma tunnil, ehk wast pärast surma.

Agakord ei ole kerge haiguse hakatusel ette ütelda, kas palawiku käik kerge, ehk põdejale hädaohtu ähwardab. Kord wõiwad kõik märgid elu-lootust kaswatada, kus äkiline nerwude-halwatus kui püüsi kuul silmapilgul haigele otsa teeb; teine kord näitab jälle lugu, kui oleks haige juba surma waakumise piiril, ja tema peasis siiski õnnelikult eluga. Puls on siin üks neist esimestest märkidest, kelle sammul meie haiguse raskust wõime mõöta: mida kiirem tema jookss, seda suurem hädaohtu kartus; mida rahulisem ja ühetasasem tema löök, seda julgem tohime paremaks saamist loota. Kusi, kas selge kui wesi, ehk paks, tõmmu- ja were-karwa, ehk kui klaasis seisab, ülewal pool pilwefesi näitab: need märgid lasewad hädaohtu karta. Selle wasta: kui paks kusi pikkamiste päew päewalt selgemaks läheb, ehk selge kusi klaasis seistes paksu kõntsa põhja lasseb langeda, siis on terwise lootust. Mida uimase m pea, mida raskem uni, mida tuimem keha, aga haige seda ei tunne, ehk ennast paremaks arwab, seda enam on häda-ohtu karta. Raske kõrwa-kuulmine, mis mõne korra haige pool kurdiks teeb, annab parandamise lootust.

Eigem haiguse põhjus seisab pea-ajus ja nerwude-ühendus-konnas, nenda et were-soonte-ühendus-kond wast nerwude segaduse läbi osawõtmisele läheb, arukorral leitakse keha soe ja pulsi-löök muutmata. Raugemad haiguse põhjused wõiwad kõigis olla, mis elu-wäge üleühtse ja iseäraliste nerwusi nõrgendawad kui: toidu puudus ja kõlbmata toit (nälja aastadel), halv õhk majades, kus palju inimesi kitsas madalas ruumis ühes koos elawad, ropp ja kasimata elamise wiis, umbses tuulutamata kambrides ja tubades, haiguse wimmad niisuguse paha õhu sees, kui tõbed liikumas, mis haigest teiste terwe inimeste külge hakawad, were raistamine rumalate aadrilaskmises; niisamati üleliigne keha rammu kurnamine, olgu waimu- ehk keha-tööl, rasked mured, kartus, kurbdus ja igatsus wõiwad haigust jalule tõsta, kui kehal jõudu ei olnud wasta panna.

Arstimine: Ülemaks käsuks peame lugejale jälle nime-tama, kõiki meele tuletada ja täita, mis üleüldlikult palawiku haigede rawitsemise ja hoolekandmise pärast õpetasime. Selle

järel ei tohita teiseks: mitte unustusse jätta, et nerwude-ühendus-
 fonna loomulikult teelt efsinud toimetused mitte arsti läbi ei wõi
 forrale kohendatud saada, waid looduse-wägi on üksnes aitaja, kes
 segadused endise teele jälle aega mööda wiib. Et siin nõdrus
 palawikul põhjaks on, siis ei tohita mitte põletispalawiku wiisil
 arstida, kus rammu püüdfime kahandada, waid meie peame hoolt
 kandma, keha jõudu ülespidada, nii pikalt kui wõimalik. Esimestel
 päewadel ei ole palju suuremat tarwis, kui haiget waikses pool-
 wilus, puhta õhuga kambriks pidada ja tuulutamisega sagedast õhku
 uuendada, iseäranis kui haige oma asja teeb, olgu paksu ehk wedelat,
 pott peab igakord wälja wiidud ja weega puhtaks loputatud saama,
 enne kui tagasi wiitakse. Külma, puhast wet antakse joogiks ja
 pannakse külma wee sisse kastetud rätikud haigele pea ümber;
 lähewad nad palawaks, siis kastetakse jälle wee sisse, ja wesi saab
 sagedast uuendatud. On keha nahk kuiv ja wäga palaw, siis
 pestakse keha külma weega faks, kolm kord ehk rohkem päewas;
 ehk külma wee sisse kastetud ja tugewast wälja wäänatud lina
 mähitakse haigele alasti keha ümber, ühtlase õerutakse märja
 linaga enne tema keha, kui puhast särk selga pannakse. Need mähki-
 mised kergitawad haigel palawat ja tuska. Kui midagi iseäraliku
 segadust wahetele ei tule, wõib haige juhutatud wiisil wiis kuus
 päewa ilma arsti ja apteeki rohtudeta läbi saada, ja ikka palju
 paremine, kui maatarkade rohtsemisel. — Olgu nerwude-palawik,
 misjuguft tahes, esimese haiguse nädala wõib tema seda wiisi läbi
 saada. Toidu poolest tuleb täita, mis juba palawiku põdejatele
 üleüldlikult õpetati. Kus arsti abi ligimail saada, siis mingi
 abiotsija sinna nõuu küsima, kui haigus seda tarwitab.

Siin weel mõned sõnad nerwude-palawiku jugudest.

A. Riht nerwude-palawik. Einfaches Nervenfieber.

Ehk küll tema arstimine palju kuskil teisite ei lähe, kuida
 praegu õpetati, siiski tuleb jälle meele tuletada, et igas kohas
 seda mööda, kuida haigus kergem ehk raskem näitab, temale kergitust
 püüame teha. Looduse terwekstegeja wägi näitab meile teed, mille
 peal peame tallama. Lähew palawik seitsmest päewast alustades
 raskemaks, siis wõime temale Soola-haput (Saksa keele:
 verdünnte Salzsäure, Ladina keele: Acidum muriat. dilut.) järg-
 misel wiisil anda. Pool toopi üleskeedetud, ära jahutatud ja läbi
 puhta linase lapki kurnatud wet walatakse tarbliku suuruse klaasi

ehk pudeli sisse, mis hästi puhtad peavad olema, siis tilgutatakse 20 künni 25 tilka soola-haput wee sisse, segatakse ümber ja antakse iga kahe tunni peale üks weike söögi lusika täis haigele, see teeb kui ööle 6 tundi maha arwame, 8 künni 9 kord päewas. Ripuvad krambi wiisi wäristused haige peale, siis antakse ülekaia-rohu juurte theewet (Aufgus von Baldrianwurzel, Ladina keele: Radix valeriana) külmalt ehk soojalt, seda mööda kui tarwis, soojalt kui higitsemist tahetakse, külmalt jälle, kui nerwudele waigistust tarwis. Wiimisel järjel wõetakse rohkest pool loodi peeneks leigatud, kuiwatud juuri, walatakse rohkem kortel keewa wet kannu ehk kruusi sees peale, lastakse kiini katetud seissta, künni külmaks jahutub, kurnatakse puhta lapi läbi wedel ja willitakse pudelisse. Seda jooki, kas selgelt, ehk weel mõnufamalt mõne tilga soola-hapuga segatud, antakse seitse künni kaheksa kord päewas haigele üks weike söögi lusika täis, see on: iga kahe tunni järel sisse, öösel peetakse wahet. Ühe kortli wedela peale, olgu theewesi ehk muu märg, arwatakse 20 tilka soola-haput. — Kelle jõud nii kõrgele ei peaks ulatama, neid praegu nimetatud wahendikkusi haiguse kergituseks tarwitada, see jätku parem haige Sumala ja külma wee hooliks, enne kui temale seda läheb sisse andma, mis rumalus, maatargad ja nende sarnatsjed õpetawad. — Soola-hapu, ülewal nimetatud wiisil tarwitatud on nerwude-palawikus kõige ülem arstimise wahendik. Sellepärast wõime haigetele juba sellega suurt kergitust ja tulu teha, kui neile joogi wee sisse mõne piisa soola-haput tilgutame, et wesi hapu magu saab. Niisamati anti wanemal ajal, kuue-seitsme-kümne aasta eest natukene äädikat nerwude-palawiku põdejale joogi wee sisse janu kustutuseks.

B. Ägedam ehk külgehaftaw nerwude-palawik. Der Typhus.

Siin on haigus rassem, palju kõrgemal korral kui liht nerwude-palawikul ja enamist igakord haigest terwe inimese külge läinud. Haigetel on pea rassem ja rohkem koormatud, nemad jampsiwad, on rahutumad ja püüawad sagedast süngist ja tuast wälja joosta, mispärast neid wahita üffi ei tohi jätta. Ehk teisel wormil leitakse neid enam unega kimbus, nemad magawad alati, pomisewad magades kui unenäus mõne sõna, kus nende lihakiud (musklid) kargawad ja kirmetawad. Mida noorem ja tugewam haige inimene on, seda rassem näitab tema jampsimine; pea on käsi katsudes tuli-palaw, nägu ja kael üles tursumud,

filmawalged hiilgawad ja punakad filmaterad, kas kofku tõmmatud ehk laiemad kui terwise päiwil, puls wäga kiire ja pingul. Sinna juure tuleb weel üks iseäraline haiguse tunnismärk: neljandama ja seitsmendama päewa wahel leitakse kõige haige keha peal weiksed, punased plekid, kui kirbu hammustuse asemel, mis nahast kõrgemad ei ole ega ka ei lihele; neid leitakse esiteks rindade, kääwarte ja selja pealt, kus nad aega mööda laiemale minnes, üleüldsa keha katawad ja üheksama ehk künneama päewani kestawad.

Arstimine peab siin esimestel päewadel selle eest muret kandma, et haige raske pea kergitust leiab ja were pakitus peaajus kahju tegewaks ei lähe. Sellepärast peab, kus ial wõimalik pöie sisse pandud jäetükfisi pähä pandama, ehk külma wee sisse kastetud rätikuid pea ümber mähitama ja neid sagedast wahetama, kui soojaks oliwad läinud; ka wõib tugewate noorte inimestele paar kaani (Tartu keeli: pidalit) filmade wäljas pool sõrwa, ehk kõrwade taha panna, ehk mõned kupid kuflasse, aga Sumala pärast mitte aadrit lastma, mis mõned oskamata inimesed ehk wõikfiwad heaks kiita. Kui need katsetükid ei aita, siis peab arsti abi otsima, ehk kus see saadaw ei oleks, nenda tehtama: Sahutawat salpeetri soola (Natrium nitricum) üks lood poolteist kortli wee sees sulatama ja iga kahe tunni järel lusika täis sellest haigele sisse andma, kunni palawus tagasiannab. Seda tohitakse aga esimestel päewadel teha, hiljem mitte enam. Mõnufam on liig keha palawust sageda külma weega pesemisega, märja linade sisse mähkimisega ehk külma weega wannitamisega wähendada, mis seedmiste organidesse ei puutu. Neljandamal ehk wiierendamal päewal wõib juba katseks natukene soola-haput, kas joogi wee sees, ehk weega segatud tunni möödul haigele sisse anda. Sakates wõib kuus, seitse piiska toobi joogi wee sisse tilgudada, aega mööda järk järgult rohkem. Seitsemendaft päewast edasi antakse soola-haput, kuda ülewal juba lihtpalawiku juures õpetati arsti rohu wiifi iga kahe tunni järel üks lusika täis, esiteks weega, hiljem kus tarwis ülekaia-rohu theeweega segatud. Sellwiisil arstimisel on looduskorralised keha wäljapuhastamised enamist iga päew oma kohut täitmas, peakfiwad nad kinni jääma, siis peab pritsiga aitama, ehk sisseandmise rohule (soola-hapu wedelale lusika täie osa mett) juure lifama. Nenda wältab haige arstimine kunni kriisis tuleb haigust kergitama, ehk õnnekorral kogunift lõpetama. Kui 9. ehk 11. päewal midagi lahutuse eesmäarki peaks nähtama, siis tohitakse julgest loota, et 13ma

ja 15ma päewa wahel täielik kriisis tuleb. Kus segadust wahela juhtub, seal peab tohtri abi otsitama, iseäranis kui midagi teistwiisi tõbe esimese kõrwa astus.

Kui haige toibuma hakkab, temale söögi isu jälle ärkab, nenda et üht ja teist himustab, siis tuleb selle peale waadata, et tema sagedamast kui terve inimene, aga iga kord pisut kerget toitu wõtab, sest et rohkem ja tugewam toit tema kurnatud kehale waewa teeks, kui tema seedmise organid toitu ei jõua ümber muuta. Mõnused keha rammu toetajad raske haiguste järel wägewama toidu kõrwas on leige wee wannid, mis soemad ei tohi olla, kui keha neid parajalt sallib. Tuhub kalmuse juuri ligimail kaswama, siis raiutakse neid wärskelt kapsa=rauaga toobris peeneks, walatakse ämbri täis keewa wet peale ja katatakse finni, kunni wesi külmaks jahtub, siis tühendatakse paks wedelaga tükis wanni ehk tõrde ja lisatakse nii palju sooja wet peale, kui tarwis läheb. — Haigusest toibuma hakanud inimene wõib paar korda nädalas niisugust wannitust tarwitada, mis palju kosutawam on, kui leili=saunas käimine.

D. Maulik ja siifikondlik nerwude-palawik.

Unterleibsnervenfieber.

Selle nerwude=palawiku iseäralikud märgid tähendawad enamiste juba esimestel päewadel, et siin seedmise organid, kui magu, sooled ja muud rohkem tõbe=wimmas seisawad kui pea=aju, mis kabe esimeste juures leidfime. Meele mõistus jääb enamist segamata, aga seedmine näitab lonkamas. Keha seisab, kas ummukses, ehk — mis sagedamast juhtub — kõht on lahti. Teine wahendus on palawiku käik, kus arwast seda reegli möötu nähtakse, et 7. 14. ehk 21^{mal} päewal kriisid tulewad, waid wältus, kui surm wahela ei tule, wõib pikale wiibida, mõnikord mitme nädala pikuseni.

Esimestel päewadel, kui midagi kiirest hädaohtu ähwardawaid märkisi ei leita, pole suuremat arstimist tarwis, kui haiget puhata õhulise kambri jängitada, temale wärsket puhast wet, ehk kui kõht lahti — leiwa=wet, ehk wedelat kaera=tangu läbi kurnatud kõrti joogiks anda, mõlemile katseks mõned piisad soolahaput sisse lisada, kui haigus seda kannatab, mis sellest aratuntakse, et haigus, kas ühte=wiisi jääb, ehk nähtawalt halwemaks ei lähe. Peaks wiimist juhtuma, ja haige rohkem pasandama ehk werega wälja käima hakkama, siis peab tohtride abi aega wiitmata otsima, kus seda ial wõimalikult saadaw. —

Minuke rohi, mis kahjuta kodu=arstimiseks siin võib tarvitada, on salepi juure pulber, kellest üks theelusika ehk rohke noa otsa täis pool toobi puhta külma weega, ümber liigutates niikaua keedetakse, kummi pulber ärastulab ja wesi selge õhukese kõrdi jarnatseks läheb. Siis walatakse pärast jahumist pudelisse, panakse 20 tilka soola=haput juure, segatakse hästi läbi ja antakse iga kahe tunni järel üks paras (enam wäike kui suur) lusika täis haigele sisse, see teeb päewas 8 lusika täit.

4. Kõhu=palawik. Gastrisches Fieber.

Geisefaw palawik, kellest meie siin tahame rääkida ei ole nerwude=palawikude seltsist, waid üks iseline seedmiste abinõuude ehk organide seadusliku toimetuste effitusest sündinud haigus. Tema tunnimärgid on: kollase ehk tõmmu karwa paksu ilaga määritud keel, puuduw söögi=isu, ofsele pööritus, halw mõeras, kord wiha, kord mädanud ehk ilane magu suus, pakitus südame augu kohal, kui oleks kõht üleliiga täis aetud, kange pea=walu, pea on raske kui tinaga täidetud, wäsimus kehas ja liikmetes, puls lööb kaunist ruttu, aga mitte nii kõwast ja täis kui põletis=palawikus, ega ka nii nõdrast ja weikest kui mõnekorra raskest nerwude=palawikus.

Wältus ja käik on enamist segased, wahel mõne päewa, teine kord mõne nädala, iseäranis kus sapp ja wigalised ilanahkade toimetused palawikul põhjuseks on. Mõne korra on palawik otsast otsani puhast mau=haigus, teisel puhul woiwad sooled ja muud naabris seiswad organid ka ühes haiged olla, ehk wiimaks nerwude=palawik juure tulla. Niisama segased on tema kriisid, kus suuremal osal keha=puhastus ülevalt ja alt ühtlase ofsendamise ja pasandamise läbi sünniwad. Suhtus algus kõhu=palawik endale teist wormi wõtma, siis tuleb kriisis higi ja kuse läbi; wahel tulewad wistrikud suu ümber, ehk ka keha peale.

Kõhu=palawiku ollus seisab ikka effitustes, mit seedmiste organide wasta sündinud, olgu mis solgituste läbi tahes, kas söögi, joogi ehk haiguste wimmade läbi, kellest seedmise wägi üksi ei jõudnud jagu saada, eest ära koristada.

Need solgitused woiwad kahel teel tulla, kas wäljas poolt, kuda praegu ütlesin üleliigse ehk halwaks läinud, ehk wäga raske toidu läbi, ehk liig wiina joomise läbi, sest mõlemad effitused wäsitawad seedmise wäge, toidud jääwad pool seedmata mau ja

soolte sisse ja hakkawad pakitust tegema. Seeft poolt wõiwad haiglikud muutmised maus ja soolikates palawikku tuua, need on nimelt: nõdrus maus, sooltes, maksas ja kõhu süle-rahnus, kes wiimane sülget, maks jälle sappi tegemist toimetawad, mispärast haiged sagedast ila ja sapi rohkusega kimbus on, iseäranis kui niisked heitlikud ilmad paksu õhuga, ehk pikaline suwe palawus wolitsewad. Niisamati wõiwad wihastus ja ehmatus kõhu-palawikku sünnitada.

Arstimise töö peab kõige pealt siin katsuma haigust sünnitajaid roojust kehast ärasuladada ja wälja wedada: Esi-mese toimetuse wõime mõnikord juba sellega täita, kui haiget paastuda laseme, temale rohkest wärsket külma wet juua anname, ehk teda pool wägise jooma sunnime, kus ta ei peaks ise tahtma. Sellega pehmitame paksuks läinud ila ja kõntsa maus ja soolte-kaewandikus, ja peseme sisikonna puhtaks. Kui see ei peaks tagant wärawa lahti tegema, siis sulatatakse paar theelusika täit ehk natuke rohkem Inglis-soola kortel keedetud wee sees, lisatakse paar lusika täit hapumett juure, ja antakse sellest haigele iga kahe tunni järel üks lusika täis sisse. Kui need katsetükid oodetud fergitust ei jõudnud tuua, siis wõib weel jalmiaku katsuda, üks theelusika täis kortel wee sees sulatatud ja niisamati kui eel-nimetatud soola hapu-meega segatud, antakse haigele 8 kord päewas üks lusika täis sisse. Kui meie rahwal nii kindlat usku ja usaldust külma-wee peale oleks, kui mitmesuguse ebausu tembutamiste peale, siis wõiksid nad selle wiisil mitu seeft poolt haigust, iseäranis palawikusi ja põletikusi parandada, nenda et muud tohtrid ja apteeki tarwis ei läheks, kui ligem kaew ehk allika soon. Mitmes paigas leiaksid haiged suuremat tulu ja palju wähem kahju kui nüüd, kus rumalad rumalamate juhatusi mööda aptekist, poodidest, rohu kauplejate juutide ja kristlaste käest kalli hinnaga arstimise rohtusid ostawad. — Aga et see filmaselgitaw aeg weel kaugel tulewiku warjul magab, sellepärast ei wõi mina paremat nõuu anda, kui õpetatud arstide abi otsima minna, kus minu õpetused ei aita. Ühte pean siiski iga mõtlejale meele tuletama: Mitu inimest, kes rumalate juhatajate rohtude läbi eluajaks põdema jäiwad, ehk enne aegu mulda langesiwad, olekswad külma wee pruukimisel hõlpsamalt läbi saanud.

Kui kõhu-palawiku juures alatine oksese põõritus haiget piinab, siis wõime katsuda looduse wäele appi minnes nenda fergitust teha: haigele antakse rohkest leiget wet juua, mis juba

iseenesest läila on, ehk pannakse natuke wõid wee sisse, ehk kustitatakse õliga määritud suleladwaga kurgu pära, ehk haige pistku ise oma sõrmed kurku. Aga oksendamise-rohtu, olgu pulber ehk wedel, ei tohi keski tohtri lubata haigele sisse anda. On haige keha ummukses, siis antakse temale rohkem Inglis-soola hapu-meega sisse, kui ülewal õpetasime, ehk üks söögilusika täis riitsinus-õli (Ladinakeele: Oleum ricini), aga ikka wast siis, kui arwata wõib, et roojused soolte-kaewandikus ära sulatatud ja pehmitatud on. — Lõpeb palawik otja, läheb keel jälle puhtaks, tuleb söögi isu tagasi, siis peab selle eest hoitama, et terwise teele minejale esimestel päewadel midagi raskemat rooga ei anta, waid tema peab kasinast kerget toitu sööma.

5. Nuhu-palawik. Katarrhalsieber.

Haiguse tunnismärgid. Külma ja palaw käiwad segamiste, wahel külma-wärin, wahel palawa-tust, sage tungimine kusele, mõnikord waluga, kusi on tume ja jätab seistes telliskiwiwärwilist paksu poti põhja, keha kipub higitsema ja kui higistus tuleb, tunneb haige kergitust, nenda kui iga külmetamine raskestust toob. Ühtlase palawikuga, aga wahel ka warem, arwast hiljem tuleb paiklik wigadus nähtawale, olgu kas nuhu, kõha ehk luuwalu.

Esimisel järgil, kui ila-nahad ninas wigased on, tuleb sage aewastamine ja selle järel nuhu, wesises mõnikord werega segatud tatiga, teisel järgil kõha, kui ilanabk hinge-kõris wiga oli saanud; kolmandamal järgil on liikmetes walu, fõrd paise-tusega, fõrd paisetuseta, fõrd jääb walu ühte kohta seisma, fõrd kargab ta ühest paigast teise, kus kõige pahem on, kui walu wäljas pool keha jauft kuhugi sisse pool keha osasse kargab.

Haiguse põhjus seisab enamist ikka sellega koos, kui äkitse külmetamise läbi meie wäljaspidine ihunabk looduslikult toime-tufelt ekkis ja keha wälja-auramist enam ei jõudnud täita, mis-läbi wahetuse ehk uuendamise töö lonkama jäi. Mida enam inimesed oma keha ellitawad, olgu kas liig sooja riide kandmisega ehk palawas tubades istudes, seda sagedamast wõiwad nemad õue minnes keha ära külmetada.

Arstimise esimene käsk on siin: haiget nii ruttust kui ial wõimalik higitsema sundida. Seda käsku täidame sellega, et haige woodis sooja riietega kinni kaetakse ja temale sooja jooki rohkest ja nii palawalt antakse, kui suu

wasta wõtta kannatab; jooß wõib olla, kas leetri-, niinepuu õilmete ehk maiuse theewesi, mis kohwi asemel tarwitatakse, ehk palaw kaewu wesi, mis niisama hästi keha higitsema ajab. Ehk küll leige wesi läila on ja ofsele pööratab, ja kuda ülewal käs-kissime ofsendamise sigituseks tarwitada: ei ole seda palawast weest ial karta. Sinna kõrwa tuleb weel üks kasu: palawat wet wõib kõige kehvam inimene omast jõust saada. — Näitab palawik wäga äge, on haige noor ja tugew inimene, nenda et põletikku wõiks karta, siis wõime julgem selget palawat wet, kui õilmetega ehk lehedega segatud theewet anda. Nuhule ei ole midagi arstimist tarwis, looduse wägi kohendab ise segadust korraks.

Kõha wasta tarwitatakse mitmesugusi arsti-rohtusi, aga nende andmist jätame parem tohtride hooleks. Koduseks arstimiseks nimetame: rinna-theewet (Saksakeele: Brustthee), pruuni subkrut ja lakritsi, mis kõha-kutistamist wähendawad selle läbi, et nemad kuiwand kurku määriwad. Selle tarwis on järgmine rohi niisama mõnus:

Wõta kaks ehk kolm söögi-lusika täit wärsket soolata wõid ja niisama palju mett (ehk kudas mõnes kohas üteldakse: magusat) sulata neid, fergelt keema lastes, kokku, wala siis tal-driku peale ja lasse külmaks angudes tarretada. Kui kõha kutistus peale tuleb, wõta natuke keele peale, lasse pikamiste sulada, ja sina leiad fergitust.

Shtul, enne magama heitmist rindu Prantsuse terpentini-õliga (Oelum terepenthinae Callic.) wõida, teeb suurt fergitust.

Teine jagu.

Wahetpidawad= ja pikalised=palawikud.

Siin tuleb meil ees malt ühte palawikku tähele panna, keda weel wiiekümne aasta eest endisel wiisil igal fewadel laialiste liikumas leiti, nenda et mõnes paigas noored ja wanad ühes koos maas lamasiwad, mõned poole suweni. Uga aastal 1831, kus koolera-tõbi esimest korda meie maale ulatas, kõige rohkemalt Riia-linnas inimesi mulda puistas, hiljemine ka teistes kohtades wõersil käis, ja et korra teed oli leidnud, ka tagasi tuli: on

filma = nähtawalt endine haigus meist wõerdunud. Teda nähtakse praegu enamist arulise külalise kombel siin ja seal. Peaks kahandus edespäidi sellisamal sammul astuma, siis tohiksime ehk loota, et meie laste lapsed üks kord temast kogunist priiks wõiksid saada. Tema nimi on:

6. Kõlm-tõbi ehk külma-palawik.

Wechselfieber oder kaltes Fieber.

Rahwas tunneb seda palawikku enamist igal pool ja nimetab teda kas: „halli-sõitmiseks“, ehk „külma-tõbeks“. Uuemal ajal waft on arstid sellest aru saanud mis enne ei teatud, et sell palawikul pikemat püsi ei ole, kui üks ainuke päew, wahel aga weel lühem aeg, nenda et igakordne tagasi-tulek uus palawik on, kes teist-, kolmat-, kakskümmet ehk wiiskümmet-korda ennast uuendas. Selle palawiku pilt on: Kõlm, kord rassem, kord kergem, selle järel palaw ja wiimaks higitsemine, selle järel palawik lõpeb, kus kusi telliskivi-karwalist põhjapaksu näitab, nenda et higi ja muudetud kusi palawiku lahutajad ehk kriisid on. — Uued haiguse hood tulewad enamiste reegli-möödul kas iga-päew, üle-päewa ehk üle kahe päewa tagasi, mis järel teda iga-päew waseks, kolme-päewaseks ja nelja-päewaseks palawikuks kutsutakse. — Igakord ei astu palawiku hoog awalikul kujukul meie filmade ette, waid tema asemelikud wõiwad olla, pea-, kõhu-, kõrwade- ehk hamba-walu, mis sellisamal ajal tulewad ja lõpewad, kui oodetud palawiku termin oli.

Arstkorral wõib külma-palawik ise enesest lahkuda, siiski wäga arwast, aga meie tohime ütelda: mida warem temale wastust tehakse, seda kergemalt saame tema üle wõitu. — Üks wanast ajast päritud arstide jüü läbi ilmase tõusnud wale arwamine, et külmatõbe enne ei tohita arstida, kui ta nii ja nii mitu hoogu juba inimesel olnud peal käinud, teeb weel praegu mitmele ekstitust, et asjata kaua aega wiidetakse, enne kui temale abi tehakse.

Arstimiseks tarwitati juba wanal ajal Hiina-puu koort, nenda kui nüüd sellest koorest tehtud walget pulbrit, sellel Hiinin*) (Saksakeele Chinin, Ladina-keele Chininum sulfuricum) — nimeks antud. Kui temast harilikul higitsemise alustusel pärast mööda läinud külmetust ja palawust haigele

*) Hiini pulbrit on Nr. 23 ülles kirjutatud.

5 graani antakse, haige hästi kinni katetakse ja teda kaks, kolm tundi järestikku tugewast higistada lastakse, siis kooritatakse teda hoolelikult higimärjast riiekest wälja, pannakse puhast kuuw tule paistel ehk ahjul soendatud särk (hame) selga, ja antakse selle peale, kui haige kuuwa süngi oli heitnud, weel teist korda 5 graani Hiinini temale.

Sedawiisi on wõimalik, kui haigust kohe ära tunneti, teda sedamaid esimese korraga lõpetada ja ei ole tarwis tema tagastulekut karta. Aga kui külma-palawik kaks, kolm ehk enam korda inimese peal oli käinud, siis ei tohi meie sellega weel rahule jääda, waid peame palawiku tagasitulemist wõimatumaiks tegema, sest et mida kauem haigus wiibib, seda kergemalt wõib ta tagasi tulla. Seal on tarwis, kui ülewal antud õpetust mööda kahe 5 graanilise pulbriga palawik oli wõidetud, weel kuus päewa järestikku igal hommikul üks graan, seitsmendamal päewal kolm graani, niisamati 14^{mal} ja 21^{tel} jälle kolm kraani Hiinini sisse anda. Teise sõnadega nädal, kaks nädalat ja kolm nädalat pärast wiimist palawiku hoogu saab haige kolm graani Hiinini, aga esimestel kuuel päewadel iga hommiku üks graan.

Nelja-päewased külm-tõbed on kõige wisamad, neid ärgu mingi ükski kodu-arstimisega parandama, waid ottsigu koolitatud tohtride abi, ja tänagu Jumalat, kui põdeja eluga peasis. Snnelt ei sünni neid meie paigus palju, waid tuuakse enamist wõeralt maalt, nimelt Türgi sõdade järgil Musta mere ja Donau jõe kallastelt.

Külm-tõbe järel wõiwad mitmesugused ise haigused tulla, iseäranis seda raskemad sisemisised wigadused, mida kauem palawik oli kestnud. Need järgmised on: kolla-tõbi, tiiskus, wee-tõbi, maks- ja põrna-paisetused, ja muud wigad, kelle arstimine pikka aega kulutab, siiski igakord ei aita, aga meie kohus on õpetatud arstidelt abi otsima minna, kes sagedast ka tõbe parandawad, kus nende õpetused täidetakse ja rumaluse läbi eksitusi wähele ei tehta.

Pikalised palawikud.

7. Sala- ehk furnoja - palawik.

Schleichendes oder Zehrfieber.

Juba nimes annawad märku, et neil palawikudel ägedust ei wõi olla, aga nende piss wältus furnab keha-rammu ära

ja wiib põdejat wiimaks mulla alla. Nende wältus võib mitu nädalat, mitu kuud, aga mõnikord aasta, ehk kauemgi olla. Puls leitakse enamist ikka natuke kiirem kui terwel inimesel, kahaneb hommikul ja kasvab vastu õhtut. Seedmine on laisk, söögi isu kahaneb, jõud hakkab lõpema, keha läheb päew päewalt lahjamaks, et wiimaks palju muud üle ei jää, kui kortsunud nahk ja kondid; seal näitab surm halastust ja wiib hädalise puhkama.

Nende palawikkude põhjus seisab enamiste sisemiste organide wigades ja võib nii sügawast warjatud olla, et mõnekorra kõige terasem õpetatud arstide film ei jõua üles leida, kus waft pärast furnu keha läbi waatamine täielikku tunnistust annab, mis wiisi sisemine wiga oli olnud.

Kodune arstimine ei wõi siin midagi aidata, aga kui aegsasti õpetatud arstide abi otsitakse ja neil võimalik on wigase organi segadust ülesleida ja terwisele tagasi toimetada, siis võib haige pikalisel teel eluga peasta.

Kolmas jagu.

Põletikud ja paifused.

Nenda nimetatakse haigused, kui kuskil keha jaus paisetus, palawus ja walu, silma nähtawal liikmetes ka punetust leitakse, keda wiimist märki seest pidi organides ei wõi näha. Paisetus ja walu ei puudu kuskil, nenda et esimesest, kui haiguse koht liig sügawal ei seisa, käega katsumisel wõime tunda. Iga põletiku juures on palawik saatjaks.

Põletikud wältawad ägedal kombel enamist seitse, wahel ka 14 päewa, aru korral pikemalt. Snnelikum lõpetus on, kui haige keha wahetused pärast põletiku niisama korra pärast käiwad kui enne; niisugune lõpetus sünnib kriiside läbi, kas higistamisega, muudetud kuse, ehk kohaliku werewoolamisega. Sagedast jätab põletik paisetust ehk mis weel pahem on, kõwadust järele, nenda et mitmel haigusest peasnud inimesel kubugi keha jausse kui wõeras tükk tunda jääb. Teisel puhul võib haige organ mädanema hakkata ja pikema aja pärast surma tuua.

Haiguse sünnitajad wõiwad olla seest- ja wäljaspoolsed: were elu oli kõrgema korrale läinud, weri paisus ja ei wõinud

takistamata liikuda, mõni paik läks kitsaks, ei lastnud verd läbi, nenda tõusis pakitusest põletik. Väljaspoolt võib kõik haigusefünnetajaks saada, mis werd liig palawaks teeb. — Põikemalt ei maksa fiin üleüldlikult rääkida, parem jätame igauhe põletiku kohta nimetada, mis arstimise juures peab tähele pandama ja ette wõetama. Aga

Werepakitusi

ei tohi mitte rääkimata jätta, sest et põletikude põhjus enam ehk wähem nendes seisab. Nemad woiwad mitmel wiisil olla, tulewad sagedast arsti silma ette ja woiwad palju haigusi sigitada. Weri walgub kuhugi paika, kas üksiku organi, ehk weresoonte ühendusesse. Need üleliig werega täidetud organid ei jõua hiljemine looduskorralist toimetust täielikult edendada, sest et laiemaks weninud sooned ühtlase nõdrumaks lähewad ja werewoolamist lonkama panewad. Saab haiglik pakitus ühte kohta üleliig täitma, siis peab teises paigas were kühwus tulema, nenda et ühetasane loomulik wereliikumine kehas ei wõi edasi minna. Sellest woiwad mitmed haigused tulla. Werepakitused woiwad kolmel wiisil sigeneda:

1) paikliku weresoonte nõdruse läbi, kes werelaenet ei jõudnud kaugeemale tungida;

2) paikliku walu ja kipituse läbi kuskil kohas. Kui ihunahale kibedust tehakse, walgub weri sinna, niisamati, kui liiwa terake ehk roistuke silma läks, ajab nende õerumine werd silma ja nii edasi;

3) võib were pakitus tulla, kui midagi väljas poolt kinnitus werewoolamist segab, kui kitsad riided, liig pingule tõmmatud wööd, sukka ja kinga paelad w.

Arstimine peab, kui werepakitus kõiges kehas inimesele hädaohtu ähwardab, kõige pealt werd püüdma kahandada, mis wanemal ajal sagedast aadri lastmisega tehti, aga täna päewal kuski enam ei tehta, sest et wereraiiskus rohkem kahju kui kasu teeb. Palju mõnufamast toimetatakse asja korrale, kui haigele rammusat toitu ei anta, teda sunnitakse rohkest külma wet jooma, niisugust tööd tegema, kus keha ja liikmed küllalast paenutust leiawad, seal juures lastakse teda wähem magada.

1. Peaaju-põletik. Gehirnentzündung.

Haiguse tunnismärgid. Alatine rahuta jampsimine, ehk raske magamine, ehk mõlemad üheskoos — kus haige unes

jampsih, palawik, paikliku werepakitusega peas, üles tursund nägu, punetatud silmad, palaw otša = esine ja pea, kaela sooned peksawad, haige sasih tihti käega oma peast finni. Mõned kaebawad wahest peawalu üle, teised ei lausu sest sõna.

Siin peame meele tuletama, et iga nerwude = palawikuga koos käidaw jampsimine ja magamine weel mitte peaju = põletik ei ole. Wahetegija on, et palawik ial nii äkitselt jampsimist ei too kui siin, kus haigus kohe peaju piinatusega algab ja palju kiiremalt edasi läheb kui nerwude = palawikul.

Peaju = põletik võib arukorral täieliku lahutusega lõpeda, kus inimene pikamiste jälle endise terwisele saab, ehk peaju mõistuse toimetus jääb nõdraks, ehk nägemine ja kuulmine wigaseks, ehk peaju = weetõbi, teisel korral tema paiklik mädanemine toowad taga järel pikamiste surma. Aga surm võib ka haiguse kõrgusel äkitselt tulla, kui paisund weresooned peajus lõhkewad.

Haiguse sünnitajateks võime kõik üleslugeda, mis peaju ägedust ärritawad ja seaduswastaliku tööle sunniwad, nenda kui: äkiline kange külm ja palaw, äkilised meeleliigutused, suured meele = raskused, üleliigne mõtlemise wäe wäsitus, liig kange jookside, nimelt wiina ja piirituse pruukimine, pea põrutused ja haawamised, ägedad werepakitused peajus, kuda neid mõnekorra külgehakkaja haiguste wimm võib sigitada.

Arstimine peab kõige pealt selle eest muretsema, et need wigadused, mis haigust oliwad sünnitanud, kus neid weel ees leitakse, sedamaid teelt ära koristatakse, aga siin ei tohita kõheldes mitte silmapilku aega wiita, waid peab jala pealt arsti abi otsitama, kust seda ial leida on. Wahetajal, weel enne kui tohter ise, ehk tema abi ja nõuu sinna jõuawad, peab külma wet ja jäed, kus wiimast saada on, haigele pähä pandama, tema pea iga paari tunni järel külma weega walama, kus pea sängi sõrwa üle nii kaugele tõstetakse, et walatud wesi woodi ei lähe; põrandale woodi ette pannakse tühi wann ehk ämber, siis astub walaja kas järi ehk tooli peale ja walab sealt, kõige mõnufamalt ühest toruga kannust ehk lüpsikust paar ämbri täit praegu kaewust toodud külma wet haige pea üle pikamiste. Pea finni = hoidja katsub pead wõimalikult käänata, et wesi kõik ühte kohta ei lange. Suhtub were kaanisi majas olema, siis pannakse neid pea tühemete kohtadesse, kõrwade taha, ja mõni kupa sarw kulla peale. Aga aadri werd ei tohita tohtri lubata millalgi lasta. Kõik,

wärgi wöeras helin, ehk selgemalt üteldes: harilikult kõha helina puudus, mispärast, kuida nimetatakse, kõhimise heal noore kuke laulu wiisi lähiseb; teisel puhul võib kõha kutsika haukumise toonil olla; wiimaks saab heale helin kogunist, nenda, et film laste kõhimist ja rääkimist näha, aga kõrw neist toimetustest midagi kuulda ei wõi. — Lapsed, kelle wanus juba seitsmest aastast üle oli läinud, saawad enamist raskema kruptõbe käest weel peasma, aga mida nooremad nemad on, seda suurem hädaohu kartus.

Sellepärast, kuida ülewal juba kinnitati, ei pea siin ilma arsti juhatamiseta midagi pikemalt ette wõetama, kui lapsele natuke sooja jooki antama ja üks sooja wee sisse kastetud wamm, ehk linasest riidest tehtud ümbrus tema kõrisõlme peal peetud saama, ja laps hooolsalt kinnikaetud woodis lamama.

Kui kaelarahnud wäljaspool kõrwa ümber ja alumise lõualuu all üles paistetawad, siis on esiotsalt kõige mõnufam paistetand kohtasi, kas sooja lamba- ehk puuwillade, ehk willase riide sisse mähkida, ja haigele palawat theewet ehk puhast palawat wet juua anda, kunni ta higistama hakkab. Täheb haigus pikemale wiibides wisamaks, siis võib autusi katsuda, kas külma wee mähkmetega, kuida ülewal õpetasin, ehk sooja pudruga, seal kõrwas ühtlase paijetust kas sooja õliga, ehk weel parem: lennuk-salwiga (flüchtige Salbe) määrida; meie Maa- ja Saksakeele folkijad peened inimesed kutsuwad seda klisti salwiks!

3. Suuläpastus. Die Mundfäule.

Tunnismärgid. Keel, hamba igemed ja suulagi on kollaka ehk tõmmuka ilaga paksust ülekattetud ja mädand hais tuleb haigel suust. Kõige sagedamast näha see seda suutõbe lastel, mõnes paigas mitu last ühel ajal põdemas. Täiskaswanud inimestesse ei puutu see wiga mitte.

Haiguse sünnitajad on enamiste igakord seedmise organide ehitused.

Arstimiseks kiidawad mõned õpetud arstid, liialt wane-mal ajal offendamise pulbrit, misga haigust „kui käega küllest peab ärawõetama“. — Võib ehk tõsi olla, aga ma ise ei ole omas pikas elus ja laialises arsti-ammetis weel seda katsunud ja ei usalda sellepärast kodu arstimiseks kellegile kiita, sest et offendamise rohu andmisel palju ettevaatust tarwis läheb, ja siin temata läbi võib saada. — Laste suu peab sagedast külma

weega puhastatud ja paar korda päewas ühe wedelaga wälja piheldatud saama, mis Nr. 1 all üleskirjutud leitakse. Sise- miseks rohuks ei ole muud tarwis kui rabarbari pulbrit, kas selgelt ehk magnesiaga segatud, seda mööda kui tarwis. Täheta- takse kõhu ummuustust fergitada, siis antakse rohkem, peawad seedmise organid, nimelt magu ja maks toetatud ja karastatud saama, siis antakse pisut, aga lastakse mitu päewa edasi pruun- kida. (Waata Nr. 2 A ja B. A on rabarbari pulber üksi. B jälle rabarbar ja magnesia kokku segatud).

4. Keele-põletik. Die Zungenentzündung.

Tunnismärgid. Paisetus, puna ja palawus keeles, keel on kange ja neelamine wäga raske ja waewaline, kõrgemal haiguse järjel üsna wõimatu, jah hädaoht wõib nii suureks kas- wada, et lämmatus igal tunnil ähwardab haigele otsa teha. Paisetus kaswatab keelt wiimaks nenda, et juu koopas enam ruumi ei leia, waid tükk juust wälja ripub.

Lõpetus wõib olla, kui põletik lahutust ei leia: lämmatus, ehk kui hiljemaks jäänud, keele karestus, mädandus ehk wähitõbi.

Haiguse sünnitajad wõiwad mitmesugused olla, kui terawad wana hammaste kantsud, ehk kanged kibedad rohud, teine kord jälle mõned haiguse wimmad teha sees, kui nemad keele peale oliwad langenud.

Arstimine peab kõhe haiguse hakkatusel kõik ette wõtma, mis põletikku — siin nimelt paisetuse — kaswatamist kinnitab, et ülekätt ei wõta. Haige pidagu külma wet ühtepuhku, talwel — aga ka suwel, kus jäekelder ligimail juhtub — jäetükki suus. Kui see ei peaks aitama ja paisetus ifka suuremaks minema, siis tuleb, kus ial wõimalik tohtri abi saada, seda wiibimata otsida, kõige mõnusam, kui haiged ennast sinna wiiaakse, muidu wiibiks abi kauaks. Kus seda wõimalik ei peaks olema ja hädaoht filma nähtawal ähwardama, siis wõiks üks julge osawa käega mees terawa habeme noaga ühe poolteist kinni kase tolli pikuse prau, keelepärast hakates edespidi keele otsa poole leigata, et rohkest werd wälja woolab. Seal langeb enamist paisetus kokku ja hädaoht on mööda. Leigatud haawa parandust wõime looduse wäe arstimiseks jätta. Muidugi mõista, et haige haawatud keele pärast esimestel päewadel muud ei tohi süüa kui rööskä piima, ehk soolata kaera- ehk odratangudest keedetud kõrti. — Leikamist ei

tohita muidu ettevõtta, kui kõige suuremas hädas, kus surm igal filmapilgul ähwardamas ja arsti abi mitte saadaw ei ole.

5. Kopsu-põletik. Pungenentzündung.

See haigus astub mitmel wormil meie filmade ette, aga risti-tasse neid kõiki enamist ühe nimega: rinna-põletik (Brustentzündung), üksnes arstid tundwad ja teewad neile wahet. Need põletikud wõiwad waluga ja waluta olla, wiimsed mõne korra palju kurjemad kui suure waluga haigused. Harilikult jagatakse rinna-põletikud nelja seltfi:

a) Tõsine kopsu-põletik, kui haigus waluta, aga hingamine raske, waewaline ja tusklik on, kui oleksid rinnad koorma alla pressitud; siin on põletiku pesa kopsus, ilma et muud ligemised jaud osa wõtawad.

b) Kopsunaha- ja kopsu-põletik, kus mõlemad tunnis-märgid üheskoos, walu ja hingamise raskus põletiku pesa awaldawad.

d) Kopsu-hingamisetorude-põletik, siin ajab alatine kutistus kõhima, et haige päewal ja öösel rahu ei leia.

e) Pistmine külle sees, kus hinge tõmbamine pisti ja walu teeb.

Ehk haigust küll nelja osasse jautatakse, siiski ei ole nende arstimisel väga suurt wahet, waid käib enamisi ühel teel, kui seda meeles peame, et oma ninatarkest ilmaasjata looduse parandawa wäe wahetele ei pista. — Räägime siin esiteks tõsisest kopsu-põletikust, kes oskamata inimest sellega wõib petta, et haigel walu ei ole ja puls pisuke on.

Kopsu-põletiku algust tunnistab enamist igakord külma wäriin, mis pooltundi, wahel mitu tundi wältab, enne kui palaw tema asemele astub. Seda külmetust tunneb üksnes haige, sest kui soojamõõtjaga loomuliku keha sooja katsutakse, leitakse juba külmetamise ajal soojus kõrgemal korral. Külma wäriinast arwame meie haiguse pikkust, kelle järel wiindamal ehk seitsmendamal päewal midagi muutmist ootame. Lastel wõiwad wahest külma wäriina asemel rasked krambid peale tulla.

Rehasooja kõrgendusega paljustab ennast puls, ja sellega ühtlase joogi tahtmine, filmnägu läheb punasemaks, haiged kaebawad pea-, selja- ja ristluu-walu, wäsimust ja waluliku liikmete langust, keelel on koor peal ja söögi isu kaub; mõnikord tuleb oksese pööritust ja oksendamist. Nimetatud haiguse märgid on enam ehk wahem iga

palawiku juures nähtawal. Nende järel wast astuwad kopsupõletiku iselikud märgid wälja, kui: lühike hingamine; kus terwe inimene 16 kuni 20 korda ühes minutis hingab, näeme meie kopsupõletiku põdeja 40, ja 50 kord minutis hingama, lapsed weel sagedamast. Seda mõõda on hingamise wahed lühikesed ja kartlikud, kõnelemine raske. Mõnekorra äratab sügawam hingamine walu, enamist seal kohal, kus põletik istub, teisel korral aga ka wasta pool külles. Palawiku, lühihingamise ja walu kõrwa astub lühikese aja pärast kõha, kes esiteks lühike, kõwa helinaga on, haiged ei usalda kõhida, püüawad kõha tagasi hoida ja kõhides tunnistab nägu walu märkisi. Wiskawad nad kõhides rõga wälja, siis leitakse esiotsalt selge walge wedel; hiljemine nähtakse werewarwa wiirusi rõga sees. — Need haiguse märgid on enamist juba teisel päewal kõik täielikult nähtawal. Hommiku on pisut aega kergitust, puls lööb täiskaswand inimestel 120 korda minutis, lastel rohkem.

Valged on haigel kui sisse piiratud ümmarguse tume punaga wärwitud, niisamati ka mokad. Peawalu üle kaebawad enam ehk wähem kõik põdejad, see walu läheb põletiku kaswamisel suuremaks ja keelab rahul magamist. Kusi on palaw ja punane, ihunahk esimestel päewadel kuiv.

Haiguse käik on kopsu-põletikus reegli mõõdul, wältab enamist 7 päewa, arwast 9, ja kus teiste haigustega segatud mõnekorra 14 päewa, ehk kauemgi, aga siis on karta, et haigus põdeja mulda wiib, kui mitte kohe, ommetegi aega mõõda.

Lahutuse kriisid tulewad higi ja muudetud kuse läbi, noortel inimestel ka werewoolamisega ninast. — Kus täieliku lahutust ei olnud, võib kopsu mädamine tiiskuse wiisil pika peale juretada.

Arstimine oli wanal ajal siin liig wereahne, nenda et aadriraud igakord esimene wahendik oli ja sagedaste ühe werelaskmisega weel ei arwatud läbi saama. Täna päewal arstitakse kopsu-põletikku ka ilma werelaskmata, ja olen ise seda mitukord läbi katsunud, wiimsel wiieteistkümmel aastal palju inimesi aaderdamata terwisele aitanud, seal juures seda kasu leidnud, et toibumine pärast haigust kiiremalt edasi läheb, kui were raiskamisega. Seda arstimise wiisi oleks kõige mõnusatamaks kodu arstimiseks soowida, kui rahwast rohkem võiks leida, kellel küllalist mõistust 1) õpetusi täielikult nenda tallitada, kuida ette kirjutatakse; 2) külma wee peale enam usaldada kui seie ajani, ja 3) uskuda, et haiged inimesed ka ilma apteeki rohtudeta woiwad terweks saada.

Kopsu-põletikku arstitakse külma weega nenda. Kaewust tuuakse ämbri täis külma wet tупpa, pannakse kaks neljanurgeliste koku mässitud käterätikut wee sisse, kust, kui wesi läbi tunginud, üks wälja wõetakse, hästi wälja wäänatakse ja haigele selle külle peale pannakse, kus walu ja raskus tuntakse, ja wahetatakse iga 5 minuti järel, et teine rätik wälja wõetakse, wälja wäänatakse ja esimese asemele pannakse, esimest aga wee sisse tagasi wisatakse. Nenda wahetatakse ühte puhku edasi, 12 korda esimeses tunnis, seal juures peab soojaks läinud wet wahel uuendama; talwe ajal pannakse jäetükk ehk lund wee sisse, siis jääb wesi ühetasa külmaks. Annab aega mööda keha palaw tagasi, kus rätik nii ruttu kuumaks ei lähe, seal tohib wahetamise wahel aeg natuke pikem wiibida. On, kuida mõnikord leitakse, rinnad üleüldse walusad ja hingamine pressitud, siis katetakse rätikud kõige rinna, muidu aga haige poolt külle üle. Enamist juba mõne tunni pärast, tunnistawad haiged kergitust tundwat, ehk küll weesõlgitus neil wasta meelt näitas, siis palub mõni haige ise, sell wiisil edasi wahetada: walu ja pressitus on kergemad, puls pikalisem ja palawus wähem. Kergituse tundmise rahu wältab haiguse lõpuni, nenda et pealt nähes raske kannatusesest aru ei saada. Ka need, kes haige ümber, märkawad tema kergitust ja täidawad edespidi tõrkumata, mis neile oli õpetatud. Ükslaster, aga wäga arwast ette tulewatel järgedel ei too külm wesi kergitust, kus märja rätikute tallitus haigel wasta meelt on, seal on mõnusam teda rahule jätta. Kui muidu kopsu-põletik arwast 7^{mal} päewal lahkub, näeme külma weega arstimisel 5^{mal} aga sagedast juba 3^{mal} päewal haige terweks saawat, et mõned, kes endisel arstimisel kaks ja kolm nädalat laatsareti jääwad, juba kahesamal päewal koju lähewad. — See tükk annab mõelda*).

Kus haigust tuntakse ja aegsaste õpetatud wiisil külma weega arstima hakkatakse, seal ei ole suuremal osal sisemiste rohtude pruukimist, niisama wähe werelaskmist tarwis. Wiimist ei peaks tohtri lubata kuskil tehtama, ega omast peast, arsti kirjutamiseta, sisemist rohtu pruugitama, sellepärast kus asi kahtlane näitab, wiibimata õpetatud meeste abi otsima, mis aast aastalt hõlpsamaks täheb, mida rohkem kibekonna arstisi asutatakse.

*) Muidugi teada, et kus külma wee rätikutega arstimist korra ette wõeti, jeda õõst ja päewast lugu pidamata nii kaua edasi toimetatakse, kunni paranus nähtawale tuleb. Kes waewa põlgab, jätta parem katsumata.

Kopsunaha- ja kopsu-põletikku juures, kus mõlemad ühes koos haiged, on arstimine üleüldlikult pea aega kui kopsu-põletikus, üksnes selle wahega, et kui noored tugewa kehaga inimesed äkitselt haigeks jääwad, palawik kange, pist külle sees suur, hingamine wõimatu ja pulsi kiirus 120 löögist minutis üle läheb: siis peab wiibimata aadrift werd lastama, kus tohtri abi saadawal ei ole, ja ühekorraga paar tassi täit.

Kopsu hingamise torude-põletik on enam ehk wähem üks kalg kõha, kes mõnekorra rinnad kinni matab ja palawikuga ühes koos nähtawale astub. Demale kergituseks wõib täiskaswanud inimestele kolm ehk neli kord päewas 10 kummi 12 tilka offendamise wiina (Saksa keele: Brechwein), lastele nende wanust mööda — 1, 2, 3 kummi 4 tilka, kõige mõnusatalt rinnatheeeweega sisse anda.

Külle sees pisti wasta wõib haiguse hakatusel sinepi paberit walusa koha peale panna, kui see ei aita, mõned werkaanid ehk, kus neid ei ole, kupsu-sarwed. Jääwad need katsetükid asjata, siis wõib weel kodu arstimisel üks külma wee sisse kastetud, tugewast wälja wäänatud rätik, sell suurusel kui haige külle kinnitamine tarwitab, panna, selle üle paar kuiwa rätikut ja wiimaks üks willane kate. Märhitus ehk umbrus jääb kolm neli tundi liigutamata seisma. Märkab haige kergitust, siis tohitakse mähkimist paar korda uuendada, kui ei mitte, siis peab arsti abi otsitama.

Ehk meie küll juba ülewal palawiku haigete tallitamise juures puhta õhu pärast õpetasime ja pea-asjaks kiitsime, siiski ei näita paljusiks kopsu-põletikkude kohta seda siin uuest meele tuletada, sest et puhas õhk kõige suurem abimees looduse terweks tegemise wäe kõrwas on, kelle mõlemate tugewa abita kõik meie hoolekandmine ja töö tuulde läheks. Teiselt poolt oleks niisama, ehk weel suurem rumalus, kui — kuda mõni tuimuses üleskaswanud loom arwab: — elu, terwis, haigus ja surm seisawad Jumala käes, mispärast peaksin ma ennast waewama? tehku Jumal, mis tahab. Waene wilets! Sina unustad nenda rääkides, et Jumal sulle mõistust pähä oli pannud, kelle läbi sa elujateft ülem pidid olema ja nende üle walitsema; aga ehk sulle küll inimeste kaju ja nägu oli loodud, oled sa siiski rumalamaks jäänud kui lojufjed, kelle elu neile sissepandud looduse sunni all seisab.

6. Südame-põletik. Herzentzündung.

Tunnismärgid. Suur ahastus ja kartus, aga ilma kõhata, wäga ägew palawik, kiire aga pehme, weike, mitte ühe-

tasane puls, waid mõned löögid jääwad wahel puudu; minestused tulewad peale, käed ja jalad seisawad wilud; enamist ka walulif rõhutus pahem pool rinna-luud, südame kohal. — Need lähewad peaaegu raskema kopsu-pöletiku märkidega kokku, sest nemad tulewad were ümberwoolamise takistusest, mis siin südamest, seal kopsudest tuli. Siiski wõib sellest, et kopsu-pöletiku koha siin puudub, ja hingamine wähem lühikene kui tusklik, enam ohkamlif, minestus, selile maas lamamine wälja sirutatud kehaga, mis kopsu-pöletikul wõimatu on, wahet teha.

Arstimine läheb enam ehk vähem kopsu-pöletikuga ühte, noorte tugewate inimestele wõib mõnikord aadri were lastmine kesk-misel mõõdul fergitust tuua, aga mõnusesam on mõned weresaanid südame kohta panna, selle peale wiibimata külma weega arstimist kāsile wõtta, kuda kopsu-pöletikus õpetati. — Ma olen enese nägemisest ja läbikatsumisest nii palju õpetast saanud, et praegu tött mõõda tunnistada wõin, kuda rohkem werelastmine a r u k o r r a l tulu toob, aga palju sagedamast suurt kahju; selle wasta külma weega arstimine igas kohas kahjuta jääb ja sagedast suurt abi ja fergitust haigele toob. Muidugi teada on siin, nenda kui teistes raskes haigustes ifka parem tohtri abi otsida, kus seda õnnelikult saadaw on.

7. Mau-pöletik. Die Magenentzündung.

Haiguse tunnis m ä r g i d. Range kipitaw, mõnikord pistlik walu rindade all, mis hingamisel, käega peale litsumisel ja toidu wõtmisel suuremaks kaswab. Ülesæetud kõht seisab pingul, kae katsumine leiab paisetust ja enam palawust haiguse paigas kui teistes keha kohtades; puls lööb palju kõwemast kui muidu. Kõik, mis haige alla neelab, olgu paks ehk wedel, tuleb õksendamisega suu kaudu jälle tagasi, nufsutused kääwad ülesse, nagu on enamist kahwatanud, arwast punane, suur ahastus, pisuke puls, käed ja jalad lähewad külmaks, krambid ja minestused kääwad peal, haiged kaebawad wäga suure nõdruse üle ja surma kartus seisab neil filmade ees.

Pöletiku kääk on siin kiire ja hädaohtlik, sellepärast peab rutust abi tehtama. Ükski pöletik ei kurna ja wāsita nii wäga raskest nerrwude ühenduskonda kui mau pöletik, nenda et mõnikord surm nerrwude kurnamisest wõib tulla, kes enda tallitust enam ei jõua edasi ajada. Sest magu on, mis igauks teab, meie keha toitja ja ülespidaja, kes kõik liikmed ja sifemised organid peab kofutama ja neile tugewust andma, et nemad — igauks omal

kohal — loomuliku seadust jõuavad täita, osakeste wahetust ja uuendamist edasi toimetades. — Surm võib tulla kas külma kõrwetuse läbi (Saksakeele: kalter Brand), kus walu äkitselt otsa löpeb, pisike puls ennast nii kokku tõmbab, et sõrwe wautuse all waewalt tunda on ja mõned löögid wahel hoopis tundmata jääwad; — ehk nerwude alwatuse läbi, kus alalised krambid ja minestused surma kuulutajaks astuwad. Sagedast sünnib ka, et maupöletik ägedast kujutusest ennast pikaliseks põletikuks muudab, ja wiimaks maunahkade karestus haigele surma toob.

Hädaohu märgid on siin: pisuke ja edespidi ikka pisemaks minew puls, kunni ta sõrme all wiimaks kustub; paranduse märgid selle wasta on, mis elulootust annawad: kui puls aega mööda suuremaks ja laiemaks paisub.

Isääralikud haiguse sünnitajad woiwad siin mitme sugused olla, nenda kui ätiste kanget kuumust sigitawa rohtude läbi kinni pandud pasandus, keda looduse wägi kes teab mis segatud kohendustele oli appi sundinud, ehk kui luuwalu tõbi mau peale läks, ehk inimene kogemata midagi kihwtist asja oli neelanud, arukorral ka külmaft joogist wäga palawaks läinud keha juures.

Arstimine. Siin tohime külma wet ja jäed esimeseks ülemaks abiandjateks kiita, sest et mõlemil kuskil sarnalisemat paika ei ole, kus nende wõimus nii awalikult ilmade ette astub, et suuremad wastanikud seda nähes, külma wee peale usaldust saawad. Aga raske ja kardetawa haiguse pärast peab abi rutust ette wõetama ja ilma pisema puhkamiseta nii kaua edasi aetama, kunni paremaks saamise märgid awalikult ilma paistawad ja terweks saamise üle enam kahtlust ei wõinud olla. Külma wee sisse kastetud, wälja wäänatud rätikud pannakse rindade alla, ülesaetud mau koha peale, nenda kui ülewal õpetasime, kus neid rindade peale kaskisime panna. Neid wahetatakse ühte puhku, nii pea kui esimene rätik soojaks läheb, pannakse uus külma tema asemele, sellepärast seisku wee ämber käepärast ja saagu wesi tihti uuendatud, kui leigeks kipub minema. Talwel wõime lume ja jäetükide läbi kauem wet ühetasasel graadil hoida, suwel üksnes seal, kus jäekeldrid ligimailt leitakse. — Joogiks antakse külma puhast allika ehk kaewu wet, kui ka haige seda lühikese aja pärast wälja oksendab, ei ole sellest midagi karta, waid wet antakse edasi. Kus jäed saadawal, lastakse wähe wahel pisukesi jäetükisi terwelt alla neelata. Sedawiisi

wõime igakord läbi saada, ei ole tarwis were piiska raisata ega midagi rohtu sisse anda. — Ma olen seda sagedast ise katsunud ja kus tallitust haige ligemiste kätte ei usaldanud jätta, kolm neli tundi järestiku haige woodi ees istunud, ümbrusi wahetanud ja jooki annud, kunni paranduse märgid nähtawale tuliwad, et põletik ärawõidetud oli.

S. Soolte-põletik. Darmentzündung.

Tunnismärgid. Rauge kipitaw ehk pisti walu wahet pidamata ühes ja sessamas paigas naba ligidal, kord sügawamal all ehk ülewal pool naba, kord temal pahemal ehk paremal pool kõrwal. Walus koht ei kannata litsumist. Köht on punnil, palaw ja walus, mõnekorra nenda hell, et pisemat külge puutumist ei kannata; loomulik teha puhastamine on laisk ehk finni, oksendamine, ehtotsalt ila ja sappi, wiimaks kui abi ei wõidud teha, tuleb kõik mis sees oli ja hiljem sisse anti, juu kaudu tagasi, mis seaduslikult taga otsast wälja minema pidi; nufsumine, rõhised, suur joogi jänu ja ahastus; puls on kofku tõmmatud ja pisuke, seal juures kõik need märgid, mis põletis-palawikus nimetati; aga pea on enamist kunni wiimse otsani prii, ja seeläbi mõistus selge.

Käik on wäga äge ja tuline. Eõpetus kas täielik lahutus, ehk surm külma kõrwetuse läbi, mis sellest wõib äratunda, et kõige kangem walu äkist ära kaub, kui oleks keski oma käega haige küllest walu ärawõtnud; ühtlase kustub pulsi löömine ja lehkawad, kui mädand keharoojuse lasud tulewad nüüd tagand wälja, mis sinna saadik sooltes kui wangis olid peetud, enamist astub surm nende puhastuste kannul, sest neid leitakse enamist surma waakumisel. Aga mõnel järjel, ehk küll arwast on juba nähtud, et loodusewägi räägitud puhastusega haigusele lahutuse kriisi tegi, külmkõrwetusel furnuks läinud tükid kehast wälja ajas, nende haawade asemel jälle parandas ja haiged pika põdemise järel terweks saiwad.

Haiguse sünnitajad on: jalgade ja kõhu ära külmamised, mõnekorra ka kanged rohud, mis teadmata rahwas enda käe peal haigele sisse annawad, usaldes, et kõik, mis suus hästi kipitab ja „löikab“, ka sisemise walu inimese küllest maha löikab.

Arstimine peab siin sellsamal teel käima, keda mau-põletikul lugejatele juhataime. On haige noor ja tugewa kehaga inimene, siis wõib mõne korra aadri werd lasta, aga ifka mõnufam, kus arsti abi ial saadaw, enne sealt nõuu otsida. Palju julgem tohitakse külma-weega arstimist käfile wõtta, sest sisemist

rohtu ei ole siin palju tarwis, olgu siis, et kus wäljas käimine kinni ja sisse pritsitud wee läbi mitte lahti ei pease, üks lusika täis riitsinuuse-õli antakse, seda wõib ka wärske kanepi õliga toimetada, sellest rohkem, paar lusika täit korruga wõib anda. Joogiks wõib wee kõrwal tambitud kanepi seemnetest wälja pressitud piima anda, kõhu peale wälja wäänatud weerätitud panna ja kuiwad rätikud nende üle katta, mähked seda mööda wähetada, kuda nad kuumaiks lähewad; leitakse, et kuumaiks läinud rätik haigele enam walu kergitab kui külm, siis lastakse neid paar tundi ehk kauem peal seista, enne kui uuendatakse. On esimene ägedus lõpenud, puls natukene kõrgemale kaswanud, walu wähenenud, siis tohitakse parandust loota. Üks tõsine paranduse märk on, kui ummukses kõht iseeneest lahti peaseb.

9. Mafsa-põletik. Beberentzündung.

Tunnismärgid on seda mööda, kuda põletiku pesakoht juhtub olema, mitmesugused. Kui mafsa wäljaspoolne külg wigaline on, siis kaebab haige walu wiimaste ribi kontide all parema külle peal, mis kord ühetasa kui tuli põleb, kord pisti wiisi on, kui kopsu-pistil, eespool rinna luuni, selja taga laba luuni üleskargab, wähe wähe ka paremat jalga piinab ja hingetõmbusel suuremaks kaswab; niisamati leitakse mõnikord kõha ja oksendamist. Haigel on wõimata parema külle peal maas olla, waid peab kas selili ehk pahema külle peal lamama.

Kui mafsa sisemine pool, ehk keskpaik põletiku pesakoht on, siis tunnewad haiged enam wautust kui walu, aga sapi raku looduslik toimetus on efsil, mis sellest äratunda, kui walge silma sees, mõnekorra kõik nägu kollataks läheb, et täielik kollatõbi nähtawale tuleb; juus on wiha magu, kusi kollane, wähe oksendamist ja nukkutust. Siin ei wõi haige pahema külle peal maas lamada, aga parema külle peal lamamine teeb temale kergitust.

Mõlemil järgedel leitakse haige keha läbi katsumisel: parem pool külg ülesaetud (kõrgem kui pahem pool), kääga katsudes palaw ja walus. Kes õpetatud arstid ei ole, wõiwad mafsa-põletikku küllepistiks arwada, üks efsitus, mis suuremat wiga ei tee, sest et arstimine enamiste ühte läheb.

Mafsa-põletiku käik on pikalisem kui teistel põletikudel, ja wõib mõnikord kauaks wiibida. Hõlpsalt hakkab ta kopsust kinni ja wõib ennast kopsu-põletikuga ühendada.

Lõpetus võib tulla, kas täielik lahutus — üleüldliku ja paikliku kriiside läbi, kui: higitsemine, pasandus, vere woolamine ninast ehk päratissjoolest, ehk haigus läheb teise kohta; teistel järgel võib maks kalgeks jääda, paiklikult mädanema minna, mistläbi pikalised piinad sünnivad.

Haiguse sünnitajad on enamist äkiline vihastamine, üleliig viina joomine, raske külmetamine higitsewa palawa kehaga, kange rohtude pruukimine, äkist kinnipandud pasandus ja suur palawus põualisel suwel.

Arstimine läheb rinna- ja külle-pistiga ühte, siin raisati manal ajal palju rohkem werd kui täna päewal, kus arulisel järgedel tohtrid aadri lastmist lubawad. Külma wee rätikud, efiotsalt sagedamalt, siis arwemalt ja wiimaks kase kolme tunni järel wahetatud, ehk kus werekaanisi saada, pannakse mõni walusa koha peale, lastakse rohkest külma wet juua palawa jahutuseks. Ka võib wahel fremor=tartarust wee sees sulatada ja sulatamata passuga ühes koos haigele sisse anda. — Kui werekaanisi ei ole, võib ka mõni kupp walutawa külle peale panna, mõnel järjel näitab wäga mõnus, kolm neli (pidalit) werekaani perse mulgu ümber panna. Peakfid kehapuhastused ummuksesse jääma, siis peab õliga ehk weepriitiga abi tehtama. Kus nende juhatamistega ei peaks läbi saadama, seal pole paremat nõuu, kui: hobune rakke ja sõida tohtrile nõuu otsima.

Mõnekorra jääwad pikalised wigad pärast põletiku lõpetust järele, need võiwad mitmed wiisi olla ja seda mööda arstimise abi nõuda, mispärast neid parem tohtride hooleks jätame.

10. Võrna-põletik. Milzentzündung.

Tunnismärgid: walu pahemal pool külle sees, natuke madalamal kui maksa seisupaik paremal pool külles. Walu võib pisti wiisi ja teisel puhul kui raske wantus olla; kus kääga katsudes paisetust leiame. Pealelitjutamine teeb walu. Kus põletik kõrgel joonel on, võib ka offendamist werega segatud tulla.

Arstimist tuleb niisamati korrale toimetada, kuida maksa-põletikule juhataati. Efiotsalt külma wee rätikud sagedast, hiljem arwemalt wahetatud.

11. Neerude-põletik. Nierenentzündung.

Tunnismärgid: kipitades ehk pistes, mõnel puhul pressides walu neerude kohal, (all pool selgroo otsas, ristiluu sees)

Kust walu laiemale minnes sügavamale kusepõie sisse ulatab; kusemine teeb enam ehk vähem raskust, jääb mõne korra kinni, ehk haige võib mõned tilgad waluga pikaliste lasta; kusi on palaw ja punane. Wäga arwast on mõlemad neerud ühekorraga haiged, suuremal osal ikka üks, kas pahem ehk parem neer, kus siis ühtlase haige neeru poolne munn muna ülespoole tõmmatud, walus ja paistetanud on; sagedast leitakse reis ja jalg tuim, krampide kokkufistmistest piinatud; ka offendamine ja kõhuwalu tulewad nähtawale, niisamati wäitused päratis=sooles ilma rooja; maaslamamine haige külle peal ja selile kaswatab walu, nenda ka püstiseisus ja käimine.

Õpetus võib olla: täieline lahutus, ehk haige olnud neer jääb kalgeks, ehk hakkab mädanema, kus mõne järjel kuse läbi mäda wälja tuleb ja haige terweks saab, ehk mäda uuristab wäljaspoole teed.

Haiguse sünnitajad on rasked põrutamised, kas kõrgelt maha satumisel, põrutawal wantril ehk ratsa sõites, rasked löögid ristлуу peale, kanged wenitused raske koormate tõstmisel, üleliigne wiina joomine, kõlbmata kange rohtude pruukimine.

Arstimine on siin jälle kui üleüldlikult põletikkudel kõige mõnujam, kui suurem woli külma wee ja looduse wäe hooleks jätetakse, kus ehisalt külma rätikute wahetamine kümme kuni 12 kord tunnis, edespidi arwamine võib olla, seda mööda, kuida walu ja teised haiguse märgid paranewad. Sisse andmise rohks ei ole muud tarwis kui rohkest külma wet juua anda. Keha roojuse puhastamiseks pritsitakse külma wet päratis=soole kaudu tagant sisse, et haige igapäew oma asja teeb. Haiguse lõpetusel peawad wee rätikud nii kaua peale jääma, kuni nad palawaks lähewad. Seda tehtakse ka seal, kus kalesust haiguse kohta järel oli jäänud. — Kes wäga werejanulised on ja külma wee tulu ei tahta uskuda, need wõiwad põletikku hakatusel mõned kupid ehk werekaanid ristлуу peale, walusa koha ligidale lasta panna. Haige toit olgu lahja ja kerge.

12. Kusepõie-põletik. Nierenentzündung.

Tunnismärgid. Kipitaw walu, kui põleks tuluse põie kohal, sügawal kõhu all pool otsas, kus ka juba wäljaspool paisetust, palawust ja pingutust leitakse, nenda kui kaega wau-tamine walu suuremaks kaswatab; kusi on palaw ja punane,

kusmine suure waluga, wahel piisa kombel; keha on enamist ummukses, tühjad waitused, palawik ja kõwa puls.

Õpetus võib olla, kas täielik lahutus pakku kõrbi kombel kusega, ehk mädanemine, kus mäda kas kusega wälja tuleb ja põis puhstaks saab, ehk enesele teise paika teed teeb, nimelt päratissoole ehk wäljas pool keha reite wahese.

Arstimine peab niisamati toimetatud saama, kui neerude põletikule õpetati, kui werekaanisti saada, võib neid hakkatusel haige koha peale panna; weerätikud esiotsa kui külmad, hiljem kauem seisumise läbi kui soojad. Kus need nõuud ei aita, tuleb arsti abi otsida.

13. Rõhnuha-põletik. Bauchfellentzündung.

Seletuseks. Rõhu sisepoolne nahk, mis kui kott kõik sifikonnad warjab: mau, maks, põrna, sooled, neerud ja põie, seisab oma wäljaspoolse küllega liha ja kontide wasta, seespoolne külk on ilaga üle tõmmatud ifka libe, mis terwel inimesel kuiwaks ei wõi taheneda*).

Tunnismärgid. Rõht on ütesaetud — kui tuulega täis puhutud — ja walus, näitab külge puutumisel suurt hellust, et pihemat käega katsumist ei salli, ja kui põletik kõrgemal joonel seisab, seal ei kannata haige midagi kõrgemat katet oma kõhu peal, waid wiskab woodi linadki pealt ära. Sagedast on keha ummukses, roojastamine kinni ja kusmine waewalik ehk waluga, sedamööda kuda haiguse paik laiemale läheb. On põletik wäga kõrgele läinud, siis astuwad kõik märgid nähtawale, mis meie soolte-põletiku juures nimetatakse, kui offendamine j. n. e. Kui wõimalik ei ole haigust täielikult lahutada, siis wõiwad mitmesugused wigadused järel jääda, nimelt: kalesstused ja mädandused, mis wiimsed kõhuseinadest läbi enestele tee kaewawad ja sedawiisi mäda wälja tühendawad. Soolesteb mäda sisse poole, siis teeb ta enamist haigele otsa. Aga surm võib külm-kõrwetuse läbi ka niisama äkist tulla, kui aegsast osawat abi ei oldud tehtud.

Haiguse sünnitajad wõiwad olla: wäljast poolt tulnud wigad, kui haawamised, pigistamised, äktsed palawa keha külmetamised, naesterahwal käimapeal olemine ja nurga woodi.

*) Teine niisamasugune nahk-kott seisab riina loopas, kelle sees kopsud ja süda warjul on.

Arstimine tarvitab siin, kui haiged noored, ja tugewa kehaga inimesed on, esioisalt kohe were wähendamisist, kui wõimalik werekaanide läbi, aga kus neid saadawal ei ole, niisama wähe ligemat arsti abi ei leita, siis wõib aadrit lasta, paar weiket tassi täit. Pärast aaderdamist wõetakse jedamaid külma wee rätikud käpile, kelle tarwitamise juures tuleb tähele panna, et siin — kus kõht wäga hell on, esimesed rätikud mitte kaewust toodud külma wee sisse ei tohita kasta, waid selle tarbeks wet wõetakse, mis talwel tund aega tuas, ja suwel natuke aega päewa käes oli seisnud, teiseks ei tohi wee sisse kastetud rätikud mitte rohkem kui kahetorselt kokku mähitud olla. Aga kui rätik juba kaks korda wähetatud on olnud, siis wõib julgest külma kaewu wet wõtta ja jäed wee sisse panna. Selle peale peab teraselt waadatama, et esimese wee rätiku peale panemisel kõht mitte higine ei ole, mis ehk aru korral wõiks juhtuda. Sisemiste rohtude pruukimist ei wõiks siin palju tarwis olla, kui antud õpetused hoolsalt saiwad täidetud. Haige kustutagu oma jänu külma weega ja joogu niipalju kui jänu kõrwetus ja süda himustawad. Rinnad katetakse kiini ja pannakse jalgade ja käte alla soojaks tehtud telliskimid, ehk sooja liiwaga täidetud kotid, ehk palawa weega täidetud kruusid, et liikmed külmaks ei jähtu ja loomuliku were woolamist seaduse korralt ei wõi efsitada.

Kus antud õpetused jeda ei jõudnud täita, mis neist loodeti ja oodeti, seal peab tohtride abi otsima.

Ei tea, kas ühegi teise haiguse juures nii palju kahjuliku arstimist leitakse kui kõhu walu wasta, kus kõik — olgu walu, kramp, põletik ehk mis tahes, — ühel wiisil arstitakse, ehk ühel soal soetakse, nenda et asjatundjal mõne korra hiuksed püsti tõusewad, kui kogemata juhtub kuulma, mis haigele oli sisse antud, ja ommetegi mitte ei aitanud! Põletatud wiin, piiritus, punts- ja kunts-palsam (Kunzens Balsam) unipurtsal ja punder-palsam (Universal- und Wunderbalsam), Turgi pipar ja weel tulisemad apteeki rohud. Siin oli põletiku kohta arwates tuld õliga kustutatud, ja siiski tänu Zumalale ja tema wägewale elu wäele! oliwad mõned inimesed weel eluga kogemata õnnel arsti käest peasnud.

Teised sisemiste organide põletikud, kus naesterahwal mõnekorra lapsewoodis juhtuwad, kas emakas ehk munasarja külles, peame tohtride hooleks jätma, mispärast siin aga nende tunnis märgid nimetame.

14. Emaka-põletik

teeb põieluu kohal valu, kusepõie ligidal, walus koht on natuke ülesse aetud, pingul ja külgepuutumise wasta hell; ka emakatupp on palaw ja walus, niisamati kusemise ja situmise juures hörn, teha seisab enamiste ummutses ja kuiwad wäitused käiwad peale.

15. Munasarja-põletik

tunnistab ennast walu läbi paremal ehk pahemal pool kubemes, kõrgemal joonel leitakse haige koht paistetanud ja külge puutumise wasta walus, ka enam ehk vähem palawiku märkisi.

16. Silma-põletik. Augenentzündung.

Tunnismärgid: palaw, punetus ja walu filmades, filmad ei falli ega kannata heledamat walgust, filmalaud on mõnel järjel paisetand; need märgid wõiwad kord rohkem, kord vähem nähtawale tulla. Mõnikord on filmad kuiwad ja sügelewad, kui oleks midagi roistu prügi ehk liiwa neil sees õerumas: teine kord woolawad pisarad ja muud wedelad filmist wälja, kui mäda ja rahk. Kui põletik raskemal kombel filmade peale langeb, siis leitakse peawalu filma kulmude üle ja palawikku.

Haiguse-sünnitajad on üleüldsalt kõik, mis filma ägedast ärritawad, tulgu nad wäljast ehk sees poolt, kui kange külma, suur palaw, liig hele walgus, kui kewadisel talwel päike selgel ilmal lume peale paistab, niisamati iga muu hele walgus, aga lugemise ja peenikese töö juures wõib kassin ja tume walgus filmadele niisamati raskust teha, pikemalt wõiwad tolm ja roistufesed, mis filma lähewad, põletikku sünnitada. Seestpoolt sünnitajad on were pakitused ja haiguse wimmad.

Arsti mist toimetatakse seda mööda, kuida haigus kergemalt ehk raskemalt leitakse: mida ägedamast ta hakkab, seda warem peab abi tehtama, sest et iga wigadus pikemal wältusel kaswades wisamaks läheb. Kui üks terve inimene, olgu mis läbi tahes, filma põletikku oli saanud, siis pole hakatusel muud tarwis kui külma wet filmade peale panna, kus haige film kannatab, ja ei mitte kui nalja mängiks, waid suurema hoolega nii kaua edasi tallitama, kuni ta kergitust tunneb. Tema istugu nenda, et selg wasta walgust on, wõtku kausi täis puhast külma kaewu ehk allika (läte) wet ette, pangu paar puhast linase riide lappi, wee sisse, kellest üks kofku mahitud märjalt filma peale pan-

naffe, ja nii pea kui soojaks läheb, teine weest wõetud tema asemele paigutakse, esimene kausi tagasi wisatakse; wahetamine peab wäsimata nii kaua sündima, kui puna ja walu filmas hakkawad kahanema. Siis peetakse paar tundi wahet ja wõetakse jälle teist, kolmat, ehk kus tarwis, neljat korda ette kunni filmad paremaks, mõne korra sedamaid terweks saawad.

Talwel, kus lumi ehk jäätükk wee sees seisab, ei ole nii rutulist wee uuendamist tarwis kui suwel, kus soojaks läinud wesi wälja walatakse ja kaewust külma asemele tuuakse. Märjad filma kated olgu nii pikalt wälja pigistatud, et wesi palgeid mööda alla ei walgu. Esiotsalt lähewad nartsud üürise aja pärast soojaks, aga enamiste märkawad haiged juba tunni aja wältusel fergitust. — Särgedel, kus haigus pikemalt wältas, ei tohita nii kiiret parandamist loota, aga sealgi kiidan ma külma weega arstimist kõige mõnusatamaks nii kaua, kui õpetatud arsti abi saadawal ei ole. Kui mõnel arulisel korral film külma wet ei peaks kannatama, siis wõib leige wee sisse kastetud mähkmeid katseks wõtta, ehk kuda ülewal mitu kord juhataki, külmad mähkmed filma peal palawaks lasta minna. Aga kui film midagi märga ega ligedat ei falli, seal peab kuiwa klliidega ehk kammeli õilmetega fergelt täidetud kotikestega haiged filma tuule ja walge eest warjama.

Kus filma-põletik, kas pikale wiibimise ehk oskamata arstimise läbi ülekätt wõtnud, et filmad tumedaks jääwad, ehk plekid filmamuna peale tulewad, seal ei maksa mingi kodu-arstimine, weel wähem küla- ja maa-tarkade abi, waid — kes oma filmawalgust ei taha ära kautada — mingi tohtri abi otsima.

Enne kui filma-põletikust lahkume, peame südamest kahetsema, et mitmelt poolt rahwale antud õpetused terwe ja haige filmade tuluks, enamiste tuulde lähewad ja meie küla ja mõisade filma-arstid, tõelikumalt üteldes: filmade pimestajad pärast kui enne oma jampsimist edasi ajawad ja ikka weel inimesi leiawad, kes nende arstimist usaldawad. Ehk küll, paraku! igal pool wiletsaid küllalt leitakse, kes ühe ehk poolteist filmaga õnnelt nende käest peasiwad, kus teistel filmad hoopis kustusiwad, siiski ei ole need kurblikud lood teistele nii palju tulu toonud, et nemad ettewaatlikumaks läheksiwad ja endid kahju eest oskasiwad hoida. Aga nii kaua kui rahwa-koolides inimestele paremat waimu-filma selgitust ei hakkata antama, kui seie saadik, ei wõi ka nende ihuliku filmadega lugu mitte paremaks minna. —

Minu seisupaif ei ole muidu küll ial nende keskel olnud, kes mitmes tüüsis wana eba-usu kinnipidamist tululikuks arwawad, siiski pean siin kahetsedes tunnistama, et ma üht muiste eba-usu pruuki tagasi igatsen; **uskü silma-allikate abi peale!** Dõeste, kui usaldus praegu endist wiisi silma-allikate abi peale kindlast põhjandatud seisaks, siis mõiks inimeste ihuliku pimedate hull kuumeford pisem olla, kui praegu, kus rohkem osa pimedaid arstijate patusi peawad kandma.

17. Kõrwade-põletik. Ohrenentzündung.

Tunnismärgid. Wäga kange, mõnekorra nii raske walu kõrwas, et haige kuskil mahti ei leia, enamist ikka ühes, arwast mõlemis kõrwades, suure palawusega, kus sõrmedega kõrwaauk-meesse puutumine walu kaswatab; ka palawik mõib seal juures olla. Walu ulatab mõnikord kõige pea üle, haiged kaebawad, pea tahta neil lõhkeda, mõned jampsiwad, ja on mitukord nähtud, et peaaaju-põletik kõrwa põletikust sündis, kus haiguse pesa laiemaks wenis. Kus lahutus täielik ei olnud, tuleb tagajärel mädajooksmine kõrwadest, mis läbi mõnel inimesel kuulmine ära kaub.

Arstimine peab nii kiirelt kui ial võimalik ettemõetama, enne kui haigus laiemale minnes üleläätt saab. Werekäänid pan-nakse kõrwade taha ja külge, tugewa rohke werega inimestele lastakse käewarrest natuke aadrit, mis sedamaid kergitust toob, haige olgu waitses, wilus kohas, wõtku wee sees sulatud Inglisjoola sisse, kui keha ummukes on, ka mõib mõni tilk leiget puuõli haige kõrwa sisse lasta, mis paisetust kuulmes pehmitab. — Kus walu külmetamisest oli tulnud ja weel põletiku kõrgusele ei olnud tõusnud, seal aitab, hakatusel kõrwa sisse tilgutatud soe õli ja kõrwa taha pandud sinepi paber igakord. Wiibib lugu pikemale, siis on kergitus juba kahtlane, sest et rohkem were pakitus põletiku oli kaswatanud.

Heljas jagu.

Rheuma-haigus. Rheumatismus.

Sellel meie rahwa keskel sagedast liikumal ja tutawal haigusel ei ole täna päewani weel päris nime antud, waid kutsutakse teda igal pool „luuwaluks,“ aga seda nimetamist ei tohitaiks arstimise raamatus minu arwates mitte tarwitada, sest et piinawal haigusel kellegi keha osaga nii palju tegemist ei ole kui

luu ja kontidega. Walutegija, keda meie kehās ja liikmetes tunneme ja rheumaks nimetajime, seisab pehmes paikades, kui lihās (musklites), nahkades ja liikmete-sidemetes. Sest nenda kui nahk wäljast poolt keha warjab, katab ta ka kondid ümber ringi, ja kus neid õonestatud leiab, ka seest poolt üle, ja et neil nahkadel rohkesti nerruusi on, sellepärast walu neis wāga tibe kannatada. — Kelle õpitamata keel rheuma ei jaks üelda, wõib rääkides reima asemele panna, aga kirjutades ikka rheuma. Mõned peenemad inimesed, kes Sakslaste suust gihti (die Gicht) nime kuulnud ja sellega haigust ristiwad, on niisama effiteel kui nende teadmata eesrääkijad, sest et giht ja rheuma kaks isesugu wigadust tähendawad ja esimest meie paikus arwast leitakse.

Tunnismärgid rheuma haigusel on: walu kuskil muskulises ja nahkses keha kohas, kus ühtlase natuke paijetust, mõnikord ka punetust ja rohkem sooja leitakse kui muidu. Aga soe, paijetus ja punetus wõiwad teisel puhul puududa ja walu ainuke tunnismärk olla; ka walu wõib wahel puududa, nenda et kangeks jäänud liikmed haigel liikumist keelawad ja käed ja jalad kui pool alwatud näitawad. Haiguse pesa ei ole ikka wäljas pool keha osades, ta wõib ka sisemistes organides olla, kuhu ta wahest wäljaspoolt asemest lähel, wahest kōhe hakkates oma pesa sinna teeb ja libedat walu sünnitab. Kord jääb walu ühte paika, teine kord kargab ta ühest paigast teise, mõne korra selsitab ta ennast palawikuga. Üks kõige tõelikumatest rheuma haiguse märkidest on, et heitlikud ilmad tema põdejale raskust kaswatawad, nimelt kui äkilised muutmised kangest külmaft sulale, ehk suwel palawa päewade järgil külmad ööd.

Rheuma haigus näitab ennast kahel wormil ägedal ja pikalisel, esimesel on tema wältus lühike ja lahutus kriisidega, teisel wormil wõib ta aastate kaua kesta, mõnel inimesel elu otsani, kus haigus lühema ehk pikema wahel pidamise järel tagasi tuleb.

Rheuma sünnitajad on kõige ligemalt segadused ihunaha loomulikust toimetustes, nimelt kui auramised ja higitsemine äkitselt kinni jääwad, ehk poolikul seaduse täitusel enam ei jõudnud ära pruugitud osakesi kehast wälja wiia, misläbi wahetus, ehk keha uuendamise töö lonkama hakkas.

Arstimisel ei tohita ial unustusse jätta, et rheuma haiguste allikas, olgu nende worm misjugune tahes, ihunaha teelt efsinud toimetuses seisab. Sellepärast peab esimene ettewõtmine

olema: ihunahka loodud-korralise tööle tagasi juhtida, teisel sõnal üteldes: teda jälle aurama ja higitsema sundida. Sedawiisi, kuida haigus ennast awaldab kas ägedal kombel palawikuga, ehk pikalisemal käigil palawikuta, peab ka arstimine olema.

Du haige noor, priske ja tugewa kehaga inimene, kelle peale ägew rheuma palawikuga langeb, siis võib teda esiteks kui ilmale sündinud last märja lina ja tekkide sisse mähkida. Tema ase tehakse nenda enne walmis: üks lai willane tekk, ehk kus seda ei ole, ömmeldakse kaks kitsamat kofku, et täielikult haige keha ümber ulatawad; siis kastetakse lina külma wee sisse, wäänatakse wälja ja lahutatakse teki üle; haige särk wõetakse seljast, lastakse teda alasti aseme peale heita ja mähitakse hoolsast mähmetesse, et need kindlast keha külles seisawad ja kaela ümbert sooja auru ei lasse wälja tulla. Mähkmete peale võib weel kasukat ehk muud riidet katta, kuni haige higitsema hakkab. Nüüd lastakse teda paar tundi higitsema ja peastetakse siis mähkmetest. Enne seda peab teine külmast weest praegu wälja wäänatud lina walmis olema, kuida haige ümber pannakse, tema keha hästi higit puhtaks örutakse, enne kui kuiwatatakse. Palawikule tuleb sellest igakord kergitust, mõnekorra ka walule pehmitust. Aga kui esimesest katsetükist tulu ei nähta, siis ei maksa teist kord ettewõtmine, waid haige jäägu woodi, mähkigu ennast kuiwa willase riide sisse, ehk sidugu sooja willu ja jänese ehk kasuka nahka walusa koha ümber. Kui walutawas liikmes ühtlase paisetust leitakse, siis võib paar kuppku liikme ümber panna, ja kui keha ummukses: jahutawat Inglis- ehk glauberi-soola, wee sees sulatatud, sisse anda.

Aga kus rheuma-haigus pikalisel wormil palawikuta inimese kallale tulnud, kuida seal leitakse, kus ta juba mitu aastat aeg ajalt tagasi tules piinab, seal peab soojaga tema wasta minema. Sooja wee wannid, mis liig palawad ei tohi olla, toowad kergitust, kui haige pärast wannitamist ennast külmeta-mise eest jõuab hoida. Niisamati võib wanni puudusel ka leili sauna tarwitada, kui haige sealt nenda sängi weetakse, et higitsemine teel ei löpe, waid wahet pidamata weel paar tundi edasi wältab. Kus rheuma wanaks oli läinud, seal ei aita paar wannitamist, waid haige peab nädalat kaks, kas päewlikult ehk üle päewa wannis käima, seepi ja soola wee sisse panema, kelle jõud nii kaugele ulatab. Walusaid kohte lastakse õhtu Joodi-piiritusega pinseldada, ehk pannakse will-plaaster peale ja las-

tasse nii kaua seista kui will üles tõuseb, siis torgatakse peenisele noa ehk lääri terawa otsaga paar augukest sisse, et wesi wälja tuleb ja pannakse küünlaraswa lapp warjaks plaastri asemel üle. Sell wiisil wõivad põdejad ka aeglikult walu fergitada. — Teisi sarnatsid walu fergitajaid on palju, mis osalt apteekidest osta wõib, nenda kui lennuksalwi, opodeldoki, terpen-tini öli j. n. e. osalt ise kodu walmistada. — Nenda forjatakse kewadel kaselehe urwad enne lahti puhkemist, pannakse neid pudeli sisse ja täidetakse pudel piiridusega täis, lastakse, kas päikese paistel ehk ahju ligidal soojas paigas seista ja pruugitakse wõidmise tarwis. Sellsamal wiisil wõib peeneks leigatud mäerõikaid piirituse sees liutatud tarwitada. Üks wäga mõnus pealt wõidmise rohi ehk wahendik on, mis nummer 3 üles kirjutatud seisab. Kus walus koht külge puutumist ei jalli, seal peab wõidmise rohu klaas enne tükk aega sooja wee sees peetama, kurni määrimise wedel parajalt leigeks läheb, mis hellitatud koht paremine kannatab kui külma. — Ka soojad ümbrused, kas linaseemne pudrust, ehk keedetud heina pebredest walmistatud, walusa liikmete jätkude ümber mähitud ja aeg ajalt uuendatud, waigistawad walu; siin peab aga tagajärel hoolt kantama, et autuse koht mõni päew soema riide sees hoitakse ja pikamist nii kaugele karastatud saab, fergemat keha katet tarwitama hakkata. Üleliigne hellitamine on enamist ikka kahjulik. Need, kes pikalift rheuma haigust põewad, peawad seda mööda riideid kandma, kuida ilmad juhtuwad olema, iseäraliste kahju tegewaks saawad neile wilud, niisked ja wihmased ilmad sügisel ja käredate põhja-ida tuuled kewadel. — Wõidmise pärast pean weel ütlema, tehku seda haige ise, ehk keski teine inimene, siin peab ikka selle peale waadatama, et rohtu aeg ajalt natuke aawalt forraga pihu pesasse walatakse ja niikaua õerutakse, kui kõik täielikult sisse tõmbab; mida kauem õerumine wältab, seda suuremat tulu leiab walukandja, kuida igauks, kes sellepärast kahtlane, ise wõib katsuda.

Sisemiste rohtude pruukimine peame tohtride hooleks jätma, kes seda mööda, kui haigus tarwitab, rohtu kirjutawad. Kodu arstimiseks olgu ainuke kolhiku-wein (*Vinum colchici*) täis-kaswand inimesele, kes sängis ehk soojas tuas ennaft wõib hoida, kolmford päewas 15 tilka, kellel tuas hoidmine wõimalik ei ole, see wõtku magama minnes üheforraga 25 tilka.

Lõpetusel weel mõni sõna sellest, kuida inimesed kes fagedast rheumat põewad, endid peawad hoidma, sest eest-hoidus ja osaw

ettewaatus on paremad, kui tagakahetsus. Niisked, rõsised elumajad, liig soojad, tuulutamata kambrid, wilud, wihmased ilmad, enamist sügisel ja kewadel, wahel ka suwel, on — kuda juba ülewal tähendasin — nende terwisele kurjemad waenlased. Sellepärast pane, kui fergel riidel tuas istusid, õue minnes midagi soemad kehawarju selga; terwed tugewad maast madalast sellega harinud inimesed wõiwad palja jalu ja särgi wael nenda teha, aga ei mitte kibura terwiselised, kõige wähem rheuma põdejad. Teiseks käsuts olgu neile: kata ikka oma keha, seda mööda, kuda ilmad tarmitawad, ja kui kuskil tööl higitsema hakad: waata ette, et äkiline jahutamine sulle kahju ei tee. — Tunned sa koju tulles külma wärinat, kangust kuskil liikmes, ringutusi, ehk muid wõerast märki enese külles, siis heida sängi, kata ennast riietega hästi kinni, joo sooja theewet, ehk rohkest palawat wet, kunni sa higitsema hakad, siis läheb haiguse wimm warem kehast wälja, kui aega sai pikemat pesa walmistama hakkata. Kellel wõimalik, jäägu teisel päewal lõuneni woodi ja ärgu mingi kõigel päewal tuast mitte wälja.

Kahest sagedaste nähtawale astuwatest rheuma haiguse wõimidest tuleb mõni sõna weel nimetada, need on:

Puusalu. Hüftweh.

Haiguse tunnis märgid: walu puusa liikme kohas, mis alla poole minnes enamist põlweni, wahest weel sügawamale kunni jala kannani ulatab. Walu wõib wäga piinaw olla ja jala liigutamist wõimatumaks teha, ehk liige wõib wiimaks kogunist kangeks jääda. Kui seal juures walu öösel mahti ei anna, filma kinni panna ja söögi isu ära kaub, wõib põdeja nenda ära kurnada, et temast paljalt luu ja nahk üle jääwad. Peasewad pika aja pärast mõne korra haiged eluga, siis nähtakse neist mitu elu otsani kepi waral lonkawat.

Arstimine peab siin esiotfalt kõik nenda toimetama, mis ülewal rheuma wasta õpetati: haiged püüdma higitsema sundida, tema puusaluu willade sisse mähkima, ehk kasuka nahka ümber siduma, ka ülewal juhutatud määrimise rohtusi wõib katsejuda, kui need ei aita: will-plaastrit peale panema, kus tarwis, kaks kolmkord uuendama; ka wõib — kui walutaw koht kae katsumise wasta muu kehast palawam — kupusi panna. Mina olen mõne korra külma wee rätikute mähkimistest suurt tulu leidnud, mis siin külmast weest tehtud palawad umbrused kutsutakse, sest et neid warem ei tohita wahetada, kunni nad palawaks oliwad läinud.

Õsiteks pannakse üks käterätif, kui weest oli wälja wääna-
tud nii laialt kofku, et üle kõige puusalu ulatab, teine kuiw
rätif tema üle, wiimaks weel willane riie mõlematele kätteks peale,
siis litsutakse mähkimed hästi teha ligi ja siutakse kas wöö, ehk
teiste sidemetega kinni, et nemad paigast ei wõi liikuda. Ulatab
walu põlweni ehk kaugemale, siis peawad ka reied ja põlwed
niisamati sisse mähitud saama. Sinne korral leiawad mõned
haiged kahe kolme mähkimise järel kergitust, nenda et kui esi-
mine mähitus õhtul sündis, nemad hommikut wasta silmad wõi-
siwad kinni panna. — Kui walu sugugi kergemaks ei lähe, siis
wõib haigele õhjekä üks doweri pulber anda. — Aga kus hai-
gus juba pikali oli wiibinud, seal peab sooja wee wannitamisi
katsuma, kewadisel ajal sipelga pesa keewa weega toobris wälja auduma
ja siis kas paksu ja wedelaga tütkis, ehk parem, wedela läbi furnata ja
paksu kotiga tõrde panna. Haige wõib peale tunni ehk kauemgi wan-
nis istuda, kus, kui wesi jahutama kipub, palawat juure lisatakse.

Ristluu-walu. Kreuzschmerz.

Tunnismärgid. Kange walu ristluu kohal ja reites, kord
ajulte, kord ühte puhku. Õsääralikult tähele panna on üks ristluu-
walu sugu, mis mõnes paigas — ma arwan Sakslastest päritud
nime järel — lendawa-löögiks ehk rabanduseks kutsutakse,
kus enamist äkitselt, selja- ja ristluu musklike wenitamisel, kui tõst-
mistel ehk juurel selja paenutusel, nii kange walu tuleb, kui oleks
püüdnud lastud. Inimesel ei ole seal wõimalik küürus selga sir-
gendada, waid peab mitu päewa sedawiisi kõweras maas lamama,
sest et pisem liigutus walu kaswatab ja haige üksnes kui puu-
pakk rahulist mahiti leiab.

Siin wõib rheuma haigus mõnikord tugewa wererohke ini-
mestel selgroo põletikkuks minna, kui aegsalt tarbliku abi ei tehtud.

Arstimine peab sellepärast kohe werise kupusarwede pane-
misega algama, aru korral tohitakse tugewate inimestele, aga
mitte muidu kui tohtri lubaga: natuke aadri werd lasta, ka
werekäänid on wäga head, kus neid saadawal. Were kahanda-
mise järgil wõiwad palawad haige koha mähkimised, mis, kuda
mitmel puhul juba juhatati, külma weega tehakse, kätile wõetud
saada. Rendeist olen ma ise enesele ja palju inimestele were tilga
raiskamata abi teinud. Kus teha ummukes, antakse Inglis-
ehk glauber-soola. Oli haigus pikale wiibinud selle läbi, et

esiotsjalt kõlbliku abi ei tehtud, siis peab leili sauna abi katsuma, niisamati wõidmise ja salwimisi, mis rheuma wasta õpetasime. Sisse andmise wahendiks kolhiku=weini, kolmford päewas 15 tilka.

Nuhu ja kõha. Schnupfen und Husten.

Ka neid mõlemid terwise efsitajaid tohitakse kord suurema, kord weikema õigusega rheuma rehnungi peale kirjutada, sest nende pesa on sifemistes ilanahkades, esimesel ninas ja osalt suus, kõhal hingekõris ja tema kopsusse ulatawates õstes. Nende sünnitajad on igakord needsamad, kellega meie rheuma juures juba tutwustasime.

Nuhu märgid on igal ühel tuttawad: kui aewastamine, kas kuiw ja kinni nina, ehk wälja woolaw wedel ja tatine ila, mis mõnikord nii teraw on, et pealmist moka punetama ja turssuma sunnib; kõrgemal järjel leiame ninasermete ilanaha punase ja paisetanud, silmad pisaräs, walge wasta arad, ehk punasemad, kui harilikult, rõhutaw peawalu silmakulmude üle ja otja ees.

Kõha juures leitakse kurgurahnud natuke punetand, hiljemine, kui röga hakkab wälja tulema, kaub punetus, heal on wõeras ja mõnikord ka kipitust kurgus.

Arstimisel peab tähele pantama, mis nuhu=palawikul ja rheuma haigusel õpetati; haige higitsegu esiotsjalt ja hoidku ennast külmetamise eest, kui õue peab minema. Wiibib kõha wäga pikale, siis on tarwis tohtri abi otsida. Kellel nõdrad, ehk kuda mõnes paigas kutsutakse madalad rinnad on, wõiwad neile toetuseks põdra=sambla keedetust juua, kus paar lusika täit peenikeseks leigatud samblaid toop weega pikamist keedetakse, et aga üks kortel wedelat järel jääb, kellest haige 7 künni 8 kord päewas paar lusika täit korruga joob; kes tahab, wõib ka armemalt ühe wiinaklaasi osa korruga wõtta. Raske kõha kergituseks (waata Nr. 4).

Wies jagu.

Kõhuhaigustest. Unterleibsleiden.

Kõhuhaigusel, ehk sifikonna wigadused annawad arstile laia künni põllu, kelle kallal tema palju ja mitmel wiisil peab

töötama. Rõhukooba organid on selleks loodud, et nemad keha ülespidamist toidu seedmise ja ümbermuutmiseega peavad korrale toimetama, sellest võib iga mõtleja kergelt aru saada, et nende loodud tallituste segadused, mida kauem neid hooledusse jäteti, seda suuremat kahju võivad sünnitada. Need segadused võivad mitmel viisil tulla ja mitmel wormil meie silma ette astuda, seda mööda, kuida nende ligemad sünnitajad juhtusivad olema. Oli magu kas üleliig söömise ehk joomise läbi koormatud, siis püütakse teda puhastada enamist soolte kaudu.

Haigusmärgid üleüldlikult: keel ei ole puhas, söögiisu puudub, paha mäene magu suus; aga seda mööda, kuida roojuse ase, on ka märkidel wahel. Kui roojused alles maus on, leitakse keel: solgitud, walge ehk kollane, ehk tõmmu karwa ülekäetud, paha mädand magu suus, puuduw söögi isu, wantus ja pingutus, wahel ka walus tundmus südame all, mau kohal, rõhitused, oksel pööritud ja oksendamise, seal juures ka peawalu. Seisawad roojused sooltes, siis on: allpoolne kõht ülesäetud ja pingul, raskus ja wantus, niisamati korisemine ja kõhu walu, wäga paha haifuga püksituuled, mõnikord ka pasandus. Tseäralik on kõiges kõhuhaiigustes suur wäsimus.

Haiguse sünnitajad saiwad lühidelt ülewal juba nimetatud. Roojuste kogu maus ja sooltes võib kahel wiisil tulla, kas poolikult toidu seedmisest (kui ühekorraga wäga palju seedmist raskendawat toitu sisse aeti) ja kehast wälja wiimisel puudus oli, ehk seedmiste organide laiskusest, kui neid sagedast liig koormatustega oli wäsitatud, misläbi aega mööda nõdrus pidi tulema.

Arstimine peab siin selle eest hoolt kandma, pakitust tegewaid koormatusi kehast wälja puhastada. Mis rheuma haiguses naha läbi kehast wälja wiidi, peab siin soolte kaudu tehtama.

1. Kui söömise ja joomise koormatused haigust oliwad sünnitanud, siis peab kas oksendamise ehk pasandamisega kergitust tehtama. Oksendamist võib, kuida ülewal juba juhataime kurgu kutistusel, ka sule ladwaga ehk oma sõrmede abil kõige kergemalt toimetada. Pasandamist Inglis-soola ja pritsi läbi korrale seada.

2. Sapi koormatus, ehk parem: sapi-kogumus tuleb suuremal osal meele pahandusest, nimelt kangeft wihastamisest, arwemalt ehmatusest, aga liig palawal suwel võib ka ilma nendeta tulla. Märgid on kollane ehk tõmmu ülekäetud keel, wiha magu suus, sagedast oksel pööritud, ja oksendus, mis wiimane

sapikas ja libe on, et kurgus ja keele peal kõrwetab, sapine pasandus ja peawalu astuwad ka ette.

Ka siin peab keha puhastamist offendamise ja pasanduse läbi ettewõtama, aga et looduse-abi juba ise offendamist sünnitanud, on ettewaatmist tarwis, et meie wahel solkimine abi asemel haigele wiga ei tee; leige wee joogiga offendamist aidata, on enamist küllalt. Pasandamise tarwis kõlbab siin fremortartari, rohke külma wee joof ja külma wee sisse pritsimised.

3. Mau ilastus (Verschleimung des Magens). Märgid: haigel ei ole nälga ega janu, kõht on tal alati kui täis, wõtata midagi toitu, siis tunneb wautust jüdame all, keel on walge, ilaga ülekaetud, magu suus ilane ja wõeras, wara hommiku oksese pööritus, läkatused ja kuuwad õgatused, wäljaskäimine rohkest ilaga segatud, mõneforra finni; keha soe näitab wähenend, ijeäraniis kaebawad haiged külma tundmust mau kohal, nägu on kahwatanud, keha tuim ja puls pikalisem kui terwel inimesel.

Arstimine oma käe peal läheb siin enamist nurja, sellepärast peab, kus ial wõimalik, õpetatud arstilt abi otsitama.

4. Mau-haputus (Versäuerung des Magens). Märgid: tuline nälga, et mõni haige sööma aega ei jõua oodata, aga janu puudub, hapud rülpstused käiwad ülesse, hingamisel tuleb suust ja ninast hapu hais, niisamati püffituultel; kõrwetused käiwad kurku ja näpistus teeb mõnikord kõhule piina, nägu ja keel on kahwatanud, hambad suus mustaka kõntsaga kaetud. Enamist kõik toit kasude riigist: kui leib, kartohwliid, kaalikad, kapsad, herneid, ubad, aga ka piim, kaswatawad haige raskust, sest et nemad haput sünnitawad, aga liha rooga wõiwad nad paremine süüa.

Arstimine on siin kahe sugune, kergitamine ja parandamine. Esimest wõib kodu ette wõtta, kus haputuse wasta peeneks tõugatud kriiti, ehk walget magnesia (kohlensäure Magnesia) ehk lubja wet sisse antakse; ka wõib natuke rabarbari pulbrit, kriidi ja magnesiaga ühes anda, ehk haiged lasta paar tassi täit kalmuse juurte- ehk koirohu-theewet külmalt päewas juua. Selle järel tunnewad haiged igakord kergitust. Aga kus haigus pikale wiibinud ja iga pijukeste efektuse läbi tagasi tuleb, seal on tarwis arsti abi otsida ja tohtri õpetusi nenda täita, kuida tema oli käskinud, aga ei mitte oma tarkusega wahese astuda.

5. Rõwaks läinud roojatükid siskonnas. Märgid: üleskaetud kõht, sagedast, kui haige selile woodis on ja

põlved kõveraks tõmbab, võib siin ja seal kõwa tükkisi kõhu katete läbi selgest tunda, aga need ei seisja ühel paigal, waid liiguvad ühest kohast teise; wäljaskäimine on enamist pikaline, wähest kahe kolme päewa järel üks kord ja kõwas tükkides, mõnekorra tuleb ka pasandus wahele, kus wedela sees kõwaks läinud walged ila tükid ujuwad. Haiged kaebawad pressitust ja raskust kõhus tundma, nagu on neil kahwa kollakas, nemad kardawad külma, puls lööb pikkamist, jägedast leitaks teda wäga paisul ja täis. Koduarstimine ei wõi palju muud siin teha, kui faks kolm korda päewas pritsiga külma wet tagant sisse pumbata, aga mitte rohkem kui kortli osa korraga, kus haige poole tunni parerema külle peal rahulist maas peab olema. Ka on mõnus temale rohkest külma wet juua anda, iseäralist kiiduwäärt, kui tema endale kombeks wõtub iga hommiku pärast ülesärkamist kortli osa kaewust toodud wärsket, külma wet juua, siis kinni katetud nii kaua sängi jääda kui külma tundmus mööda läinud. Sisemiste rohtude andmist peame arstide hooleks jätma, kes seda mööda, kuida nad wiga leiawad, tarblikka rohtusi kirjutawad.

Pasandus. Durchfall.

Seda igas paigas tuttawat haigust on õpetatud arstid mauwigade hulka arwanud, sest et tema asupaik enamist igakord mauilanahk on, nenda kui nuhu ninas ja kõha hingefõris pesa teeb, kui loomuliku toimetustele midagi eksitust oli tulnud. Kahwa keeles kuuleme enamiste haiguse nime: „kõht on lahti“, ehk „seest lahti“, kes mõlemad arstimise raamatusse ei kõlba. Haigus alustab igakord maus ja läheb siit hiljemine soolte sisse, kelle toimetusel haigusest sünnitatud kogumused kehast wälja puhastatakse, mis kord waluga, kord waluta sünnib; niisama heitlik on haiguse wältus, mis paar päewa, aga ka mõne nädala ja weel pikem võib olla. Niisamati võib wälja tulnud roojus mitmet wärki olla, kui: seedmata toit, wesine walge ehk kollane märg, ehk ila, kas sapi ehk werega, jah ka mädaga on aru korral juba nähtud. Mõni kord on pasandus nii kerge, et iseenesest paraneb, ja kellegi teise wigale lahutust teeb; teisel puhul võib temast häda ohtu ja surma tulla.

Peaseaduseks peab siin tõstetama: Iga pasandus peab hakkates kui loodusewäe paranduse abimees wasta wõetama, kes

juhtund effitufi püüab korrale toimetada, sellepärast ei ole mitte luba väljas käimist kohe äkitselt finni toppida. Waft fiis on aeg pasandust kahandada, kui näeme, et temast midagi parandust ei tule, waid põdeja iga pasanduse järel nõrgemaks läheb.

Pasanduse sünnitajad wõiwad mitmesugused olla, mis maule suurema koorma peale panewad kui tema jõud ulatab kanda, nimelt: üleliig söömine ja rohke wiina joomine sööma laual, raske ja kõlbmata toidud, noortel lastel, kellel emarinda ei ole anda, wõib hapu magu wõtnud lehma piim, mis keetmisel kokku läheb, pasandust tuua. Ka feha külmetamisest wõib mõnikord pasandus tulla. Nimetatud wäljast poolt haiguse sünnitajate kõrwa tulewad weel sisemisjed, kui kartus, ehmatuse ja kange wihastus; wiimaks leitakse ilmade muutmised mõnel aasta aegadel pasanduse tõbe jalule aitama, kus wanad ja lapsed hulgakeste haigeks jääwad.

Arst imise esimene ettewõtmine peab olema iga pasanduse juures, haiged päästuma panna, mõnus on teda jängi lasta heita ja teise päewani toiduta jätta, mis siin mitte raske täita ei ole, sest suuremal osal haigedel puudub söögi isu, ja mõned ei kannata toidu nimetust kuulda, weel wähem midagi einet suhu wõtta. On haigel jänu, fiis kustutagu tema suu ja keele kõrwetust külma weega ja joogu nii palju kui süda himustab, sest wesi ei tee pasandajale kahju. Peaks teisel päewal toidu tahtmist tulema, fiis wõib kas kaera ehk odra tangust keedetud läbi kurnatud leeme-wedelat haigele anda, aga ei leiba ega muud kõwa toitu. Kui päewa kaks nenda mööda lähewad ja awaliku paremaks saamise märki nähtawale ei tule, fiis wõib weel külma wee mähkmeid kõhu ümber sell wiisil teha, et neid pikemal seisusel palawaks ümbrusteks lastakse minna enne kui uued asemele pannakse. Seal, kus pasandus kõhu näpistusega alustab, wõib juba waremine mähkmete abi katsuda. — Praegu antud õpetusi tohitakse täiskaswanud inimestele pruukida, aga ei mitte ema rinnal inewate lastele, nende weike loomade haiguste üle saab omal kohal juhatust antama.

Kuda üleliigse mau-koormale kergitust peab tehtama, on ülewal juba üteldud, aga weel mõnufam oleks, kui kahju kandjad, mau-pakitust märkades, enne pasandust juba oma sõrmed appi kutsufiwad.

Kus pasandus külmetamisest juhtus tulema, seal peab esiotfalt teda kui rheuma haigust kohe higitsemisega püüdma parandada. Pikemale wiibind pasanduse rohuks (waata Nr. 5).

Rõhutõbi. Die Ruhr.

Seda kõhuhaiguse wormi wõiks suurema õigusega kinni kui lahti kõhuks nimetada, sellepärast ei tohi teda mitte pasanduse sarnatseks lugeda. Pasandus puhastab kahjutegewa rooju kehast wälja, kõhutõbi peab neid kehas kinni; pasandus wõib ise enesest paraneda, aga kõhutõbi mitte.

Dunnismärgid: alatine tahtmine sitale minna, aga wäitused ei too midagi rooja, waid pisut kas walget ehk werega segatud ila, nende wärwimist mööda nimetakse haigust walgeks ehk punaseks kõhutõbeks; kange kõhuwalu ja rohkem ehk wähem palawik on ka tema saatjad.

Haiguse käik ja wältus on mitmet wiisi, mõnel puhul alustab ta ette kuulutajatega, teisel puhul nendeta, niisama wõib wältus lord lühem lord pikem olla. Ettekuulutajad on enamist pasandus ehk tuim kõhuwalu. Kui pasandus lõpeb, siis alustab kõhutõbi wäitustega, kelle järel ila, esiteks walge, hiljem werega segatud wähe aawalt wälja tuleb. Palawiku märgid tulewad esimestel päewadel nähtawale. Kus haigus pikemale wiibides raskemaks läheb, wõib põletik juure tulla, ja kas tema ehk keharammu kurnatus surma tuua. Rõhutõbe pesa on sooltes.

Tõbesünnitajad on sagedast kinni jäänud higitsemine, mistäbi sapp rohkemal osal kokku walgub, kibedamaks läheb ja sooltele pakitust teeb. Palawal leikuse kuul, kui ööd wilud ja külmad, leitakse kõhutõbe rohkem kui teistel aasta aegadel liikumas.

Arstimine ei tohi siin filmast kautada, et sooled ärritamise läbi ellad on, mispärast nendega õrnalt peab ümber käidama. Riitsinuse õli wõib üks ehk kus tarwis paar korda päewas lusika täie osa anda, et kinni seisaw sapp ja roojus sifikonnast wälja tuleb, wähe wähel wõib prowangse õli, mis wärsk on, theelusika aawalt anda, joogiks kas kanepi seemne piima ehk külma wet, wiimist nii palju kui haige tahab. — Ka wõib külma wee mähkmeid ehk ümbrusi katjuda, kuida kõht neid kannatab; on kõhunahk katsuma kae wasta palaw tunda, ja kaswatab wantus walu suuremaks, siis peawad mähkmed sagedast wahetatud, kui külmad käsile wõetama, aga kus neist sooja autusi soowitakse saada, peawad mähkmed kahetõrse kuiwa (linase ja willasega) üle kaetud ja hästi keha ligidale kinni stitud saama, et nemad palawaks lähewad.

Kui haige wäljaskäies rooja saab tühendanud olema, siis jääwad wäitused tagasi, ehk lõpewad mõnikord otja, kui siis

kõhu walu wasta natuke opiumi tilkasi, täiskawanud inimesele paar korda päewas 5 kuni 8 troppi wõib sisse anda. Peaks selle järel wäitust uuest tulema, siis jälle riitsinus õli.

Toiduks kaera- ehk riisitangust keedetud leeme wedelat, kuda ülewäl mitukord juba õpetati — läbi kurnatud, et pakju sisse ei jää.

Külmaweeft tehtud palawate mähkmetest tuleb kõhutõbe kohta weel nimetada, et neid siin kõige parem pika käterätikutega teha, mis kui wööd ühtlase kõhtu, alumist jagu selga ja ristluu kinni katawad. Kus koduarstimine antud juhatamissi mööda mitte soowitud sihile ei peaks wiima, seal: hobu aifade wahela ja arsti teele, seda warem, mida wähem oma kää peal toimetamine loodetud wilja oli kannud.

Enne kui kõhu haigustest lahkume, tuleb weel ühest waenlastest mõni sõna rääkida, see on meie kodumaa

Koolera ehk ofsekõhutõbi. Brechrühr.

Tunnismärgid. Ühtepuhkune ofsendamine ja pasandus, kõhu walu, wäitused ja kartus. Kord nii ägedast, et sugugi wahet pidamist ei nähta, teine kord on ofsendamisel ja pasandusel lühikest puhkamise aega.

Kõrgemal järgedel lõpeb haige jõud, puls läheb nii weikeks, et sõrme katsumisel ära kaub, minestused ja krambid tulewad juure, käed jalad lähewad külmaks. — Wälja tühendused toowad esiteks, mis maus leidsiwad, toidu riismed ja sappi, hiljemine wesiit ilamärga, wiimaks ei tule midagi enam, aga pööratud ja wäitused wältawad edasi.

Käik ja wältus on mitmel wiisil. Mõnikord leitakse ahastus, segatud söögi-istu ja kõhu pakitust, kui haiguse eeskuulutajad, teine kord tuleb tõbi äkitselt inimese kallale. Wahel on tema kergem, wähem jõudu kurnaw, wähem suretaw. Aga wahel on ta wäga äkiline, nii põhjata kiirusega, et öö ja päewaga inimese suretab (hommikumaa koolera juba mõne tunniga põdeja hauda wiib). Pikem kui kolm neli päewa ei wõi tõbi mitte kesta, ilma et — kas paranduse poole pöörust, ehk surm lõpetust teeb.

Eigem haiguse põhjus on üks raske kramp mau ja soolte sees, kellest ka maks enamist osa wõtab, mispärast mõned arstid teda siiskonna langetõbeks on nimetanud. Wäljast poolsed sünnitajad wõiwad olla: kihwtid ja teisel puhul, mis juba kõhutõbe juures nimetasime: aasta ajad, kus wäga palawa päewade

järel külmad ööd tulewad, mis läbi kehanaha wälja auramine ja higitsemine äkitselt kinni jääb, ja mis nende toimetusel wälja pidi minema, kehasse jäi, ja seal sapi paksuks ja tihedaks tegi.

Arstimine peab siin nii kiirelt kui ial võimalik oma tööd alustama, sest et elu ja surma wahel väga lühike aeg on, mis pisemat kaheldamist nuhtluseta ei kannata. Arstliku wahendikusi, ehk kuida nad laiemalt tuttawad on: arstimise = rohtusi ei usalda ma kellegile juhutada, weel wähemalt kiita. Eigem allik, hea puhta külma weega kaew on kõige ülemad ja paremad abilised siin, kes mulle pikal elu ajal koolera tõbes arstimist enam on aitanud, kui kõik apteekid kokku arwatud, mispärast ma iga nõukama talukoha omanikule nõuu pean andma, endale weiket kodu = apteeki muretsema, kelle kulu ial väga liig rohkeks ei kaswa, aga kui ta kogemata siin ja seal kõrgemaks wõiks kaswada: aega mööda kulunud kapitali rohke indressidega peremehele jälle tagasi saab maksma. — Hea puhta külma weega kaew ja jäekelder on kaks asja, kellela mõistlik majamees ei wõi elada, sest nende wahendikutega wõib ta terwist hoida, ennast haiguste eest warjada, enesele haiguses mitmesugust kergitust teha*).

Koolera juures peawad külm wesi ja jäe esimesed ettewõetused olemas, ehk küll haige enamist wee kohe wälja oksendab, peab sellest lugu pidamata temale uuest juua antama, wahete

*) Et jäekeldrist ülemal nimetasin, tahan siin nõuu anda, kuida neid kõige odavamalt wõib teha. Maa sisse ei ole tarwis sügawamat kaewandikku kui 2½ ehk 3 jalga, pikkus ja laius jäägu iga peremehe tahumisele. Iga nelja nurga peale kaewandiku üle rammitakse tugew sammus maa sisse, mis nii pikad peawad olemas, et keldri kõrgus pöranbalt tunni laeni täis 6 jalga kannab. Sammaste otja kinnitatakse üks peenemast pallidest raam, misga üheltpoolt sammaste paigast liikumine keelatakse, teisel poolt aam-pallidele tuge antakse, kelle peale lagi ja katuse tehakse. Saelaua pinnad, ehk kus neid ei saadawal, latid, nende üle kate: ehk kuusekoored, siis soomätaid (turblaid) ehk kuiwa maa mätaid paar korda, ja kui neile katuse warju ei taheta teha, jäätakse ülema korra murupind wälja poole mis aega mööda kindlaks wihma warjaks kaswab. Ka uske piidab, keda all tuttawal, wiisil talapuuga ühendatakse, peawad ülewal laekandja palgi sisse lastama, mis neile tuge annawad. Wälisised seinad nurga sammaste ja uske piitade wahel tehakse 3½ jala paksuselt sooturblatest, kes tahab, wõib nende ümber mätaid panna, et seinad ja katuse kõik ühe taja halsendawad. Üks seisiku wasta põhja. Kest keldri tehakse tahelordne lauast kast, kelle seinad ligi jalg teine teiest eemal jääwad, wahel täidetakse kas saelaua prügiga, ehk turblatega, täis, ja pannakse, kui talwel kast jääga oli täidetud, weel turblaid ehk saeprügi warjaks peale. Saeprügi ja turblad on kõige nõdramad sooja-kandjad, mispärast niisugune kelder sügiseni jäed wõib kinni hoida, kui mõistlikult ümber käidakse ja õuest sooja sisse ei lasta tungida. Jäe kasti kõrwa wõib weike kapite ehk rijul teha, kus palawal suwel rõõska koort, piima ja wärsket kalu ehk liha wõib raisku minemise eest hoida. Noorte lastele, kelle toit enamiste piima peal seisab, on terwisel ja haigusel juurem asi, et nende joogi piim hapuks ei tohi minna.

wahel lastakse teda pisukefi jae tüfisi terwelt alla neelata, ja pantakse külma wee fisse kastetud rätikud mau kohta rindade peale, keda lühema ehk pikema aja peale wahetatakse seda mööda, kuda haige neid sallib, kas külmemalt ehk soemalt. Niisugusel weega arstimisel ei ole mitte seda karta, et meie looduse abiwäe käed finni siune, ehk wälja puhastamise ukfed warem finni lutame, kui kõik haigusest sünnitatud roojus kehast oli wälja läinud. Raske kõhu walu wasta wõib kuiwi kupusi kõhu peale panna, kellega nahk ülesse tõmmatakse, aga mitte weretilka kehast ei kurnata. Kui need katsed abita peakfiwad jääma, siis wõib weel kolm neli korda, iga poole tunni wahet pidamise järel 2 künni 3 tilka opiumi troppisi anda. — Leitakse, et sellest wiimsest katsetükist niisama wähe kergitust tuleb, kui esimestest, siis peab tohtride abi otsima.

Kus kõhu- ja koolera-tõbi liikumas on, seal peawad inimesed oma kõhtu külmetamise eest warjama, mis tarwis willased sidemed, kõige mõnufamalt särgi all palja kõhu ümber kannatakse, kes seda ei kannata, wõib ka üle särgi siduda. — Niisamati peawad tõbede ajal terwet inimesed söögi ja joogiga ettewaatlikud olema, õhu puhastamist elumajades igapäew paar korda tuulutamise läbi ettewõtma, ühtlase ka õued ja ukse esikud — ühesõnaga ütelda: kõik mis elumaja sees ja ümber on, suuremal koristusel ja puhtusel pidama, et tõbewimm kuskilt poolt abimehi ei leia, kellega ta inimese terwise peale wõib tungida. Mida hooletum perenaene ja mida ropum söögi ja joogi riistad, seda enam kihwti läheb iga päew suu kaudu pererahwa fisse.

Kõhu finni-olemine. Stuhlverstopfung.

Seie saadik kõnelesime fifikonna haigusest, kus wälja puhastamised üleliiga tegiwad, nüüd peame nende laiskusest ja puudumisest mõne sõna minetama. Esiteks tuleb siin meele tuletada, et inimesi leitakse, kelle loomulik seadus aga iga kase ja kolme päewa järel ükskord sitale minemist tarwitab, seal juures on nemad terwed ja priske. Harilikult leiame aga inimese keha nenda loodud, et õõ ja päewa kohta ükskord fifikonna puhastust peab olema, muidu läheb rooja paksuks, kuiwab kõwaks tükkideks ja wõib mitmel wiisil pakitust teha.

Haiguse sünnitajad on: arwast ja kassin wee joomine, seda enam kui inimene kõwa, rasket ja kuiwa toitu sööb (leiba,

kartohwliid, jahu ehk tangu pudru), palju paigal istub ja kõhtu wõõga wäga kõwast finni siub.

Arstimine wõib siin jälle külma weega kõige mõnusa-
malt korrale toimetatud saada. Hommikku wara joogu haige
tühja kõhu peale paar klasi täit (ligi pool toopi) wärsket külma
wet ja mingi selle peale hulkuma; kui see weel ei peaks aitama,
siis pistku sõrme pakuse tolli pikuse seebi tüki taha otsa mulku,
misega tal wistist asja toimetus korda läheb. Selle eest peab
tema hoolt kandma, et teisel ja kolmandamal päewal seda sama
aega tähele paneb, kus ta täna enesele kergitust oli teinud, siis
harib keha sellega, ja pärast ei ole kunstliku abi enam tarwis.
Kui see nõuu ei aita, siis wõib toominga koort teeta ja seda
wedelat juua ehk rabarbari pulbrit sisse wõtta, mis enamist
ikka aitab. Kui kõhu ummustus nende õpetuste täitmiste wasta
seisab, siis peab tohtride abi nõutama.

Raske kõhu-ummustus. Das Miserere.

Kõht on siin kui oleks wälja käit alt luffu pantud, haige
õffendab kõik wälja mis tema sees on, ehk mis temale sisse
antakse, kui hiljem midagi enam mau sees ei ole, ila — ja wii-
maks tuleb sitt sooltest juu kaudu tagasi; kange walu kõhus ei
puundu siin millalgi. Haigus on enamist igakord põletikuga koos,
ja sellest tuleb häda-õhtu. Istub sinna juure palawik, on walu
wahet pidamata, kui põleks tuluke sees, kõht ülesse aetud, pa-
law ja ei kannata pisemat käega wautust, ja lööb puls kiirest
ja on katsudes sõrme all weike: siis on põletik juba jalul.

Jääb walu äkitselt maha, tuleb iseenesest rohke, wallaline
wäga raipe haiguga roojus tagant wälja, läheb kõht pehmeks ja
wauw sisse, jääb puls wäga pisukeseks, nõdraks, et mõned löögid
wahete peal puuduwad, leitakse liikmed külmad, siis on põletik
wigase koha tuimaks küpsetand, ja surm ligidal, ehk küll haige
enamist wäga õnnelikuks ja hädast peasnud arwab olema.

Et selle raske haiguse wasta kodu arstimine wõimatu on,
wõib iga mõtleja inimene ise ära mõista, sellepärast ei wõi midagi
mõnusamat ette wõtta, kui kõige rutumal teel arsti abi otsida,
mis kui liig hiljaks ei wiibi, Sumala abiga terwisele wõib aidata.
Kus walu wäga suur, kõht ell ja palaw leitakse, seal wõib
enne tohtri tulemist külma wee rätikuid kõhu peale panna, külma
wet, ehk kus jäed saadawal, sagedast ja wähe aawalt juua anda,
ja jäetükkefi terwelt alla neelata lasta.

Kunes jagu.

Wälja woolused.

1. Werewoolused.

Üleüldlikult tuleb werewoolamistest nimetada, et nende figinemine kas laiafs weninud weresoonte seinatustest, ehk nende lõhkemistest tuleb. — Eigem kahju were raiskusest, meie teha ülemast mahlast, kellega igakord üks osa elust oma teed läheb, on igakord nõrgendus, ja siin leitakse hädaoht kord suurem, kord vähem, seda mööda, kui palju werd ühe korraga kehast oli kadunud. Oli kautus wäga suur ja äkiline, siis wõib sedamaid surm werewooluse järgil tulla. Kus werewoolus vähem, aga pikamiste aeg ajalt tagasi tulles kaua oli wältanud, seal läheb teha nõrgaks ja mõned peawad elu otsani seda nõdrust kandma. Teisels on tähele panemise wäärt, kust sisemisest organist werewoolamine tuleb; kui tema kopsust, peenikese soonte katkemisest oli tulnud, iseäranis noorel põlwel, siis wõib selle läbi tiiskuse haigus sündida, iseäralikult neil inimestel, kelle wanemad — kas isa ehk ema — tiiskusse oliwad surnud.

Suuremal osal tulewad werewoolamised wererohkusest ja liig paisumisest nimelt tugewal noortel inimestel, aga nähtakse ka mitmel järgel, et nõdrus nende figitaja oli olnud, kus soon-
tel enam wõimalik ei olnud weretungile wastust teha.

Ninast werewoolust. Nasenbluten.

See werewoolus tuleb kõige sagedamast meie filmade ette, nii hästi terwisel kui haigusel ja on suuremal osal kergitaja liig were rohkusel, kus palju werd pähä oli walgunud, niisamati wõib haiguse lahutus sell wiisil sündida. Aga teisel järgil wõib temast ka, kui wäga palju werd kadus, hädaoht ja surm tulla. Põhjus on siin enamist ikka wererohkus, mispärast noortel tugewatel inimestel kõige rohkem werd ninast woolab. Arukorral nähtakse ka haigusi, kus nõdrus jähärdust werewoolust sünnitas.

Arstimisel, kus seda peaks tarwis olema, peab reeglits tehtama: mitte warem nina sõõrmete kinni topimisega werd wai-
gistama katsuda, kummi üleliigsels kipub minema. Seda tunnis-
tawad kahwaks läinud silmanägu, pea ümberkäämine, pisute, mõnd

lööfi wahet jättes puls ja mineistus. Siin tuleb sedamaid werewoolu lõpetada. Wahendikud on: külma wet ja jäed pannakse otfaefise peale, lastakse külma wet äädikaga segatud ninasse tõmmata, ehk topitakse, kas äädika ehk marjajäe wee sisse kastetud tropp nina sõõrmesse. Rõige mõnufam werewoolu finnitaja on: werewaigistaja=watt (blutstillende Watte), mis iga määmees alati kodu peaks pidama, et käepärast wõtta oleks: Klaasiritud potikese, ehk weike klaasist purgikese sees, kui pealt paberi ehk põiega finni siutakse, wõib seda watti mitu kuud hoida, ilma et wägi ära kaub. Üks tolli pikune, nina sõõrme pikkune wäditropp pistetakse kuitwalt sõõrmesse, lastakse mõne tunni ehk teise päewani sinna jääda.

Kaks mõnusat abimeest, iseäranis kui lastel were jooksmist ninast tuleb, on igas paigas käepärast: kui parem poolt nina sõõrmest weri jookseb, siis tõstku laps ehk täiskaswand inimene parema käe üle pea, ehk kui teisepoolt sõõrmest woolab, pahema (kura) käe, pidagu nii kaua püsti, kui woolus seisma jääb. Teine weel kergem abi: pistku pisikese kriidi tükkikese keele alla.

Were sülitus ja werelõha.

Mõnekorra kaebawad inimesed weresülitamise üle, mis terasemal järele waatamisel kuskil mujalt ei tule kui suust, nimelt igemetest, sellepärast midagi arsti abi ei tarwita; niisamati wõib teisel puhul ninast werd olnud suhu walgunud.

Uga werelõhimisega on palju tõsisem asi, siin pole temaga enam nalja, sest weri tuleb kas hinge kõrist ehk kopsust. Seda tuntakse sellest, et weri kõhides ehk rõhisedes tuleb.

Werelõha wõib mitmel wiisil ennast awaldata, ja seda mööda kord kergem, kord jälle raskem olla: Esimesel korral kui terwed inimesed, kes enne midagi kopsu wiga ei ole põdenud, kõhides mõne korra werd sülgasiwad, mis paari päewa pärast, kus lõha kergemaks läinud, jälle ära kaub, ei ole sellest midagi kartust.

Teisel, ehk kõrgemal korral, kui haige juba enne seda rinnade kitsikust oli tunnud, kuiwa lõha pikemat aega kannatanud, tema puls kiiremalt lõõnud, ehk temal õhtut wasta külma wärinad olnud, warsti selle peale werelõha alanud: siis on lugu juba kartlikum. Tuleb werine lõha mõne tunni järel tagasi, teeb rinnad kitsaks ja raskendab hingamist, siis ei tohita pikem koheldada abi otsimisega.

Kolmandamal, ehk kõige kõrgemal korral maalib ennast haiguse pilt nenda meie silma ette. Haige ehk oli juba lapse põlvel madala rindadega olnud, tema wanematest — kas ema või isa — rindu põdenud ehk rinna-haigusesse surnud; enne werewoolust oli temal palawiku tuska, selle peale pigistust ja raskust rinnus, liikmed läfswad külmaks, külm higi kattis keha — seal kõhis ta korraga selget puhast werd, ilma rögata wälja, hiljem mõne tunni pärast tuli were kõha jälle tagasi.

Were paljus ei ole siin hädaohule mõõdu andja, waid kõik tuleb seda mõõda kaaluda, kuida haige loomulik keha organid seie saadik oma seadust oliwad täitnud. Terwe inimene võib mõnekorra tasfi osa werd wälja kõhida, mis temale pärast ühtegi wiga ei tee. Aga kellel tiiskuse wimm keha sees elab, võib pisema were kautamise järjil pöduraks jääda. Hädaoht ei ole mitte werewooluse filmapilgul, waid hiljemates järgmistes.

Werewooluse sünnitajad on kõik, mis keha palawust kaswatawad, kui tantfimine, jookimine, kanged werd palastawad joogid, palawad ilmad, äkilised rasked meele liigutused, liigsed kopsude raskendamised, — kiskumise, laulumise ehk pillipuhkumise läbi, wäljas poolt pörutused rindadele, nimelt kepi nuhtlus selja peale, mahasatumise pörutused, halwaks läinud õhu sisse hingamised j. n. e.

Arstimise toimetuse esimene käsk on: kõige kõrgem hinge- ja keha-puhtus; haige lamagu waikselt pikali maas, tema ei tohi rääkida ega ennast liigutada, pea-alus olgu kõrge, et ülewal pool keha istukil seisab; mis pisemat wautust ehk pigistust võib teha, olgu wõõ, wärmel ehk pael, saagu lahti peastetud; puhast wilu õhk olgu tuas, külm wesi joogiks, esiotsalt peab katsuma, nimelt talwe ajal wähem külmalte joogi wet anda, seda mõõda, kuida haige himustab. Külma wee rätikud pannakse ringade peale ja wahetatakse esiotsalt sagedast. — Kõige kiirem werewaigistuse wahendik on siin üks theelusika täis peeneks tõugatud soola kuiwalt suhu wõtta ja pikamiste weega alla neelda, tarwitust mõõda võib weerand tunni wahel pidamise järel teist ja kolmat korda soola anda, kui werewoolus ei waike. — Kõik pikem arstimine peab tohtride hooliks jääma, kelle abi wiibimata tuleb otsida.

Were=offendamine. Blutbrechen.

Märgid. Haiged offendawad kas selget, ehk toidu ja sapiga segatud werd, mis hele-, sagedamast tumepunane näitab.

Mõnikord on pisut werd, teisel puhul palju; ehk offendamine võib ka kolm korda ühel päewal tagasi tulla. Ühtlase leitakse haigel suurt kartust, oksese pööritust ja paisetust südame all, wabel ka walu. Mida rohkem palawikku, seda suurem kartus, niisamati kui offendamine sagedast tagasi tuleb, võib hõlpsalt surm otja teha.

Arstimine peab nii rutust kui võimalik werd püüdma waigistada, järe tükid ja külm wesi peawad esimesed kinnitajad olema, esimesi neelagu haige terwelt alla, joogu rohkest külma wet, pangu külma weeratikud ülesäetud kõhu peale, mis nii tihti uuendatakse kui nad soojaks lähewad. On haige seest ummuses, siis kantakse muret et teha lahti saab, seda võib külma wet tagant sisse pritsimisega toimetada.

Läheb offendamine õnnelikult üle, siis on tarwis haiged mõne päewa üksnes wedela söögiga toita, nimelt rohkest haput piima ja natuke piima sees pehmendatud saia anda. Wahe wabel aga, kus südame all paisetust ehk pakitust leitakse, külma weeratikud kõhu peale panna ja rohkest külma wet lasta juua. Kui need ei aita, siis 'pole paremat nõuu, kui targema abi otsima minna.

Werewoolus päratissoolest. Hämorrhoiden.

Seda haigust on meie rahwa keskel, kes suuremal osal kõig enamist põllumehe seisuses elawad ja teha liigmeid tarwitawad, arwast leida; aga king- ja rätsepad, kes oma ammeti töö palju paigal istuwad, wõiwad tema kimpu langeda. Were-woolus, kus seda juhtub, on iga kord kergitaja, mispärast temale kinnitust tarwis ei lähe, waid teda püütakse, kui ial võimalik rohkendada; sest haiguse pesa seisab sees pool teha.

Märgid on: selja- ja ristluu walu, mõnekorra lendif pist kõhus, seal juures tundmus, kui oleks kõht ja päratissoole ots pakilte täis, raske wäljaskäik, kõwad, lambasita wormilised julgad, wabel pakitust ja kõrwetust pära sooles, sügelemist persemulgu ümber ja higitsemist, ka tulewad seal mõnikord sammasoole farnatsed wistrikud wälja.

Sünnitajatest nimetati juba paigal istumine töö juures, aga ka üleliigne kange joogide, nimelt wiina tarwitamine võib haigust kaswatada.

Arstimine ei wõi siin palju muud teha, kui haigele nõuu anda, istumise wabel natuke hulkumas käija ja ennast palawat

tegewa jookide eest hoida. Rohkest külma wet jänu kustutuseks tarwitada, on igauhele kiita, kes sähärdust wiga põeb.

Wiimaks tuleb weel nimetada

Werewoolmine. Blutharnen.

Rõige sagedamast nähtakse weri kusega segatud, kord rohkem kord vähem, selge weri, ilma kuseta leitakse wäga arwast. Kodu-arstimine ei wõi suuremad teha, kui külmad mähkmeid allpool kõhu ja ristiluu peale panna, ja targemad abi otsima minna.

2. Jlawoolused.

Et nemad küll werewooluste seltskonda ei passi, siiski ei tohita neid nimetamata jätta, mis arstimise-raamatus suur puudus oleks, sest et nende tundmine mõistliku inimesele tarwis on. Kui ila- ja lägawoolused filmapilgul nii suurt kahju ei wõi sünnitada, kui werewautus, siiski kurnawad nad aega mööda inimese jõudu ja woiwad pikale wiibides mõnel elupäiwi lühendada.

Sülewoolus. Speichelfluß.

Üleliigne süle sigitamine suus ja tema wälja woolamine ei wõi ial kahjuta jääda terwisele ja pika elu wältusele. Selleläbi ei sünni üksnes elutarblikude asjade puudus, waid mis siin kõige raskemalt kaalu peale langeb: seedmine ja keha toitmine jääwad lonkama, sest sülg, keda puretades toiduga alla neelame, on wägew abimees, kes seedmist maus korrata toimetab. Särgmised wigadused, mis sülewoolusest tulewad, on keha ärakuivamine ja nõrkus.

Sünnitajad tulewad siin ikka wäljas poolt, kõige rohkemalt kange rohtude pruukimisest, mis kord arstide süüks langeb, kui nemad sähärdusi kangeid rohtusi kirjutawad, ja küllalt kindlaid õpetusi haigele ühes ei anna, kuida wiisi tema rohtu pruukimisel peab elama, ja mis suguste üleastmise eest ennast kõige enam warjama. Suurem süü langeb rahwa rumaluse peale, sest et nemad arstide õpetamises wana usku mööda arwawad, et rohkem ja sagedam rohu sissewõtmine ja pealt määrimine, keda rutemalt wiga saawad parandama.

Sülewooluse parandust ei tohita oma käe peal kodu arstimisel ette wõtta, waid peab õpetatud tohtri hooleks jätma, kes

feda mööda, kui haiguse sünnitajad oliwad olnud, tarbliku nõuu ja abi wõiwad anda.

Higitõbi. Schweißucht.

Nenda nimetatakse alalist ja üleliiga higitsemist, mis kui enese jalul seiswa haigust väga arwast leitakse, harilikult astub ta kui teiste tõbede saatja meie silma ette, kus pikk põdemine keha ära kurnanud ja nõdraks oli teinud, nimelt tiiskuses ja sarnastes wigades. Seitseteistkümnemal aasta=saal liikus Inglismaal laialiste üks iseäralik kuri higitõbi, kes palju inimesi mulda wiis; haiged higitseiwad mõne päewaga oma elu wälja. Nii kurjad ei ole meie higitõbed ial.

Nende põhjus seisab ihunaha nõdruses, mis kui oleks alwatud wedelat läbi lasseb.

Arstimine peab püüdma ihunaha tugewamaks teha ja wedela osade lahkimist kehast wähendada. Selleks on kaks wähendikku väga tulusad: haige joogu hommiku ja õhtu rohkest õlleklaasi täie osa Salweilehtede theewet külmalta, ja kui sellest oodetud abi ei leia, siis wõib 20 kunni 25 tilka soola haput (verdünnte Salzsäure) pool toopi weega segada, seda joogu haige öö ja päewaga ära. Wäljast poolt wõime keha pesemisega kergitust teha, kas selge ehk äädikaga segatud weega. Esiotjalt peab wesi leige olema, siis wõetakse wilumat ja wiimaks õige külma, ehk pannakse weel jäädki wee sisse.

Paiklikud higitsemised, kuidas neid mõne korra häbeduse kohtades, kaenla all, jalgate ja käte külles leitakse, enamist wänge haiguga ühendatud, on palju kurjemad. Neid ei tohita mitte enese tarkuse arstimisel häwitama minna, waid tuleb arstilt enne nõuu küsida, sest nende äkiline finni panemine on juba mõnel inimesel silma walgust ja kõrwa kuulmist lõpetanud, ehk muid wigasi taga järel toonud.

Ruselinnipidamise puudus.

Haige kusi wõib kas tahtmata ja teadmata ühte puhku pisu aawalt wälja tulla, et tema ise ei märkagi, ehk kusele minemise pakitus tuleb nii ruttu, et aega ei anna püksa lahti teha; ehk kusemine tuleb magades, et haige seda ei märka.

Wigapõhjus wõib mitmesugune olla, kas alaline ärritus põie sees ehk tema naabris, esimene tuleb wana inimestel pakku, fibeda kuse, lastel jälle usside läbi.

Wiimist wiga wõib arstimine ussi = (Tartu keele: soikme) = rohuga lastel fergitada, aga esimene parandamine on wisam, ise-äraniis raske seal, kus haigus wanaks läinud. Kodune abi ei wõi muud teha, kui palawat tegewa kange jookide ja soolase söögi eest haiged hoida; muud jäägu arsti hooliks.

Laste õfene aseme niifutamine on suuremal osal üks paha haritud wiis, aga ärgu olgu keski lapse wanem nii rumal, et witsa abiga wiga parandama läheb, kuida wanemal ajal tehti, kus paremaid wahendiffusi haigedele ja terwedele ei tuntud kui lepp ja wits! — Laste sängi niifutamist wõime hõlpsamalt ära wõerutada, kui selle eest hoolt kanname, et neile enne magama heitmist pisut juua ja wõimalikult wähe wedelad sööki anname, õfjel neid paar korda unest äratama ja pisukest asja tallitust sunnime toimetama. See aitab palju enam, kuida ma ise mitukord läbi katsunud olen, kui witsa nuhtlus.

Kuse-meetõbi. Harnruhr.

Märgid: Ülearu rohke kuse signimine, et haiget kolm ja nelikord enam kusewad kui terve inimene; kusi on muudetud, temal ei ole loodud haisu ja katsjudes keele peale wõttes magus maitse. Selle järgil tulewad; kuiw keha nahk, janu tõmbaw walu seljas ja reites, wõerad tundmused, wahel kibedad kõrwe- tused südame all. Wiimaks tuleb palawik, keha kuiwab ära ja enamiste teeb weetõbi surma.

Koduarstimine ei jõua siin pisemat fergitust, weel wähem wigale parandust tuua, aga kus haige aegfaste arsti hoolle alla antakse, kõige mõnufamalt kliiniku ehk laatsareti, siis wõib ta õnne korral weel eluga peasta. Alga kus tõbi kauem aega eli wiibinud, enne kui mõnufa arsti alla sai, seal on wähe peasmise lootust.

Wõie-ilawoolus. Blasen schleimfluß.

Märgid. Kusega läheb üheskoos ila põiest kusetoru läbi wälja, ford wähe, ford suurema ja kibedama raskusega kuse- mife juures. Seda mõõda, kuida haiguse põhjused juhuwat olema, kas neid fergem ehk raskem wõib parandada: saab ka kas terweks saamise lootus, ehk häda ohu kartus olema. Kellele niifugust wiga peaks tulema, sellele ei wõi ma paremat nõuu anda, kui arstile minna abi otsima, sest kodu arstimisel ei wõi seda wiga mitte parandada.

Rufetoru-ilawoolus. Harnröhrenschleimfluß.

Märgid. Matine ehk ferd korriline ilawoolus rufetorust, waluga ehk waluta.

Kõige sagedam haiguse sünnitaja on lihalik ümberkäimine naeste rahwaga, kes puhtad ei ole, ennast iga mehele kõhu-padjaks annawad, prantsuse- ja muu paha-tõbe wimmad omas tehas kannawad, ülewalt palgeid maaliwad ja alt lehkawad — kui lubjatud raija-hauad. Aga mõnel puhul võib ka ülewal nimetatud haigus teist wiisi sigeneda, kus mõned haigused oma seisupaika wahetawad, nimelt rheuma haigus, kes äkitselt ühest paigast teise kargab. Ka on mitu kord nähtud, et tugewad noored inimesed, kes kange jookidega oma were liig palawaks oliwad kütnud, selle peale külma kätte kusele minnes, rufetoru-ilawoolust saiwad. Aga neid wiimaks nimetatud tohime täie õigusega: süüta tripperiks nimetada.

Neil praegu tähendatud ilawoolustel 'pole palju suuremat arstimist tarwis, kui kõik soolased toidud ja werd palastawad joogid: õlut, wein ja wiin, napsid ja punsid, kohwiga tükis ära keelata, rööskä piima ja rohkest külma wet juua anda, ja kerget söögiks, siis lahkeb haigus ise enesest, ehk kui aru korral seda ei peaks olema, siis antakse neidsama rohtusi, mis rheuma haiguse wasta tarwitatakse. Minu ligi wiiekümne aastasel arsti ammetis ei ole üks ainus kord nähtawale tulnud, kus selle wiga wasta rohtu pidin andma.

Teine lugu on roojase ilawoolusega, kellel prantsuse tõbe-fihwt sagedast sünnitajaks oli olnud. Seal peawad haiged nii pea kui ial võimalik tohtride abi otsima minema, kes seda mööda rohtu õpetawad luda kellegi haigus juhtub olema.

Mehe seemne-woolus. Samenfluß.

Märgid. Imatahtmata, wäga sagedad seemnewedela wäljawoolused, kas õssel magades, lihahimulist und nähes; ehk ka päewal, kui midagi seest- ehk wäljaspoolt ärritust juhtub, nenda kui armastuse mõtted, armukest nähes, tema külge kätt pistes ehk ratsa sõites, sitale minnes, iseäranis, kui wäljakäimine wäitusega juhtub olema.

Dõsene tühendus, kui arwast tuleb, on noortel tugewatel inimestel, kes karskest elawad, üks loomulik puhastus, mis tahju ei tee, ehk olgu siis, et wäga sagedast iga kahe ja kolme

päewa järel wõiks tulla. Sähärdustel järjedel wõib nimetatud woolust inimest wäga kurnata, tema keha ja waimu wäga ka-handada, mitmesugusi wigasi taga järel tuua ja enne aega elupäiwi lõpetada. Palju kurjem ja kajulikum weel on, päe-wane tahtmata tühendas.

Rõige mõnufam arstimine on siin, et noored mehed lai-feldes ei tohi wedeleda, waid peab neid tööle sunnitama, kas keha- ehk waimu tööle, kes mõlemad nenda wäsitawad, et ini-mene asemele heites sedamaid silmad kinni paneb ja magama uinub, et öösel mahti ei leia unenägude kättis liha himusi kiigu-tada. Ka ei tohita neile tugewat rooga anda, kui liha ja mune, niisama wähe kangeid jooki, kui wiina, kanged õlut ja nende sarnasi.

Kõrwade-woolus. Dhrenflus.

Siin leitakse kord ühest, kord mõlematest kõrwadest wedela woolust, kas wee, ila ehk mäda wiist, wahel haisuta, teisel pu-hul halwa haisuga. Rõige sagedamast põewad kiduri terwisega lapsed kõrwade-woolust, kes ehk juba ilmale tulles midagi wane-matest päritud haiguse wimma oliwad kaasa toonud. Mõnikord wõib, kudas omas paigas ütlesime, woolus kõrwa-põletiku järgil tulla, palju sagedamast külmetusest, kus nenda kui nuhus nina-ilanast, siin kõrwa-kuulme nast haiguse pesa ase on. Eiig-soojad laste peawarjud, kuda meie rahwas neid armastawad, wõiwad kõige hõlpsamalt nuhu sarnast kõrwade wiga sunnitada, sest et ellitatud kõrwad pisemad tuult ei kannata. Niisugust kõrwade wiga wõiksime kõrwa-nuhuks nimetada.

Sellepärast ei ole esimeses lapse põlwes sellest wigast ena-mist midagi karta: aga kui wäga pikale wiibib, siis wõib kõrwa kuulmine wäheneda. Deine lugu on, kus mädawoolus päritud haiguse wimmast gineeb.

Rodu-arstimine peab siin esimeseks kásu täitmiseks wõtma, kõige suurema puhastamise eest hoolt kanda. Kus wedel wee ja läbipaistwa ilasarnane on, seal jookseb ta iseenesest kõrwast wälja, aga kui temast midagi kuulmes kinni kuiwab, ehk tolmuga sega-tud otse kui prunt ette jääb, seal peab weike pritsikesega leiget wet sisse pritsitama, et topp pehmeks läheb ja wälja tuleb. Niisamati peab mäda woolusel paar korda päewas tehtama, esiteks leige wee ja kammeli-theega, hiljemine leige raudrohu theeweega. Seda tuttawad igal pool rohkest kaswawad rohtu nimetatakse ka

raud=reia rohukš, Wõru=maal: were heinašš, Saksa keeli: Schafgarbe, Ladina keeli: Achillea millefolium. Täheb haiguse aeg pikemale ja ei karda kodu=arstimise käsku, siis peab tohtride abi otsitama, aga ei mitte küla=tarkadelt.

Maesterahwa walgede jooksmistest saab teises paigas, nende iseäraliku haiguste juures räägitud.

Seitsmes jagu.

Wee= ja õhu=kogumused.

1. Weetõbed.

Weetõbe märgid on: ülesaetud ja paisetus kuskil keha paigas; käega katsudes võib tunda, et midagi wedelad kehas on. Eigem haiguse põhjus seisab wigalises sisemiste organide tallitustes, kes loomuliku seadust ei jõua täita. Aga ka nõtrus pika põdemise järgil ja muud ärritused võivad weetõbe sünnitada. Weetõbe leitakse mitmesugu, kui

a) Kõhuweetõbi. Bauchwassersucht.

Märgid. Kõht on ülesaetud ja pingul, kumma külle peale haige ennast kääneb, sinna langeb paisetus, kelles käega peale koputades mõnekorra wolinad kuuldatakse. Kui haige tuge naal püsti seisab, meie tema allpool kõhu otsas oma pahema käe sõrmed laiiale sirutame ja parema käe sõrme nukuga nende peale koputame, siis wõime selgest wee wõlifemist kuulda. Kusi on tõmmu karwa ja wähem kui terwise päiwil, keha puhastamine arwem ja sitt kuuw; ihunahk, keel ja suu seisawad kuuwad, mis-pärast janu kustutuseks sagedast jooki tarwitatakse; ka hingamine on ülesaetud kõhu pärast raske. Wida rohkem kõht paisetab, seda lahjemaks lähewad liikmed. Wega mööda paisetawad ka häbeduse kohad, meestel munade kott, naestel jälle häbeme mokad, kummi wiimaks, kus abi ei wõidud teha, surm haiged tuleb peastma.

Haiguse wältus on mitmet wiisi, enamist ifka pikaline, kestab harilikult mõne kuu, võib aga ka mitu aastat tuurida.

Tõbe sünnitajad on: kõhu koobas seiswa sihemiste orga-
nide teelt efsinud toimetused, nimelt kus maks ja põrn wigased,
loomuliku seadus korda ei jõua täita, mis mõnel puhul pika külm-
tõbe põdemise järel juhtub. — Neist tähendustest võib hõlpsalt
mõista, et kõhuweetõbi üks neist kõige raskematest haigustest on,
kelle wasta targemate tohtride kunst palju ei või aidata, õnne-
likumal korral haigele piina kergitust teha, sellest on ise enesest
mõista, et meie kodu-arstimine midagi ei maks. — Kes
oma ligimesele kergitust soovib, otsigu, kui tal jõudu on, aeg-
sasti tohtri abi, wanaks läinud wiga ei või keegi parandada.

b) Rinnaweetõbi. Brustwasserfucht.

Selle haiguse tunnismärgid seisawad sagedast nii paksus
udus, et neid tõbe algusel üks õppimata inimene mitte ei või
tunda ja mõnekorra õpetatud tohtridele raskust teeb, enne kui
selge otsuse kätte saawad. Hiljemine awaldawad järgmised mär-
gid: väga kitsas ja waewaline hingamine, iseäranis igas liigu-
tamises ja selja peal lamamisel, suur ahastus, lühike ja enamist
kuiw kõha; kofku kiskuw, sagedaste väga piinaw walu õlade wa-
hel, käed tursuwad, mõnekorra ka nägu, iseäralikult silmade
ümber. Mõnikord arwawad põdejad ise tunda olewat, et neil
fängis ümber käänates wesi ühelt poolt teise walgus, ja üks-
lased olnud seal juures wolinad oma kõrwaga kuulnud. Kõige
ülem ja tõttelikum tunnismärk on: äkiline unest ülesse
ärkamine õpsel suurema hirmuga, kui tahaks neid ära lämma-
tada, nemad kargawad asemelt ja ruttawad afnale, wärsket õhku
hingama, lootes sellest kergitust leida. Wiimaks ei või nemad
sugugi enam pikali maas olla, waid aga istuda ja wahel wahel
püsti seista, nii pikalt kui nõdrad jalad neid jõuawad üles kanda.
Kusi on küll kasiin, aga ei mitte nii tõnmu kui kõhu-weetõbel.
Täieliku terweks saamist leitakse väga arwast, suuremal
osal peab Jumalat tänama, kui wõimalik on, haigele kergitust
teha, ja kes nende rasket piina oma filmaga mitukord oli näi-
nud, tohib ennast õnnelikuks kiita, kui piina wõis wähendada.
Surm tuleb hingamise kinni matmisel, mõnikord äkitselt jügamal
surma unes. Kodu-arstimist ei maks ette wõtta, aga kui hai-
gust aegsaste ära wõiks tunda, ja tema põhjus paranduse lootust
annab, siis wõiwad tohtrid aidata, ehk wähemalt haigele kergi-
tust teha, mis wiimne fiin palju wäärt on.

d) Südamekotti=weetõbi. Herzbeutelwassersucht.

Tunnis=märgid joofsewad enamist nendega ühte, feda rinna=weetõbes nimetati, kellega tema sagedast ennast jeltstitab. Minufesed wahetegemise märgid on: südame põksumine ulatab siin laiemale, teda wõib kõiges rinna koopas tunda, puls jätab mõne löögi wahete peal täitmata, minestused, kartus ja ahastus waewawad haiged.

Arstimine kui rinna=weetõbes: tohtride abi ei ulata pife= male, kui haigele fergitust teha.

e) Peaaju=weetõbi. Gehirnwassersucht.

Suuremal osal toowad lapsed feda tõbe juba sündides ilmale, pea leitakse neil kohe suur ja läheb aega mööda suuremaks, et wäetide kael rasket koormat ei jõua üleskanda; siiski elawad mõned mitu aastat selle piina all, enne kui Sumal neid peastab. Pikemalt selle haiguse üle (waata Lastehaigused).

f) Naha=weetõbi. Hautwassersucht.

Wesi walgub ihunaha alla kofku, mõnikord ka sisemiste organidesse nimelt kopsudesse. Kõige sagedamast leitakse naha=weetõbe, kas üleüldse kehas ehk üksikis paikades, kättes ja jalgades paijetuse kombel, kus ta hommikul wähem on, ja wasta õhtud kaswab. Kui sõrmega paijetust wautakse, jääb natuke aega sõrme asemele auk ja kaub wast hiljem ära*).

Peemed wedela lihaga inimesed langewad rohkem naha=weetõbesse, nimelt naesterahwas, kelle seas sagedast suwel paijetanud jalad leitakse. Niisugust paijetust nähtakse ka sisemiste weetõbede juures, sest kõhu=weetõbes paijuwad jalad, rinna=weetõbes käed. — Naha=weetõbi tuleb külmetamisest, kui higitsemine äkitselt finni jääb.

Arstimine peab hoolt kandma kusemist ja higitsemist kaswatada, sellepärast antakse kadakamarja theewet palawalt ja külmal joogiks, mähitakse haiged sooja kuiwa riiete, nimelt willase tekkide sisse, et nemad higitsema hakawad. Peened willasest riidest särgid palja keha peal, linase riiete all on wäga mõnused; kellel wõimalik neid muretsema, see ärgu jätku feda mitte tege= mata. Kui sellega parandust nähtawale ei tule, siis peab tohtride abi otsitama, mis siin igakord enamist aitab ja mida wa=

*) Naha all on üks wõrklik lüdu peenikesest naha ja raswa kildest loodub, mis kärjekududeks nimetatatse, sinna sisse kogub wesi.

rem teda otstima mindi, seda rutemalt tohitakse parandust loota. Kui üks sinna maani terve inimene külmetamise järgil äkist paistetama hakkab, siis aitab mõnikorra ka leili saun hästi.

2. Ohukogumused. Eustansammlungen.

Need võivad sigeneda kahel viisil, kas väljaspoolt kehasse tunginud õhust, ehk inimese kehas sünnitatud õhust (gaasidest). Wiimsed võivad halvast pendima läinud toidud — kalad ja liha, aga ka joogid, nimelt õlut, kes täielikult ei olnud käärimnud, sigitada.

Peeretusetõbi. Blähsucht.

Haiguse tunnismärgid. Eiig rohke ja ühtepuhkune kõhu täis ajamine, keha seisab alati punnil, sest et magu ja soolte kaewandus ööd ja päewad õhkusi sigitawad, mis aeg ajalt alt ja ülewalt parinaga, kui peerud ja rülpstatused (rõhitused) välja tulles, fergitawad. — Niisugune ohukogumus teeb igakord suuri ja mitmesugusi koormatusi, nimelt: tuskat, raskendatud hingamist, ka hinge-kiitsikust ja murehaiguse tuju, kange kõhuwalu, enamist pahemal pool südame all, aga ka südame põksumist, krampliku walu kaugeimas paigades, meele ekkitu (kõrwade helise- ja pilli puhumist, filmawaatuse segatust). Rõrgemal järgel võivad kaks iseäraliku haiguse wormi sündida: rülpstatuse- ja peeretamise-tõbi, kus esimesel haige alati waljust peab rülpstama, teisel jälle õhk tema soolte kaewandiku palju healelist mürinad teeb, kui oleks elawa loomade pesad tema siskonnas, kus konnad krooksuwad, elajad määgiwad ja weiksed ammuwad, mis wanemal ajal nõiduse süüks arwati, ja paraku weel täna päewal, kus waimu walgustus puudub: kuradile süüks antakse! Mõned ebausklikud arwawad endale nõiduse wäl elawad loomad olewat sisse pandud.

Haiguse põhjus seisab mau nõtruses, kellel rammu et ole oma kohut täita, waid seedmine wiibib pikale, niisamati ka seedetud toidu ümber muutmine keha kosutuse piimaks, miska wälja-aetud kõlbmata jaukesed peawad uusi afemele saama.

Arstimine, on siin kahel viisil: 1) haigele filmapillliku fergitust teha, 2) peab magu ja soolte kaewandust püüdma tugewamaks teha. Esimese ehk filmapillliku fergituses antakse haigele: köömlit, aniisi- ja wenhli-seemne ehk pipra-müüdi theewet

külmalt, mõnekorra ka leigelt, aga ei mitte palawalt, niisamati piparmündi troppisi, ehk 15 tilka liikwori, ja õrutakse kõhtu kas kuiwalt kättega ehk krambi-waigistawa salwiga, ja pannakse soendatud kivid kõhu peale. — Kes sagedast niisugust wiga kannatavad, peawad iga hommiku, enne kui midagi heinet oliwad wõtnud, tasfi täie köömli theewet leigelt jooma. Nemad ei tohi mitte palju erneid, kapstaid ja muud kehas tuult kaswatajad serwet süüa, niisama wähe sööma wahel juua.

Mau ja soolte kaewanduse toiduseks peab haige enamist külma ja kuiwa toitu wõtma, külma wet jooma, wahel jäetükisi terwelt alla neelama, arwast ja wäga pisut sooja jooki, ehk söögi wedelat maitsema. Kõhtu külma weega pesta, ehk külma mähkmetega paar korda päewas katta, on wäga kiiduwäärt. Kui need ei aita, siis peab tohtride abi nõutama.

Tuule-tõbi. Windsucht.

Tunnismärgid: Wäga suur, sagedast määratu kõhu üles-aetus, kus kõht kipub lõhkema, ja kui sõrmedega peale koputatakse, siis kõlab ta kui trumm wasta, aga wee wulinad ei ole kuulda, misga ta weetõbest teijeti näitab. Ehk küll kõhus mürinad kuulusse, siiski ei ole üles-ega allapoolle tuule wälja tulekut, ei rülpjust ega peeretust. Hingamine on raske, kõhu walu, wiimaks raske tuss ja ahastus, käed jalad on külmad, wäljas käimine kinni, aga mõnikord nähtakse ka pasandust. — Tuule-tõbi sünnitab enamist põletikku, sellepärast on kartus suur, kui palawik sinna juure tuleb. On seda juba nähtud, et sooled lõhkewad ja tuul kõhu koopasse läks.

Sünnitajad on üleliigne mau täitmine tuult kaswatawa toiduga, mis raskest seetada on ja keha kinni panewad, kui: erned, läätsed, oad, kapsad, wärske õlut j. m. Tuleb niisuguse toidu peale kogemata külmetamine, siis jääb inimene haigeks, seda hõlpsamalt, mida laisem tema wäljaminek on. — Need, kes peeretamise tõbe sagedast põewad, wõiwad pika peale tuule tõbesse langeda.

Kodu-arstimine on siin asjata; sellepärast, kellel sähär-dust tõbe juhtub, mingi osawama arstide abi otsima, kes seda mõõda, kui haiguse sünnitajad juhtuwad olema, tarbliku abi ja nõuu wõiwad juhatada.

Ohu-sissetung kõrjekudusse.

Tunnismärgid: Pingule aetud wibutaw (tagasikargaw) paisetus, mis sõrme wautuse all natuke rägiseb. — See wigadus mõib tulla, kas kui millgi haawamisel õhk wäljaspoolt kehasse — naha alla kõrjewõrku tungis, ehk kui mõnekorra sisetamisel rasked haigusel, wälja auramist ja higitsemist kinni pidades, naha alla õhku sünnitawad.

Arstimist toimetab enamist looduse parandamise wägi, nenda et meil muud tallitust ei ole, kui paisetand kohta käega ehk kuiwa willase riide lapiga õruda ja haigele leetre, ehk niinepuu õilmete theewet juua anda, mis läbi higitsemist aitame.

Kaheksas jagu.

Kehafurnawad tõbed.

Selle klassi arwatakse kõik niisugused haigusel, kus sisetulek ja wäljaminek, nenda kui mõnel laia käega peremehel ühte ei jookse, waid wiimane esimesest suurem on. Keha kulutab rohkem jõudu oma ülespidamiseks, kui temale teiselt poolt antakse, sellepärast peab ta wiimaks pankrotiks jääma.

Kopsutõbi ehk tiiskus. Lungen-schwind such.

Tunnismärgid. Köha, kitsus rindades, salalik palawik, keha läheb päew päewalt lahjemaks, et wiimaks muud ei jää kui luu ja nahk. Sähärdust keha lahjust leiame ka teistes pikalistes tõbedes, aga üks wahet tegew tunnismärk on siin, mis teistes haigustes puudub, ja seda peame kõige rohkem filmas kandma: haigedel ei ole ial muret enda terwise pärast, nemad ei pane kartliku märkisi palju tähelegi, ja otsiwad enamist oma wiga kõhus, aga ei mitte rinnus; mida nõrgemaks nad lähewad seda suuremaks kaswab neil lootus, et mõned, kelle elu ots mõne päewa kauemalt paari nädala ootusel seisab mitme aasta peale arwamist ette wõtawad, mis nemad kõik korrale seada tahawad. See haiguse lugu on nii imelik, et kõige osawamad arstidgi endid selle wale mõttega pettawad.

Rõha võib kuu ja rõgaga olla. Harilikult leitakse kõha kõrvas ka rinna=walu, siiski ei mitte igakord.

See haigus on kõige rohkem ja kõige hädasohtlikum pikaliste haiguste hulgas. Suurtes linnades sureb kuues osa inimesi kopsutõbe kätte. Haiguse wältus on mitmet wiisi, wahel aga mõne kuu, wahel mitu aastat, jah kõik elu aja. Parandus on väga raske.

Haiguse=käik on enamiste pikaline, armast lühike, sellepärast võib mõnikord tema edasi minekut kinni pidada. Sakkatust tunnistawad enamist lühike kuu kõha, sagedast tagasi tulew pist ehk kõrwetaw walu rinnus, mis paari silma pilguga üle läheb, aga igal juuremal keha liigutusel kergelt tagasi tuleb. Wahel leitakse hingetõmbusel finnitust, ja puls lööb kiiremalt kui terwel inimesel.

Edasi minnes, kus kopsutõbi juba awalik, ei puudu palawiku märgid: õhtut wasta tunnewad haiged külma wärinad, wasta hommikut higitsewad nemad, käed on palawad ja palged pärast sööma ümmarguse punase plekiga, kui oleks sinna maalitud; keha läheb päew päewalt lahjemaks, ehk küll söögi isu kaswamas, seedmine korra pärast ja waim lahkel tujul on ja pisemat hädasohtu kartust ei lase tõusta. Wälja kõhitud rõga näitab juba enam mäda, kui paksu ila wiisi.

Wiimasel järgil, kus põdejad lendes sammul hana poole astuwad, lõpeb jõud hommiku pool ööd raske higitsemise kätte, kelle juure pasandus ja haisew rõga tulewad, kaks palawiku hoogu päewas ja suur hingamise kitsus; söögi isu on hea, ehk kaswab weel, niisamati haige lootus.

Rõige wiimaks tulewad surma ettekuulutajad: jalade paisetus, heale kautus, pasanduse paljustus, hingamise mattus, kunni wiimaks lähem ehk pikem waakus surmaga haigele rahu toob.

Tõbesunnitajad on mitmesugused, kui:

1) Wanematelt päritud kopsutõbe idu, mis lapsega ilmale tuleb, siiski wahel kaua aega rahul inimese sees võib puhkada, enne kui midagi kogemata ärritus teda elama õhkab.

2) Wigane keha loomus, kus kopsud õrnad on ja rinna=kooba kitsas ruum nende waba liikumist keelab.

3) Gluiga, mida noorem inimene, seda suurem kautus, nimelt 16ma kunni 25ma ja 30me aastani. Siin on were=elu kange ja mitmed kiimud kihutawad tema woolust südamesse ja kopsudesse.

4) Kiir keha kaswamine.

5) Tuuleõhk ja ilmade muutmine elamise kohas. Mida kõlbmatum, niiskem ja ummuksem õhk, seda rohkem kopsutõbe. Kus maal üks inimene tiiskust põeb, seal põewad suurtes peres kas linnades kümme. Ka niisked, wilu ja külmad ilmad teewad kopsupõdejatele raskust.

6) Eluviis ja tööd. Iga töö kitsas ruumis on kopsudele kahjulikum kui wäljas tuule käes, niisamati kõik teha liigutused, mis liig palawust siigitawad.

7) Piigwarased lihalikud ümberkäimised mõlematel sugudel, naesterahwal ka sagedad nurgawoodid ja pikk laste imetamine. Arstimine peab wahet tegema seda mööda, kas tobi wast kartusel, hakatusel ehk juba täisolemisel on.

Nii tõest kui täis oewat tiiskust weel ialgi ei ole terweks tehtud, niisama tõsi on teiselt poolt, et hakatusel oewat kopsu tõbe võib parandada ja tema edasi minekule tõkeid warem ette teha, kui ta surmajaks kaswab, sellepärast peab ülem hoolekandmine olema: haiguse suuremaks kaswamist finni pidada.

Üleüldlikud juhatused, kunda kopsutõbe eest peab hoitama.

Suurem asi on siin, noort inimest, kellel tiiskuse märkisi külles, kõige eest warjada, mis werewoolu kopsudesse võib paljustada, ühtlase aga ka peab kopsusi püüdma tugewamaks teha. Seda toimetame sellega, et kõik ägedad, palawust kaswatajad teha liikumised keelame, kui: tantsimist, jooksmist, rasket käewarte piinawad tööd, laulmist, waljust rääkimist, palawust kaswatawad joogid, kui õlut, weinid ja põletatud wiinad; nende asemele aga temale seaduseks ette kirjutame: sagedast wärsked õhku sisse hingata, seal juures ennast külma, wingu põhja- ida tuule eest hoida; piima võib ta rohkelt jüüa ja juua, enam keedu wilja kui liha toitu päewlikuks ülespidamiseks tarwitada, willast westi palja teha peal särgi all ja willased sukke jalas kanda. Ülepea peab ta wäga kasinast igas tükis elama, ja ennast kõige eest hoidma, mis werd kiiremal kombel liikuma ajab.

Nii pea kui tema midagi wõerast pakitust oma rindades tunneb, olgu lendliku pisti, ehk walu, ehk suuremat kõha: peab ta wiibimata arsti käest nõuu küsima, aga enese lubaga ei tohi tema pisemat arstimist ette wõtta, sest et siin iga effitus pisema hinnaga ei lepi kui — inimese eluga.

Mädaga = kopsutõbi. Citer = Lungenfucht.

Wahetegijad tema ja teiste kopsutõbede wahel on mäda wäljasülitamine. Süle magu haige suus wõib furd soolane olla, aga kange hais nuusutatäs; ja kui röga wee sisse sülitatud koha põhja lantgeb, on kindlat mäda märgid, mis sülg ja ila ial ei näita.

Kodu = arstimine ei wõi palju muud teha, kui haige koha toetada, et kauem wasta peab, sest mõni furd juhtub kopsus mädanikust, mis kui mäda kõhaga wälja oli tulnud, looduse wäe abil paranewad ja inimesed weel mõne aasta kauem elawad. Liha toit ei kõlba neile, sest et liha were palawaks teeb ja sellega wiga kaswatab. Röösk piim, haiguse tarwis iseäralikult walmistatud odra jahu (präparirtes Gerstenmehl), kellest igapäew üks söögilusika täis rohkem kortel piimaga kõrdiks keedetakse, pödra samlast keedetud süldi sarnane pak, kellest kaks kolm lusika täit piimaga keedetakse ja natuke sukruga magustatakse, kaerajahu kii- sel, Inglis merejamla keedetis, ka kii- sel paksusel ja röõsa piimaga söödud, on wäga mõnus roog. Suwel wõiwad nemad ka hapu piima süüa, mis kaua seistes liig hapuks 'pole läinud.

Arstirohu pruukimine, olgu kas kõha waigistamiseks ehk midagi muu raskuse kergituseks, peab tohtride hooleks jäätama, kes seda mööda rohtusi annawad ja juhatawad, keda haigus ja haige koha tarwitawad. — Wiimsel otjal, kus arst midagi muud enam ei wõi teha, kui hana teed kergitada, on temal ja haigel rasket koormat kanda: üks tahab palju ja teine ei wõi midagi.

Sitsew tiiskus.

Haiguse idu oli siin enamist sündides inimesega ilmale tulnud, siiski wõiwad mõned õnne korral wanaks saada, ilma et idu kaswama läks. Selle wastu wõib teiselt poolst ütelda: mida nooremal eal kaswamine algab, seda kiiremalt wiib ta inimese mulda. Sellepärast nimetatakse seda tiiskust ka neljasõit- jaks kopsutõbeks.

Tema ärataja on juuremal osal kopsu = põletik; märgid niisama kui ülewal juba tähendati; aga haiguse käik palju kiirem, ümmargune puna palgedel palju ilusam, mis läbi temale õitsew nimeks on antud. Kõha on enamist kuiw ehk pisut röga, sa- gedast leitakse enam ehk vähem werd kõhaga wälja sülitatud.

Rõik, mis mädaga kopsutõbes toidu ja hoidmise pärast õpetati, tuleb ka siin täita; niisamati rohtude pärast tohtri abi otsitama.

Rõrisõlme-tiiskus.

Märgid. Seal läheb võeraks, kägisek ja kautab oma heli, kõha efiotsalt enamiste kutistaw kuiw, hiljem rõgaga ja wiimaks mädaga segatud; sagedast kaebawad haiged, et neil toores magu kurgus, ehk mõnikorra kipitus ja walu kõrisõlmes olla, aga sõrme wautus kõrisõlme peale ei ole mitte walus; rääkimine ja naermine panewad kõhima. Meelamine on lahe ja waluta. Haiguse käik on enamist pikaline, arwast noorte inimeste juures lühike.

Haiguse sünnitaja on enamist põletik hinge-kõris, mis efiotsalt tähele panemata oli jäätud.

Kodu-arstimine ei wõi siin palju aidata, siiski wõime haigele kergitust teha, kus wiga alles hakatusel on, kui temale nõuu anname, leetripuu õilmete theewee auru soojalt sisse hingata, ehk ka tõrwa auru katsuda. Kui need ei aita, siis peab tohtride abi otsitama.

Kopsude rõga-tiiskus. Schleimschwindsucht.

Märgid. Pikale minew kõha rohke rõga sülgamisega, rõga on mitmet wiisi ja wärwi, kas wedel, pakš ehk tükis ja wisa, enamist walge ja ilma mauta, wõib aga ka kollane ja roheline olla, mõne korra leitakse werd ja mäda rõga sees; seal juures läheb haige lahjemaks ja näitab wähe wähel palawiku tuska. — Rõga wälja wiskamine wõib mitu aastat kesta, enne kui alatine palawik abimeheks astub; kus seda sünnib, seal on juba üks osa kopsust mädanemas, sellepärast surmatund enam kaugele ei seisa.

Haiguse sünnitajad wõiwad olla: keha rammu raiskamised noorel põlwele liiderlikus elus, halw õhk tuas, kus palju inimesi ühes koos elawad ja wärsket õhku tupp ei lasta.

Arstimise esimene käik on siin: kopsu püüda toetada ja nii palju kui wõimalik haige keha rammu kofutada. Selle käsu täitmiseks ei ole kodu arstides paremat rohtu, kui põdra- ehk Islandi sambla keedetist, kellest — kuda juba nimetasin — kas wedelat keedetist joogi kombel lusika ehk weike klaasi täis mitu kord päewas antakse, ehk lastakse nii kaua keeta kunni angund kõrt kaera-tiisli pakšuseks läheb. Sellest söõgu haige kolmkorda

päewas alumise taäsi täie osa ja wõtku natuke rööska piima kasteks kõrwa. — Ka kookupandud Hiina=koore=tropisi (Tinct. chinae compus.) 2 ehk kolm kord päewas 30 tilka weega segatud, on mõnus.

Seljaroo=üdi=tiiskus. Rückenmarkschwinducht.

Märgid on: nõrkus ja teha kuiwab nenda ära, et aga luu ja nahk järele jääwad, wiimaks saawad käded, jalad halwatud, et haige ennast liigutada ei wõi. Niisugune kurb lugu wältab mõni kord mitu aastat, enne kui surm peastjaks tuleb.

Et siin kodu=arstimine pisemat tulu ei wõi teha, on ise=enesest mõista; aga kus wiga wast hakatusel, ehk lühike aega wältawal on; seal wõiwad targad, õpetatud arstid igakord fergitust, ja mõnikord ka parandust tuua.

Ü h e k s a s j a g u.

Nerwude haigused.

Neid haigusi on väga palju, kellest kõigest meie siin ei wõi rääkida, seda wähemine neist, kelle juures kodune arstimine pise=met fergitust ei wõi toimetada.

1. Meele= ehk waimu=haigused.

Gemüthskrankheiten.

Seie klassi arwatakse: Kurbmeel, (Melancholie,) kus haiged, kes seda põewad, väga arglikud on, inimeste hulgast põgenewad, sügawas mõttes seisawad. Niisamati hullajad, (Raserei), kes nenda jampsiwad, kui palawiku põdejad, suurt kahju wõiwad teha, kus neid wahita oma käe peal lastakse hullata. Pikemalt (Halbid, Narrheit), kes kui rumalamad lapsed kõikugu halpimist toimetawad ja wiimaks todruised, (Blödsinn), kellel väga lühike meel, ehk kes hoopis meeletumad on.

Nende haiguste idud on mõnikorra juba sündind lapsega ilmale tulnud, kuida mõnes suguwõjas leitakse. Uga sagedamast tulewad nende sünnitajad wäljaspoolt, kui raskest jüdame liigu=

tused, nii hästi kiired (kange ehmatuse, rõõm, wiha), kui pikalised südame pahtused, nimelt mure, kurbtus, meele pahandused, kadetus, kahlane meel, auu=ahnus, tühja läinud lootused, kibur termis ja muud.

Suhtub õnne järgil, kui wigad alles hakatuseel, et osawad arstid wõiwad aidata, ja saaks niisugune abi sagedamast tulema, kui meie maal igal pool haigete majasid oleks, kuhu waimu- ja meele=haigust põdejad arstide alla wõiks panna. Kus asi wõimalik ja kellel nii palju jõudu on, et arsti abi wõib otsida, seal peab aega wiitmata seda tehtama.

Kodune hool ei jõua enam toimetada, kui neid selle eest hoida, et nemad enestele ega teistele kahju ei saa tegema. Neile, kes wäga hullawad, wõib külma wet paar kord päewas üle pea kallata, misga neid lühike aega taltsitakse.

Ematõbi ehk emaka-wiga. Hysterie.

Põdejad on suuremal osal naesterahwas, nende haiguse märgid on nii moondawad kui jüri=kuu ilmad (päewa paiste, lume sadu, rahe ja wihm); niisamati wahetawad siin kõik märgid kirjult üksteisega segades, kui: krambid, minestused, sififonna wigad, kord head, kord pahad tujud, rõõmud ja kurwastused, lahke naer ja silma pisarad. — Aru korral leitakse ka mehi, tõsisemalt üteldes, ehk kogemata mehe-nime kannawad, muidu aga parem naeste seltsi sünnikiswad lugeda, kes niisamati kui ematõbised naesed mitmesugused wigad luuletuse wael endale sünnitawad ja wiimaks kindlast usuwad, sähärdust ise-loodud haigust põdewat.

Niisugused haiged on ise endale ja teistele, niisama ka atsetidele kõige suuremaks ristiks loodud, iseäranis, kui nemad nõudkad on ja linnades elawad, kus arst ja apteekid kae pärast saadawal. Noored arstid, kes wast ammetit hakawad, on kõige enam nendega kimbus, peawad paar kord päewas neid waatamas käima ja wõiwad Zumalat tänada, kui böjel jälle ei oldud haige juure kutsutud.

Haigus wältab mitu aastat, wahel kõige elu-aja; see haigus ei too ial surma, aga on piinaw ja raske kanda. Ehk küll mõnekorra rasked minestused mitu tundi wältawad ja haiged kui surnud näitawad, siiski ei ole hädaohtu karta. — Haiguse põhjus on igakord nerwudes, olgu kas nende nõtruses,

ehk üleliigses ärrituses: tohtrid, kes neid wahesi äratunnewad, wõiwad siin üksi nõuu anda, mis haiguse fergitufeks peab ettemõetama.

2. Krambi=haigused.

Neid on wäga palju, kellest meie siin aga mõned neist tut-tawamateft nimetame, kui

Langetõbi. Fallfucht.

Selle tuttawa haiguse märgid on: Meel kaub peast; — inimene langeb äkitselt maha, jagedast healt tehes, waht suu ees, ja lööb kätte jalgadega oma ümber kunni ta wiimaks magama jääb. Haiguse hoog tuleb ifka ajult peale. Iga hoog näitab kaks wahet, frampliku wiskamist, mis mõne minuti kunni roh-kem tunni aega wältab, siis tuleb magamise aeg. — Gesmär-gid puuduwad mõnekorra oopis, haige langeb äkitselt kifaga maha, kui oleks pikse= nool teda lõõnud. Teisel puhul kuuluta-wad eesmärgid, et hoog on tulemas, kui: ahastus, peawalu, ofsele pööritus ja — mis kõige tähtsam — langetõbetuul. Haigel on tundmus, kui tuleks wilu tuuledõhk tema peale, mis käesõrmest ehk jalawarbast hakates ülespidi läheb, ja kui pea-ajusse ulatab, teda maha pillutab.

Hoog tulewad mõnekorra reegli=mõõdul aegadel, kas mõne päewa, nädala, kuu pärast, ehk paar korda aastas; jagedamast leitakse, et hoog featud korraft lugu ei pea. Wältus on mit-met wiisi, wahest elu otjani, kui kogemata surm warem ei peastnud.

Langetõbi on raske parandada, tema ei sureta küll inimest, aga äkitselt ette teadmata maha langemisel wõib suurt häda-ohu sündida, kui tõbine kas tulde ehk wette kukkub; tõbi on teiste inimestele niifama kole pealt nähes, kui põdejal raske kannatada. — Umbarwates wõiwad 100 haige pealt neli kunni wiis terweks saada.

Kui noored inimesed lapse- ja kaswamise=põlwes 14ma ja 20^{ne} aasta wahel, kes sinna ajani terwed oliwad olnud, lange-tõbe kimbatusse juhtuwad, seal peab wiibimata arsti abi otsitama, sest et niifugustel järgedel terweks saamine weel wõi-malik on. Kodu=arstimiseks wõib katsuda puju juuri, kuda siin pikemalt juhatame. Kehwad inimesed, kellel arsti abi nõudmine ja rohtude ostmine wõimata on, wõiwad sõhårdusel järgedel pujurohu juuri (Saksa keeli: Beifuß, Ladina keeli:

Artemisia vulgaris) tarvitada, mis igal pool kasvab. Suured kaematakse, kas kewadel enne, ehk sügisel pärast öitsemise aega, kuiwatatakse lakas päikese terade eest varjul, tuule käes ja pannakse kuskil kuiwa paika seisma, kus nad hallitada ja tolmuga solgitud saada ei wõi. Pruukimise tarwis tambitakse neid peeneks, lastakse peenikese jöhwist sõela läbi, ja puistatakse siis sawist ehk klaas potikese sisse. Haigele antakse esiteks terve nädal (seitse päewa) iga öhtu 1 theelusika täis sisse, ja lastakse teda sooja jooki peale juua, et natuke hikitseb. Pärast seda weel igal seitsmendama päewa öhtul jälle üks theelusika osa; sellega on arstimine lõpetatud. Ülepea saab põdeja 14 korda rohtu, ja siis 7 nädalad igal seitsmendamal öhtul. Kus põdejad ja töbi noored on, aitawad mitukord puju juured.

Tantsitöbi. Reitstanz.

Märgid. Tahtmata liigutused, kas ükslastes keha jagudes, ehk kõiges kehas, mis enamist hariliku liikumistega ühesarnased näitawad ja ühest paigast teise lähewad, aga põdejal ial meelt peast ei kauta, kui langetöbi. — Seda haigust leitakse mitmel wormil. Wahest on tahtmata liigutused kas ühe käes, silmnäu musklites, keeles (kus ajulti kõneledes kogelewad) wahel on üks pool keha waba, teine pool liikumisel, kord ajulti, kord alati, nenda et aga magamine haigele rahu annab. Mõnekorra kihutab haigus inimest, tema tahtmist wasta, kõige wägewama musklite liigutamisele, et ta nii kaua tantsima peab, kuni ta wiimaks wäsimusel maha langeb, ehk ennast kui keder ühe jala peal ümber keeritab, ehk kõige imelikumaid üles kargamisi oma kehale sünnitab. Ka jooksemise kramp tuleb seie arwata, kus jalad haiged tahtmata teele wiiwad ja tema niikaua wasta seis-mata edasi jooksmata peab, kuni ta wäsimuse pärast kui pool-furnut maha langeb.

Seda haigust leitakse kõigesagedamast 7ma kuni 16^{ne} aastat wanuse wahel, enam naeste kui meeste rahwa sugus, aga ma olen ise kolmkorda poisilapsi tantsitöbes arstinud ja terweks teinud. See haigus ei too elule mitte hädaöhtu, waid on harilikult igakord terweks tehtaw. Aga sagedast juhtub, et silmnäu musklite kofku tõmbused elu aegsaks paranduseks järele jääwad.

Et selle töbe parandamine osawal arstidel wõimalik on, sellepärast on mõistliku inimeste kohus, waremalt abi otsima minna.

Tuimus ehk kangeistus-tõbi. Starrsucht.

See isearalik haigus on sellepärast tähelepanemise väärt, et waim (hing) ja keha, otsekui teine teisest lahutatud, mõlemad oma teed käiwad, misläbi haiged wäljaspoolt nende külge puutumisi ei märka, kus juures muskolid mitte krambi wiisi kanged ei ole, waid kui pehme waha endid paenutada lasewad, aga nenda, et liikmed igawiisi wõime seada, kuda tahame, ja nemad jääwad niikaua muutmata, kui hoog ülelähleb, Kangeistus on: keha ja waimu kindel seisatus sellisamal järjel, kuda hoog oli peale tulnud, kas seisates, istudes ehk maas lamades, waimu mõtted seisawad niisama liikumata, kus haiged ärkades nende sõnadega edasi räägiwad, kellega neil jutt seisma oli jäänud. Nemad on kui sügawas unes magajad, ei tea sellest midagi, mis nende ümber sünnib, aga näawad kõikjuga kirjuid unenäguisi. Keha tundmus on mõnekorra nenda kadund, et nemad nõela torkamist ja tulise naelaga põletamist ei märka. Hoog wältab mõne minuti, tunni, ehk öö ja päewa; seal juures käiwad hingamine, were ümber-woolamine ja teised loomulikud keha toimetused takistamata edasi. Pärast mööda läinud hoogu ärkawad haiged kui unest, aga ei tea midagi, mis neile oli tehtud, siin wast kaebawad nemad ka walu üle neis kohtades, kuhu neid nõela ehk tullega oli haawatud.

Selle haiguse läbi on wanemal ajal palju ebausku ja jampsimist maa- ilma tulnud, nenda et mõned nõdrad loomad haiguse-hoo unenäud ise kõrgemalt tulnud jumalikuks sisse-andmisteks arwasiwad, ehk teised neid kurjast waimust piinatud loomadeks pidasiwad, nenda et mõned wiletsad tule- ja wee-surma mõisteti. — Suba sellega üksi on arsti-kunst rahwale juureks heategijaks saanud, ja wõib edespidi weel rohkem head teha, et tema need näitused kui nerwude-haiguse loomulikud toimetused, ja ei mitte nõiduse ja kurja waimude tööks, seletab ja neid loomuliku wahendikkudega, see on: arsti rohtudega parandama õpetab. — Nenda on tema mõistuse wael tuleriit ja nõiade kohtud maa-ilmas wälja kihutanud ja kestmise aja pimeduse tagasi soowijate lootused ja wagad ohkamised kõik tuulde puhunud.

Unes-rändamine. Schlafwandel.

Märgid. Haiged kuulewad, kõnelewad, käiwad ühest paigast teisi, ehk toimetawad mõned tööd korrale, nenda kui ärk-

falt, kellest nemad ise midagi ei tea, ja hommiku ülestoustes mitte pisemat ei wõi meele tuletada, mis nad teinud ja mis neile juhtunud.

Kõige alam järg on unenägu, natuke kõrgem magades rääkimine, kolmas weel kõrgem järg, kui kuuleks ta teise juttu ja annab selle peale wastust; neljas järg ülesse tõusmine, ümber hulkumine ja asjade tallitamine; viies ehk kõige kõrgem järg: kus inimesed asju arwawad nägema ja kuulma, mis harilikult meie ihu ja waimu silmade ees warjul seisawad.

Seda haigust leitakse kõige sagedamast lapse põlwes ja noortel inimestel, aga mida wanemaks inimene läheb, seda wähemaks tema töbi, siiski wõib aru korral mõnel inimesel see wiga eluaegsels jääda. Sagedast juhtub seda haigust täiskuu öödel, nenda kui seisas unesrändamine kuu muutmistega ühes, mispärast haiged kuutõbiseks nimetatakse: Töbi ei ole ial hädasohtlik, aga selle läbi, et haiged eneste teadmata öösel ümber hulguwad, mööda seina ülesse roniwad, wõib mõne korra kahju sündida. Iseäranis tuleb selle eest wäga hoida, et neid äkitselt mitte ülesse ei äratada, kui nemad katuksel ehk muial kõrgel paikadel juhtuwad olema.

Et nemad rändama ei peaseks, sellepärast kiidawad mõned mõnufaks neid finni siduda, ehk ühe wanni külma weega haige woodi ette panna, kuhu ta ülestoustes astuma peab, ja sedamaid üles ärkab. — Kuda kõige teiste nermude haigustes, wõiwad ka siin osawad arstid rohtude läbi fergitust põdejale teha.

Lunpainaaja. Alpdrücken.

Haiged tunnewad magades raskest wautust südame all, neil on kui suur koorm rindade peal, mis hingetõmbust keelab, suurt kartust ja ahastust sünnitab ja mitmesugusi luuletuse kujutusi magajale waimu silma ette maalib, keda tema wautuse koorma tegijaks arwab (otsegu lamaksiwad inimesed, koledad metsalised, hundid, karud tema peal, ehk oleks ta rööwlite ja mõrtsukate woli all). Kus juures tema tükk aega ennast ilma aegu waewab, ei siiski ülestousta, kätt jalga liigutada, weel wähem teisi appi hüüda wõib, kunni tal wiimaks wõimalik on häda-kisa tõsta, mis teda unest äratades piinast peastab. — Niisugune hingetõmbuse kitsik juhtub enamist esimestel magamise tundidel õhtu ööl, mõnel inimesel arwast, kelle terwis muidu igapäidi saetud

korral on, mõnel teisel enamist igal ööl, kus alatine rahulise magamise segadus pika peale terwisele kahju võib teha.

Haiguse põhjus on igakord kramplik nervude ärritamine südame ligidal, kust ärritust ühtlase pea-ajuse puudub. See kramp võib kolmel viisil sündida: 1) wautuse läbi, kui magu üleliiga toiduga õhtu oli täidetud (niisuguse roaga, mis seedmist raskendab, ehk rohkest tuult sünnitab); 2) were rohke läbi, 3) kui inimesed selile magavad.

Ka siin arwati wanal pimedal päiwil nõidus ja kurjad waimud haiguse sünnitajateks ja püüti neid mitmel viisil inimeste ja elajate pealt ära kibutada.

Arstimine peab selle eest muretsema, et noored, were rikad inimesed, õhtu palju ei tohi süüa, kõige vähemalt rasket toitu, et nemad koha täie kõhuga magama ei heida, ja selle peale waatawad, et külle peale ja mitte kesk selile magama jääwad. Wäga mõnus on magamine paremal pool külle peal.

Une=puudus. Schlaflosigkeit.

Uni kaub mõnikord inimesel ära, ilma et temal muidu midagi haiguse wimma külles on, ehk wäljas poolt tülitust wahela tuleks, kelle süüks unepuudust tohiks mõista. Niisugune piinatus võib nädalate ja kuude kaupa, wahel mitu aastat wältada; mis läbi wiimaks suur nõtrus, keha lahjus ja segadus kõiges loomulikus toimetustes sünnib.

Haiguse põhjus on: kas haiglikult kõrgendatud ja liig türel nervude=ärritusel — nenda kui nervu=palawik ja teiste nervu=haiguste järgil, — ehk üks, sagedast sügawal peidetud nervude=ärritus, kas waimus (jala kurwastus, mured, maha rõhutud himud) ehk kehas, kõige sagedamast kõhu=nervudes.

Kodune=arstimine ei wõi siin palju midagi kergitust haigele teha, aga õpetatud arstid wõiwad, kui neil wiga põhjus selgest tutaw, ja nemad seda wähenada ehk parandada jõuawad, suurt kergitust teha. Unerohkude pruukimine oma kää peal aitab mõnikord esiotja natuke aega, aga kui inimese keha nendega harinud on, siis läheb hiljem lugu weel halwemaks. Nõdrad wanad inimesed leiawad kergitust, kui enne magama heitmist klaasi täie head Weini (marja=wiina) joowad.

Wärisemine. Zittern.

Haigus võib paiklikult kuskil liikmes, ehk kõiges kehas olla, mitmel viisil — kord vähem, kord rohkem — nenda et mõne

korra tahtmata kõige kanged rabamised kätte ja jalgega sünnivad. Haiged loovad iseennast wahel väga raskest kas tõe ehk jalaga, kuda juhtub, ja wõivad ka teistele wiga teha, kes kogemata nende ligidal on.

See wiga on raske parandada, kui üleüldlik nermude-nõtrus teda oli sünnitanud.

Kangestuse kramp. Starrkrampf.

Kramplik kokkutõmbus, kas paiklikult ühes muskulis, ehk kõiges muskrites ühekorraga. Wiimisel wormil on teha kas sirgelt wälja sirutatud kange ja liigutuseta, ehk lookes ette, ehk taga-poolle paenutatud. — Haigus wõib alatine olla, ehk aeg ajalt peale tulla; niisamati äge ja pikaline olla.

Wältus on mitmesugune. Algedal wormil harilikult lühike 3 kuni 7me päewani. Kramp sarnib wiimaks kopsudest ja südamest kinni ja tapab sedawiisi hinge tõmbust ja were woolust lämmatades äkitselt. Pea-aju jääb enamist otsani priiks. Pikaline kramp wältab, iseäranis kui ta arulte tuleb kaua. — Kõige kurejem on äge kramp, kui esimest korda ühe sinna saadik terve inimese peale tuli.

Siin peab nii rutust kui ial wõimalik arsti abi otsitama.

Dualuu-kramp. Kinnpaakenkrampf.

See kramp tuleb kas sedamaid raske haawamise järel, kange walu ehk nermude ärrituse läbi, ja suretab inimese filmapilgul (kui soldati sõa wäljal), ehk esimestel päewadel pärast haawamist, ehk wast nädal wõi kaks nädalat pärast haawamist, kus haaw mädaneb ja paranema hakkab. Puls jääb muutmata, pea selgeks, aga suur ahastus ja raske hingamine wäewawad haiged. Wältus 2, 3 kuni neli päewa. Surm tuleb hingamise lämmatuselt äkitselt. Kahetümnest haigest wõib ehk üks eluga peasta.

Madalad-rinnod. Engbrüstigkeit.

Märgid. Raske hingamine ilma palawikuta, alamal järel, aga kui haiged ennast liigutawad, kõrgemal järel alati kelle juure weel löötsutus tuleb. Wõnikord kõhib põdeja ja tema hinge tõmbus on nii lühike kui tiiskuse haigel, siiski teewad

kaks asja wahet: madala-rindade põdejal ei ole palawiku mär-
kisi ja tema keha ei kurna nii lahjaks kui tiiskuse põdejal.

Madalad rinnad ja kõha astuwad ifka üheskoos, kõha wõib
kuin ehk rõgaga olla, niijama kas ühtepuhku, ehk aeg ajalt
peale tulles.

Wigaduse põhjus seisab sisemistes segadustes, mis hinge-
tõmbuse toimetust raskendawad enamist kopsudes.

Arstid jägawad seda haigust 6^e klassi sisse, kellega meil
pikemalt tegemist ei ole, sest et arstimise nende, kui targemate
hooleks jätame ja sellega lepime, et mõnekorra põdejale pisut
kergitust püüame toimetada. Seda wõime kiita puhast õhku ja
küllalist ruumi tuas ja magamise kambris, pigi- ehk waigu-
plaastrit alati rindade peal, ehk pihtade wahel selja peal kanda,
kui kramp rinnad kipub finni matma, 20 tilka Zuuda-sita
Dinkhuri (Tinct. asae foetid.) sisse wõtta, kui käed ja jalad
paisetawad, paar korda päewas klaasi täis kadaka marjade thee-
wet juua, ja kui öösel nii raske haiguse hoog peale tuleb, et
lämmaduse kartust ahwardab: siis joogu haige rohke tassi täis
sooja kanget kohwi, kelle sisse ei figuri juuri ega muud lisa-
tust tohita solkida. Kes enam himustab, rakendagu kõrwiki
aifade waele, ehk istugu raudja selga ja kihutagu ligema tohtri
juure abi otsima.

Kramplik südame-peksmine. Herzklopfen.

Niijugune raske südame-peksmine läheb harilikult niijama
ruttu jälle mööda, kui ta oli tulnud, aga kui sagedaste tagasi
tuleb, siis wõiwad aadrid üleliigse were kokku kogumise läbi laiaks
wenitatud saada, et wiimaks sellest rasked haigused sünniwad.

Kodu-arstimisel ei ole siin paremad ette wõtmist, kui seda-
maid külma weega, ehk weel parem jäega täidetud põie südame
koha peale panna, ehk, kus põit käepärast ei ole, külma wette
kastetud rätikute abi katjuta. Sedasama tehtakse, kui kramplik
kloppimine kuskil kõhuwere aadris juhtub tulema.

Pikemat abi ja nõuu tuleb tohtride käest nõuda.

Kramplik kõha. Krampfhusten.

Tunnismärgid. Kõha on palawikuta, mistläbi ta tiis-
kuse, kopsu-põletikku ja nuhu kõhast teisiti näitab, sest et wiimas-
tel ifka enam ehk wähem palawikku kaasas leitakse. Wältus on

heitlik, võib mõne päewa, nädala ja kuu, aga ka mitu aastat ja läbi eluaega mõnekorra põdejad waewada. Tema ei ole ial hädaohklik, aga taga järgil võib kahju sündida, kui werewoolus ehk kopsude-põletik kõhast tõuseb ja aegamööda tiiskust elule õhutab.

Kiire käimine, jooksmine, kõnelemine ja teha palawaks minemine ei sünnita palju ial seda kõha, aga kõigesugused meeleliigutused, nii hästi rõõmsad kui kurwad, niisamati wihastamised kaswatawad kõha.

Haige käigu igapäew wäljas wärste tuule käes, jooqu suwel paar tasilikese osa praegu lüpsatud lehma piima, ja wõtku wähe wähe mõni tilk, 10, 15 kuni 20 korraga kõha waigistawaid tropisi (waata Nr. 4).

Läkatuse kõha. Keuchhusten.

Tunnis märgid. Kõha-hoog tuleb aeg ajalt, kus tükk aega wäga sagedast õhku lühikeselt wälja hingatakse, wahete peal tuleb siin ja seal üks pikk, pool wilistaw, pool noore kuke laulufarnane wäljahingamine. Niisugune hoog wältab mõne minuti kuni weerand tunnini ja lõpeb wiimaks läkatamise ja rõõga oksendamisega. On kõha kõrgemal graadil, siis lähewad lapsed tõmmapunaseks ja siniseks silmnäust, silmamunad tungiwad wälja, werd purtsatab ninast ja suust, kopsude kramp keelab wähe hingamist ära, mis mõnekorra mitu minutit võib wältada. Need kõha hood tulewad iga kolme ja nelja tunni pärast tagasi, aga ka sagedamast, kõige sagedamast ja raskemast wõsel: iga wähem meele liigutus, nutt ja naer wõiwad nut hoogu sigitada. Harilikult leitakse, et üks päew kergem ja teine raskem, nenda et kui 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13 ja 15 päew kerged, siis on 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14 ja 16 raskemad päewad. Hoogude wahel ajal on rinnad ja hingamine täielikult haiguselt priid, haiged, kui nõdruse maha arwame, muidu terwed. — Harilikult tuleb see kõha kui rõuged ja leetred aga üks ainus kord inimese peale.

Käik ja wältus. Siin loewad arstid kolm jaama wahet:

Esimene ehk kõha hakkatus on pea aegu nuhu-kõha sarnane, wasta õhtud leitakse palawiku märkisi, see võib rohkem nädalat nenda olla, enne kui

Teine ehk krambi-kõha aeg tuleb, kus enam palawiku tähti ei ole: sedawiisi võib 3, 4 nädalat ehk kauemgi kõha edasi minna.

Kolmandamal ajal läheb nõtrus suuremaks, aga kõha hood tulewad arwemalt ja wältawad sedawiisi lühemalt 3 nädalat, nenda et 6, 8 ja 12 nädalat läkatus-kõha aega wõtab, hiljem weel järgmine kõha taga järel käib. Sügisene kõha wältab igakord kauem kui kewadine.

Rodu-arstimine ei wõi selle raske ja pikalise tõbe juures palju rohkem toimetada, kui lapsi mõisilikult püüda hoida: tubades olgu puhas õhk, esimesel ajal on kõige mõnusam lapsi nii kaua tuas hoida, kui wasta õhtut weel palawiku märkisi nähtawal. Teisel ja kolmandamal ajal wõib neid paraja ilmaga õue tuule kätte lasta, aga jalad ja rinnad olgu sooja riidega katetud. Rohtude pruukimist peame tohtride hoolets jätma, seda enam, kui selle kõha-tõbe wasta weel täna päewani sõhärdust wahendikku ei ole leitud, mis nenda tema wastane oleks, et igal ajal ja igas laiemas haiguse wälja lahutuses ikka aitaks; waid ühel aastal kiidetakse seda, teisel ja kolmandamal jälle muud rohtusi; siiski tahan ma ühte arsti rohtu nimetada, kellest ma sagedast palju abi olen näinud. (Waata retsept Nr. 6.)

Õhtul enne kui lapsed magama lähewad, wõib nende rindasi ja selga labaluie wahel hane- ehk wälja sulatud soolamata searaswaga wõida, ja üks õhuke willane lapp üle märitud koha siduda. — Kus tõbi wäga raske on ja mingi katsutud wahendikust abi ei leia, ehk juba hädaõhtu ähwardab, siis ei ole midagi mõnusamat ette wõtta, kui koha wahetust. Kes madalas, niiskes kohas elawad, wiigu haige lapse, 15 kuni 20 wersta kaugusele kõrgema kohta, sugulaste ja tuttawate juure; niisamati ümber pööratud, kõrgema kohtade lapsed teise madalama kohta. Sõhärduste kohtade wahetusega olen mitukord lapsi peastnud, kellel silma nähtawalt surma-ingel juba ukse taga walwamas oli.

Niigutused. Rülpsen.

See nimi tähendab üht krampliku kokku tõmbust maus ja kelme-nahas, mis harilikult aeg ajal mõne inimesele juhtub, kas üleliigse mau koormatuse, ehk külmetamise läbi (kõige sagedast weikse laste juures nähtakse), ja kus niigutused ise enesest lõpewad, kui ligedad mähkmed lapselt ära wõetakse ja teda uuest kuiwalt mähitakse. Palju halwem lugu on seal, kus tähendatud kramp mitu tundi järgmiste ehk mitu päewa wältab, seal läheb lugu kartlikuks ja peab wiibimata abi otsitama, kui kodused wa-

hendikud — soojad wannitamised ja hautused mau koha peale, ehk kuiwad lupusarwed nimetatud kohta pandud, abita jääwad.

Kramplik sügelemine. *Jucken.*

Seda iseliku haigust ei leita küll mitte sagedast, kus inimesed ilma kärna-, sügelise- ehk muud naha-haigust nii kibedat sügelemise tundmuse piina kannatawad, et ööl ega päewal kuskil rahu ei leia. Siin on sügelemine üks nerwude wiga ja wäga raske parandada, iseäranis wana elatanud inimeste juures, kuida ma mitu kord olen näinud. Haiged nühiwad oma keha kõige kõwema harjadega, et weri wälja tuleb, mis ommeti ei aita.

Kõige mõnufamad wahendikud arstimise juures on sooja wee-wannitamised, kui wõimalik paar korda nädalas, ka wõib wahuiks löödnud soolata seepi wee sisse panna. Wahel aitawad ka leili- ehk palawad auru saunad. Üks lood Boraksit (Borax) pudeli täis keedetud wee sees ärasulatud, ja kui selle wedelaga õhtu enne magama minemist keha saab määritud, see annab rahuliku und.

Paiklikud sügelemised, kas häbeme kohtades ehk perse mulgu ümber, saawad kergitust, kui neid paifu seebi ja weega paar korda päewas pestakse. Kui see ei aita, siis peab arsti abi otsitama.

Peawalu. *Nervöser Kopfschmerz.*

Peawalu on sagedast leida, suuremal osal kui teiste haiguste kaasaline, nimelt palawikku, põletikku ja rheuma haiguse juures, were pakituse läbi. Aga peawalu, kellest siin räägime on üks nerwude wiga; tema wõib mõnekorra alati olla, sagedamast tuleb ta ajulti, kas kõige pea sees, ehk paiklikult, kus üks pool walutab, teine pool terve on. Walu ise wõib kõrwestaw, pisti wiisil ja wahel nenda olla kui puuritaks oherdiga mull, ehk lööbaks raud nael pea sisse.

Sähärdused nerwulikud peawalud on raskest parandada, arstid ja kodused arstimised wõiwad neid kergitada, armast terweks teha, nenda et enam tagasi ei tule. Kergituseks on mõnufad: haige mähtigu pea siidi rätiku sisse, kuida wene naesed harilikult enda päid katawad, sidugu rätiku otsjad wõimalikult pingul kinni ja heitku waikliku paika sängi. Mõnekorra aitab ka liikwor, kellest 12, 15 kuni 20 tilka wõib sisse wõtta. Teisel puhul wõiwad külma wee rätikud ja jae pöied walu ker-

gitada. Kõige suurem wahendik kodu-arstimisel, mis ifka aitab, kui teda pikem aega korra pärast tarwitatakse, on istewannid. Seda pärast wõib üks küllaline lai piima-pütt wanni asemel teenistusse astuda. Pütt pannakse madala järi peale, paras istumise kõrgusel; siis walatakse külma wet kolme sõrme kõrguseni püti sisse ja haige istub palja persega wee pütti, jääb kõige vähemalt poole tunni istuma, ja wõib kui wesi soojaks läheb, külma weega wahetada. Kes väga hellitatud on, wõtku esimest korda natuke leigemal wet.

Need iste wee-saunad, seda mööda kui walu tarwitab, üks ehk kaks korda päewas, aitawad igakord, aga neid peab wahel mitu nädalat pruugitama, nii kama kui oodetud abi awalikuks tõuseb.

Näuwalu. Gesichtschmerz.

Üks väga raske piin haigel kannatada on nimetatud nerwude walu, mis igakord silma fulmu ligidalt alustab ja aega mööda üle kõige näu ennast wälja lahutab. Kes ise seda on tundma saanud, see teab, mis sähårdune walu tähendab. Mõnikord tuleb walu nii äkitselt ja kangelst kui elektro- ehk wälgutule löök, et krampid näu hoopis wõeraks muudawad. See wiga on väga raske parandada. Mõnekorra aitab Hiinin, kui walu reegli möödul aegadel tagasi tuleb. Ma olen ise ligi kaks aastat seda piina kannatanud, kõik jugu wahendikud vähema kergituseta tema wasta läbi katsunud, kurni wiimaks 6 nädalase iste wanni pruukimise läbi terweks sain, mispärast ma igauhele, kes sarnast haigust põeb, neid heaks wõin kiita.

Hambawalu. Zahnschmerzen.

Pisut õnnelikusi kabe-jalulisi loome wõib maa peal olla, kes enam ehk vähem hambawalu ei ole kannatanud, mispärast ka palju teist haigust pole leida, kelle wasta nii palju juhatusid ja heaks kiidetud wahendikusi kirja pandud on. Ühel aitas see, teisel jälle teine, aga kahju, et seda rohku weel ei ole leitud, mis tõeste igakord aitab.

Kus walu põhjuseks üks rohkem ehk vähem ära löödud hammas on, teised suus alles weel terwed, seal pole paremat ette wõtta, kui süüdlase lasta wälja tõmbada. On walu rheuma haiguse süü, siis wõib katsuda lendawa-salwiga (flüchtige Salbe) ehk Prantsuse terpentini õliga walutawa hamba kohal palget

wõida, sooja puu= ehk lamba=willu rätikuga peale siduda. Nerwuliku hamba walu wasta teeb mõnikorra fergitust, kui opiumi tropidega niisutud puuwilla topsike walutawa hamba peale pannakse. — Ükski aga ärgu mingu rumalate õpetust mööda sõhärdufi kangeid rohtusi katsuma, kui witrioli=õli ehk seede=wäßer (Scheidewasser), mis hamba pealt ära sõõwad, et hiljem ei wõi wälja fiskuda.

Kodu=arstimisel walu fergitusets, tulgu walu kust tahes, ei tunne ma midagi paremat kui floori=wet (waata Nr. 7) mis ikka majas peaks peetama, et igakord kae pärast wõtta oleks. Kuda igauks teab, ei salli walutawad hambad külma ega palawad, sest mõlemad kaswatawad walu suuremaks, aga leiged, lüpsatud lehma piima sarnatsed, ehk natuke soemad wedelat sigitawad suhu wõttes fergitust. Ühe suurema tassi, ehk õlle klaasi täie sõhärduuse leige wee sisse pannakse üks hõbe sõõgi lusika täis floori=wet, segatakse ümber ja lastakse haiged nii kaua suus pidada, kui walu lõpeb. — Kui wet wahetatakse, wana wälja sülitatakse ja uut suhu wõetakse, peab selle peale waadatama, et wesi ikka ühetasa leige on.

Kõrwawalu. Dhrenschmerz.

Nerwuliku kõrwawalu wasta ei ole paremat fergituse wahendiku kui sinepi=paberit kulla peale ja kõrwa taha panna, kui need ei aita, tükike willi=tõmbawat tahwti kõrwa taha panna, ja mõni till leiget prowangse= ehk weel parem hullukoera=rohüõli kõrwa sisse lasta ja soendatud willu kõrwa ümber siduda.

Monkramp. Magenkrampf.

Walus, kramplik kokkutõmbaw tundmus rindade all mau kohas, mõnikord aeg ajalt, wahel pikem aega, alati. Walu on mitme sugune, kord wähem, kord suurem, wahel nii ägedalt, et haiged walu pärast kisendawad ja äraminestawad; naesterahwas põewad seda krampi rohkemal osal kui mehed. See wiga wõib pikale wiibides wäga wifaks minna.

Kodu=arstimisel ei tunne ma midagi paremaks kiita, kui Bismuti pulbrid (Magisterium bismuthi, waata Nr. 5) kas selgelt, ehk opiumiga segatud. Kes sõhärdust krampi aeg ajalt põewad, peaksiwad nimetatud pulbrit ikka kodu walmis pidama. Wäljaspoolsed wahendikud on: krampiwastast jelli salwi,

(waata Nr. 22) ehk hullukoera-rohu-õli, ehk Prantsuse terpentini õli, kelle wiimisele mõni till opiumi-tinkтури juure lisatakse (kõhe theelufika täie õli kohta 20 tilka) walusat kohta paar korda päewas wõida, ja wõimalikult kaua sooja kääga õeruda, kuni kõik salw ehk õli naha sisse on läinud. Ka kuiwad kupu sarwed ja külma-weest tehtud palawad sidemed mau koha ümber, mis kolme, nelja tunni järel uuendatakse, annawad mõnusat abi, kui inimesed neid pruukides ära ei wäsi, ja eba-usu arwamisest peasewad, et imetegu wiisil midagi wiga kääga küllest ei wõida ärawõtta. Kui need õpetused ei aita, siis peab tohtride nõuu otsitama.

Kurgu kõrwetus. Sod brennen.

Üks haigedele enamist wäga piinaw tundmus, neil on kui tõuseks põletaw tükk maust kurku, harilikult peale selle, kui nemad midagi toitu, nimelt raswast oliwad söönud, seda wiga leitakse noorel põlwele sagedamast kui wanemal aastadel. Tema põhjus seisab selles, et maus üleliiga haput walmistatakse, mis seaduslikul mõõdul toidu-pudru seedmiseks tarwis on.

Kodu-arstimine peab haigele iga päew theelufika täie, ehk rohkem puhastatud kriiti, ehk weel parem walget magnesia (Magnes. carbonic.) sisse andma ja kui need ei aita, igakord 25 kuni 30 tilka weiniga tehtud rabarbari tinkтури (Tinctur. rhei vinos.) magnesiale juure lisama.

Soolte kramp. Kolik.

Walu soolte sees, kord wähem, kord rohkem; walu wõib kofku-tõmbaw, näpistaw, kisklik ja põletaw olla, kõrgemal kraadil ahastust ja külma higi kõige keha üle tuua. Wahel on walu üle kõhu laiuse wälja lautatud, wahel üksikus paigas. Walu wõib alati olla, ehk ajult peale tulla. Oli walu wäga pikale wiibinud, siis wõib ta mõnikord elu otsani wältada, et iga pisema efsituse juures jälle tagasi tuleb.

Kodu-arstimine ei wõi siin palju muud teha, kui selle eest hoolt kanda, et haige sees kinni ei jää, waid igapäew seadliku siisikonna puhastust täidab, olgu kas riitsinus õli ehk sisse pritsimise abiga. Wäga mõnus on, kui haigele, kus ta omaft wäest sitale ei lähe, iga päew üks lusika täis wärsket pähkke, kanepi- ehk linaseemne õli, läbi furnatud kaerajahu kõrde ehk tummiga sisse antakse, ja kus tarwis pritsiga tagant järel aidatakse.

Wäljas pool tarwitatakse, neidsamu walu=fergitawaid wõidmisi, keda meie mau=krambi juures ülewal nimetasime, aga kus terpentini öli wõetakse, seal ei tohita mitte opiumi tinkturi juure panna. Palawad, külma weest tehtud mähkmed kõhu ümber peawad igakord katsutud saama. Kui need nõuud ei aita, siis peab tar gemat arsti abi otsitama.

3. Halwatusse haigused. Paralytische Krankheiten.

Neis haigustes on nermude toimetus meie kehas ikka enam ehk wähem loomulikult teelt efsinud, olgu kas tundmus tuimaks oli läinud, ehk liikumised oma seadust ei jõua täita.

Peaaju=robandus. Gehirnlähmungen. Schlagfluß.

Tunnismärgid. Meel ja mõtted kaowad äkitselt peast ja liigutamise wõim lõpeb otša, aga hingetõmbamine ja pulsi löömine lähewad omal teel edasi.

Mõnikord langeb nimetatud robandus kui pikse nool äkit selt inimese peale ja teeb filmapilgul elule otša. Teisel puhul ei tapa ta kehe, waid inimene jääb kui raske une sisse magama, meeletu, tema ei märka midagi, mis temale, ehk tema ümber tehakse. Mõne tunni ehk paari päewa pärast peastab teda surm. Seda robandust kutsutakse täielikuks peaaju robanduseks. Jälle teisel puhul leitakse robandus poolikuks, kus haigel meele mõis tus ei lõppe, aga tema ei wõi kõiki liikmeid tarwitada, olgu üht kätt ja jalga, ehk kõik poolst keha, nenda et üks pool keha oma seadust täidab, ja teine pool neid wõlgu jääb, ennast tee nistusest priiks teeb.

Rodu=arstimine ei tohi seesugusel järgel enese peast midagi ette wõtta, waid peab, kus ial wõimalik wiibimata arsti abi otsima, kes kui elu ja paranduse lootust peaks olema, kõik teeb ja juhatab, mis tarwis on. Kõige vähemalt on siin luba, oskamata inimesel haigelt aadri rauaga werd furnama minna.

Lämmatusse=robandus, ehk kopsude=alwatus.

Lungenlähmung.

Tunnismärgid. Lämmatus tuleb äkitselt, hinge tõmbus jääb kinni, rinnad kõrisewad, hirm sunnib keha higitsema, surma ahastus, mõnel puhul leitakse weel meele aru, aga suuremal osal

on haiged meeletumad. Käik on wäga kiire, õõ ja päewaga, kõige pikemalt kahe päewaga on otsus käes, olgu kas haige sureb, ehk parandusele pöörab.

Siin olgu filmapilgul esimene ettewõetus, hingamist jälle korrata toimetada; tugewal inimesel võib käe soonest aadrit lasta, sinepi paberit rindade ja käewarte peale panna, all pool küünarnuku käed sooja wee wanni sees pidada, oksendamist püüdma sünnitada, kas kurgu kutistamise, ehk sõrme kurgu pistmise ehk mingi muu toimetuse läbi. Kellel oksendamise pulber juhub käe pärast olema, see antku seda haigele juua. On tohtrid ligimail, siis on mõnusam aadrilaskmist nende hooleks jätta.

Minestus. Ohnmacht.

Minestus tuleb enamist ifka nerwude wäsimusest, kus tundmus, liigutamine ja meele mõistus korraga otsa lõpewad, aga selle wahega, et siin ühtlase ka hingamine, pulsfi-löömine ja loomulik kehase kahanewad ja mõnikord hoopis seisma jääwad, kus nemad peaaegu-rabandusel oma tööd edasi toimetawad.

Siin äratatakse haige enamist sellega, et temale külma wet wasta filmi ehk rindade peale purtsatakse, kanget haisewat rohutu, kui liikwori ehk ammoniak wedelat nina all peetakse, pärast ärkamast mõni tilk liikwori, ehk natuke head marjamiina juua antakse.

Warjusurn ehk peidetut elu. Scheintod.

Tunnismärgid. Meele-aru, tundmus ja liigutamise wägi lõpewad otsa, hingetõmbus ja weresoonte põksumine on wäga pisut tunda ehk kawad kogunist ära, nenda et haige kui tõsine surnu kaju meie silma ees seisab, mis läbi ka fergelt wõimalik teda tõeste surnuks pidada. Ehk küll palju tõsise surma-märfisi meile on tundma õpetatud, on teiselt poolt jälle niisama sage-dast nähtud, et kõik need märgid siin ja seal petlikud oliwad olnud, nenda et täna päewal arstidel ja teistel looduse tund-jatel aga üks ainus kindel surma-märf on jäänud, kes ial ei waleta, see on: **kui surnu inimese keha mädanema läheb!** Mitukord on juba seda juhtunud, kus warjusurnud nelja, wiie ja seitsme päewa pärast üles ärkasiwad, kes rääkisiwad, kuda nemad kuulnud ja näinud, mis nende ümber tehti ja toimetati,

aga neil mitte wõimalik ei olnud oma poolt pisemat elu awal-
duse märku anda.

Sellepärast peaks iga kohtuliku walitsuse poolt, iseäralist meie
maal, kus weel wäga palju tuimust ja ebausku elab, kindlaks sea-
duseks tõstetama, et kellegil luba ei ole warem surnu keha hauda
matta, kunni mädanemise märgid awalikult oliwad tulnud.

Warjusurma sünnitajad wõiwad olla: kas ätilised wäljas
poolsed finnitused, kes südame ja kopsude töötused ära rammast-
awad (lämmastused kõri kinnisidumisest, upumisest, suu kinni-
topimisest, wingust ja kõlbmata õhust sügawas kaewandikudes),
ehk elu ülespidamiseks tarbliku asjade puudusest, kui soe ja elus-
taw õhk (Sauerstoff), ehk otsekohse elu peale langewatest nõrgen-
datest tülitustest, kui äikesse löök, ätilistest meele segadustest (wiha,
ehmatus), kihwtist, kurja haiguse wimmast j. n. e. Ka wõib
iga pikale wiibiw mineistus aega mööda eunast warju surmaks
muuta, iseäraliste nurga-naeste ja nõdra uerwudega naeste-
rahwa juures.

Abitegemise esimene töö elusse äratamise juures peab
olema, ülemaid elu organisi: südant ja kopsusi jälle tööle sun-
nida ja kõik risu teelt ära koristada, mis nende loomuliku tööd
raskendawad. Meie peame hoolt kandma, et warju-surnule
tarbliku: sooja ja puhast õhku saab. Teda sängitatakse ühte
puhta õhuga küllalt taidetut paika, katetakse sooja padja ja teki-
dega kinni, ehk sooja tuha ja liiwaga, pantakse aeg ajalt uued
soojad asjad südame augu peale, õlade ja jalgade alla, ehk mis
weel mõnusam, kaks elusad inimest heidawad halasti woodi,
wõtawad warjusurnu eneste wähele ja lasewad temaga ühes
endid kinni katta. Ehk warjusurnule tehtakse üks sooja wee
wann, pannakse rohkest soola ja tuhka, ka piiritust sisse. On
tema wannis, siis peab keha kättega õeruma, tema käsi korda
mööda ülestõstes ja alla lastes ligutama. Seal juures peab
üks terve inimene, tema nina sõõrmeid kinni pidades, omast
suust õhku temale suhu puhkuma, sest et elawa inimese hinge õhus
rohkem eluwäge on, kui wäljaspool õhus, mis wäike löödiaga
sisse puhutakse. — Zuba läbitungiwa sooja läbi üksi on sage-
dast warjusurnuid elusse äratud, iseäraliste sündinud lapsi, kes
elumärgita ilmale tuliwad. Sell töö ei tohi keski wäsimusest
lugu pidada, waid seni kui üks natuke puhkab, astub teine seda-
maid tema asemale ja toimetab tööd edasi.

Pikemalt pannakse kuiwad kupid südame koha peale, õerutakse piibu pesad ja jala tallad kõwa harjadega, tilgutatakse aeg ajalt mõni tilk külma wet südame auku, pestakse piirituse ja marja wiinaga rindu, peetakse Ammoniak-wedelad nina all ja kustistatakse juleladwaga kurku. — Üks neist kõige ülematest asjadest on siin aeg, — sest seda on nii ja nii mitukord katte teel juba nähtud ja tundma õpitud, et elusse tagasi tulek oma aega tarwitab, enne kui organid uuest tööle hakawad. Nenda on nähtud, et warjusurnud mõne päewa pärast iseenelest elusse ärkasiwad. Sellepärast peab reegliski tehtama, et kui kõik ülewal antud äratamise tööd läbi katsutud on, siis lastakse warjusurnu soojalt kinni katetut rahulikult mõne tunni puhata; mis peale uuest peale hakkatakse. Nenda tehtakse 24 tundi, kus 3 ja 4 tunni puhkamise peale, töö jälle käsile wõetakse. Siis wast wõib teda soojas paigas nii kaua rahule jätta, kunni mädanemise jäljed nähtawale tulewad.

Pea-pööritus. Schwindel.

Inimesel on kui käiks tema pea ümber, nenda et maha kumardates, silmad kirjuks lähewad, jalad all waaruwad ja samumud tuiguwad.

Noorel põlwel ei ole sest asjast midagi kartust, aga wanuses, nimelt rauga põlwes wõiwad need märgid peaaegu rabaduse ette kuulutajad olla.

Rodu-arstimine peab selle peale waatama, et haige sage-dast oma pea külma weega peseb, wahel toruga lüpsikust külma wet üle pea lasseb woolata, mõned werised kupid kullasse panna, ka külma wee istewannisi tarwitab. Nr. 8 kirjutatud pulber aitab igakord.

Weejälestus ehk hullu-koera-tõbi.

Weejälestus sünnib ifka koera, hundi ehk muu koerahullust põdeja elaja hammustamisest, selle ila haawa siise läks. Weejälestus on üks wäga raske haigus, kes inimest hauda wiib; sellepärast peab hoole kandmine üksnes selle peale käima, et hammustatud inimesed tõbesse ei lange. Teaduse teel on otsjata hulga läbi-katsumistel tõeks tehtud, et koerte ja teiste koerahullust põdewa elajate hammustused weejälestust ei wõinud sigitada, kus haawade arstimist korra pärast toimetati. Kuda kõik

arstid teadwad, juhtub mitmes paigas laialist õnnetust, kus hulk inimesi ühekorraga saiwad hammustatud, kellest arwast siin ja seal üks weejälestuse kätte suri.

Minuke ja ülem asi on haawade arstimine, ma ütlen arstimine, ei mitte — kudas teistes wigades — parandamine. Siin peame põhjus-seaduseks tõstma: mida kauem haawad finni kaswamata jääwad, seda julgemad wõiwad haawatud inimesed olla, et nemad weejälestusest priiks jääwad. Tärkmisi õpetust palun teraselt tähele panna ja kustumata meeles pidada, ja kus tarwis täielikult ette wõtta.

Kui kellelgi õnnetust juhtub, hullust elajast, olgu hunt, koer ehk muu loomast hammustatud saada, siis peab temal esimene töö olema, haawatud kohta, üks kõik — kas suur ehk väike — ära häwitada. Seda tehakse nenda:

1) kellel, kui kütidel püüsi rohi käepärast, riputagu niipalju haawa peale, et hamba jäljed finni kaetud saiwad, ja sütitagu siis põlema;

2) kus püüsi rohtu ei ole, seal peab raudora, raud-naela ehk muud rauatüki, mis parajalt kae pärast saadaw, tuli punaseks kuumendama ja sellega haawa aset põletama. Juhtub ligimail kuskil sepa-koda, siis on mõnusam tallitust wõera kaele usaldada, sest et arwast inimesi leitakse, kellel küllaliskult julgust seda enese keha külles toimetada;

3) kellel teraw habeme-nuga kae pärast ja mehe süda rinnus on, see leiagu ise, ehk lasku ühest teisest inimesest hammustatud koha jäljed, mis harilikult sügawale ei ulata, natuke sügawamaks uuristada. Neglik pisuke walu kannatus on tühjaks arwata selle kasu wasta, kui selle läbi weejälestusest ja surmast peastame. Peaksiwad siiski mõned nii ara südamega olema, lühikesse walu kartuse pärast seda tegemata jätta, siis wõiwad nemad weel katsuda:

4) hammustuse haawa soolaga tugewast õeruda, ehk kaks kolm korda lehelisega wälja pesta, nenda et pisemat kriipsukest soola teradest puutumata ei jää.

On wõimalik arsti abi kuskil ligimailt saada, siis peab wiibimata seda otsitama, kõige mõnusamalt mingu, kui ial wõimalik, haawatud ise sinna, sest et pärast hammustuse jälgede rikumist weel mõnda wõis tähele panemata jääda, mis arsti film leiab ja taga järel parandada wõib. Looja heldus, kes meie kehale elu- ja haiguse paranduse-wäge oli annud, on ka siin ette

waatanud: et hullu elaja hammustamise kihwt mõne tunni asu paigal seisab, enne kui inimese were sisse läheb.

Hammustuse haavad peavad kunstlikult niisuguste salwide läbi, mis kinni kaswamist keelawad, mädal peetama, et kiskjate wiha ehk kihwt haige kehast wälja läheb. Mõnel korral wõib ka tarmis olla sisemist rohtu pruunkida, aga keski ei tohi omast peast ehk küla-tarkade õpetust mööda seda teha, mispärast asja tallitust parem õpetatud tohtride hooleks jätame. — Mis tululik piik haawade mädanemine on, sellest wõiksin palju rääkida, sest et hullust elajatest haawatud inimestest ligi 70 minu arstimise all on olnud, kellest aga üks ainuke weejälestusse suri ja awalikult enese süü läbi. Sellest õnnetusest wõiwad mõistlikud mehed õpetust wõtta, mispärast temast lühidelt mõne sõna siin kõnelen.

Paastu-kuu 25. päewal 1852 oliwad Rõuge kihelkonnas Saaluse wallas kolm inimest ühest hullust hundist haawatud, kellest Jaan S. 65 aastat wana, kõhetu kehaga mees, Eduard G. karjamõisa rentnik, priske tugew 27 aastane mees, kolmas Peeter K. 20 aastat wana, muidu igapidi terve, aga kewadine näitas mis toidu puudust tähendas, — üks töbi, keda 20 aastat warem seal maakonnas igal kewadel laialt põetati, aga räägitud ajal juba kahanemas oli. Haawatud mehed läinud kõige esiteks Wastselinna kiriku mõisa, mis neil ligem koht, kust abi wõiswad loota. Wana auuwäart kiriku õpetaja lastnud nende haawad soola ja tubaka-lehtedega mitmel puhul wälja õeruda, annud siis nõu sedamaid Wõru linna sõita. Teisel päewal 26. Märtsil wara hommiku wõeti neid linna laatsareti arstimise alla, ja ehk küll haawad soolaga õerunud oliwad, põletati neid ommetegi põletis-kiwiga laiemaks ja sügawamaks; autati 3 päewa sooja linaseemne pudrugaga, mis mädanemist kiirem alustas. Kui hiljem põletis koor haawade pealt maha läinud, siuti iga hommiku riide narmastele, määritud salwi haawade üle, mis neid kinni kaswamise eest hoidis ja mädanemist seatud korral edasi ajas. Asi läks wäga hästi edasi, aga juba nädala pärast hakkas Eduard koju igatsjema, õhtu ja hommiku kui ma laatsareti tulim, kõlas mulle tema muutmata laul kõrwu: „miks ta kui terve inimene siin wangis pidada istuma, seni kui suur elamine kodu nurja minna j. n. e.“ Minu keeldused ja seletused, mis tarmis seda tehti, läksiwad tuulde, ja kui 7^{mal} jürikuul naene teda waatama tulnud, ütles Eduard järsku: „Ma lähen täna koju, teil

ei ole meelewalda, mind wägise finni pidada, rohu wötan kaasa, mis ise haawa peale wöin panna." Nenda lahkusime. Saan H. oli 20. jürikuul nii kaugele jõudnud, et teda wälja lasti, aga Peeter K. pidi 7ma maikuu päewani sinna jääma, siis wast wöisin teda kartmata koju saata.

Maikuu 27ma päewa õhtul, ilu oli soe ja waik, meie istusime parajalt ukse ees, kell pool üheteistkümnne ajal sõidab kahe hobusega wanter trepi ette, mees kargab wantrilt ja astub minu wasta. Tuleja oli Eduard G. keda ma filmapilgul kohe ei tundnud. Tema jutustas, kuda ta seie saadik terwe ja priisk olnud, kuni läna hommikuni, kus — kui filmi tahtnud pesta — wet nähes, framp temale peale tulnud, sest saadik ei olla tal wöimalik wet näha, wet wähem suhu wötta. Näärides napsas ta äkitselt kui tahaks hainnustada minu poole, et lapsed ehmatades tupa põgenesid. Ma wötisin teda kae kõrwa ja wiisin laaiareti. Eöunal oli natuke wihma sadanud ja kiwide wahel uulitsa peal loigukese teinud. Seda nähes, kipus ta teelt tagasi minema, ma katsin filmad tal finni, et siina saime. — Teisel õhtul kell 7 peastis surm teda raskest hädaft.

K ü m n e s j a g u.

Nahahaigused. Hautkrankheiten.

Neid jagatakse kahte seltsi, kellest esimesed ägedad, igakord palawikuga tulewad; teine selts on pikalised, nemad wöiwad mitu nädalat ja mitu kuud wältada, kui neid kunstlikult warem ei jõutud parandada.

Ägedad naha haigused alustawad igakord palawikuga, wältawad enamist 7 kuni 14 ehk 21, aru korral 28 päewa, teise sõnaga üteldes: ühest nädalast kuni nelja nädalani. Nemad tulewad ikka kord korralt kui laialised tõbed — langewad hulga inimeste peale, kui nende wimm ühest inimesest teise külge hakkab, ehk nende idud tuule õhus edasi kannetakse. Tõbed ei ole ühesugused, waid mõnel aastal kurjemad, teisel palju kergemad.

1. Ägedad nahatõbed.

Seie seltsi loetakse:

Rõuged. Tartu keeli: **herned.** Menschenpocken.

Tunnismärgid. Palavik, punased plekid keha peal, kes kolmandama päeva õhtul wälja tulewad, kolm päewa kõrgemaks kasvavad ja mäda rakufesi teewad, siis kolm päewa mädas seisawad ja seitsmendamal päewal päraist wälja tulemist kuivad koored peale tõmbawad. Koore kasvamine sünnib, kui tõbe hakatusest arwame 11^{mal} päewal. See aju mõet on iga ükslase rõuge kohta. Et aga, kuda ülewal nimetasime, wälja tulemine kolm päewa järgemiste sünnib, ja iga rõuge tipuke oma seatud aja korrad peab läbi käima, siis wältab lõpetus 3 päewa kauem, nenda et wiimjed waft 14^{mal} päewal ära kuiwawad.

Niisamati kui pandud rõugede seeme mitu päewa waikfekt inimese kehas idaneb, enne kui naha peale nähtawale tõuseb, nenda võib tõbeidu kaks nädalat ja kauem meie kehas elada, enne kui kasvama läheb.

Rõuge-tõbed ei ole ial ühesugused, waid kord kergemad, kord raskemad, aga tänu Sumalale! sest ajast peale, kus lehma-ehk warju-rõugede panemine üleswõeti, on nende endine kurjus ja tapmise wägi palju kahanenud. Ja ehk küll wiimastel neljal aastakümnel rõugetõbed mitmes paigas laiemalt liikuma läinud, kui praeguse aasta saja algusest kunni ligi esimeste neljakümne aasta lõpuni, siiski ei tohita neid kogunisti wana põlwe rõugetõbede kõrwa panna, kus nemad katku kombel inimesi — noori ja wanu — sadande ja tuhande kaupa mulda wiisiwad, ja mõned paigad pea aegu rahwast paljaks tegiwad.

Rõugede arstimise juures peame esimeseks ja ülemaks käsutaks enesele ette kirjutama: alati kaks asja meeles pidada ja kõigest wäest, mis meie nõdrusel võimalik, nende täitmise eest hoolt kanda. Kus neid käsufi hoolsalt täiderakse, seal võib arwast ette tulla, arsti abi ottima minna, ehk olgu siis, et midagi muud haigust rõugede juure oli astunud. Nende ülemate wahendikude nimed on: kulm ja puhas wärske õhk. Kes jeda ei ole näinud ja ise läbi katsunud, ei jõuaks mitte uskuda, mis nendega wõime teha, osalt rõuge-kihwti kahanduseks ja rõugede paljuse wahanduseks, osalt jälle kõige häda ohtlikuma järgede kergituseks, kus silma nähtawalt elu surmaga wõitlemas oli! Ma olen pakasemal talwe ajal haige tua akna ehk ukse lahti kiskunud ja sähärduse jahutamise läbi mõne elu peastnud. Suwel on palju raskem niisugune toimetus, siiski on ka siin võimalik põdejale sellega kergitust teha, et teda kuhugi wiluma

puhta õhulise paika sängitame, külma weega täidetud ämbrid ja wannid tema woodi alla ja ligidale paneme, ehk mis weel mõnufam, kui jäekeldrid ligimail leida on, siis tuakse pang ehk ämber jäetükidega haige woodi ette, lastakse seal ära sulada, õõsel aga, kus õues õhk wilumaks läheb, peawad tua uks ja aknad lahti seisma.

Kui haiguse hakkatusel palawik wäga suur on, siis wõib põdejale natuke soola-haput (Acidi muriatic. dilut.) joogiks anda, umbarwates 20 funni 25 tilka toobi wee sisse. Aga ka hiljemine, kus rõuged juba õitsemas ehk mädanemas on, seal juures palawik ülekätt kipub wõtma, ei wõi mina paremat arsti rohku kiita, kui nimetatud soola-haput. Siin paneme 25 tilka rohkest poolteist kortel wee sisse, lofsutame pudelis hästi ümber, et weega ühetasa segab, ja laseme sellest 7 funni 8 kord päewas, ehk iga kase tunni järel ühe lusika täie juua. — Kus juhata tud nõuud loodetud abi ei peaks andma, seal ei ole muud pare mat ette wõtta, kui targemat arsti abi otsima minna.

Tuule-rõuged. Windpocken.

Tuule-rõuged on üks nii kerge haigus, et neist üksnes selle- pärast siin mõne sõna puhume, et kes arsti-raamatus midagi otsima läheb, sealt ka neid wõib leida.

Märgid. Rakud ehk willikesed, wahel pisikesed, wahel tõsise rõugede wormilised, mõnikord ükslikus paikades, mõnikord üle kõige keha, kes pärast seda, kui haige paar päewa wähem ehk rohkem palawiku kannatanud, naha peal üles tõusewad, 24 tunni pärast juba mäda näitawad ja kolmandama 24 tunni pärast ära kuiwawad. Wäga arwast kestab mädanemine kauem. Nende lühikene wältus, kolm funni neli päewa teeb neile ja tõte- liku rõugedele wahet, sest et wümsed kaks nädalat ja rohkemgi aega tarwitawad, enne kui põdejad neist priiks peasewad.

Arstimist ei ole siin tarwis, sest et looduse wägi seda toimetab.

Lehma- ehk warjurõuged. Kuh- oder Schuzpocken.

Neist meie ajal igal pool tutawatest rõugedest, keda hai- guseks õigusega pea aegu ei tohitaks lugeda, peame ommetegi mõne kõrwalise asja pärast natuke laiemalt seletust andma.

Õsitateks on warju-rõugede ülesleidmine üks neist suurema- test wõitusedest, mis inimeste mõistus kahju tegewa looduse wäe üle on saanud. Enne seda oli mõnes kohas, kui rõugetöbi kuri

ei olnud, terweid inimese loomuliku rõugede limaga (rakudes siinunud wedelaga) okuleeritud, kus siis töbi palju kergem oli, kui seal kus üks inimene kogemata, kas õhu ehk muul teel rõuge kihwti oli saanud. Siiski juhtus siin ja seal, et mõned okuleeritud rõugede läbi wigaseks jäiwad, ehk muru alla magama wiidi. Aastal 1769 oli Saksamaal nähtud, et inimesed, kes lojukjid tallitasiwad, nimelt need, kes lehmi lüpsiwad, kelle udarate ja nisade külles rõuge sarnased wistrikut oliwad, lüpsjate kättele niisama sugusti mäda rakusi sünnitasiwad, ja need inimesed hiljem kui rõuge töbi jälle liikus rõugedest puutumata jäiwad. Selle tähele panemise peale toetates wöttis aastal 1798 Dr. Edward Jenner Inglismaal, esimest katse-tüki ette, lehma udara rõuge=limaga lapsi ja noori inimesi, kes weel tõksid inimese-rõugeid ei olnud põdenud, kihwtistada ja — waata imet! ligemal rõuge-töbe möllamisel, kus kõik haigeks jäiwad, kes enne neid ei olnud põdenud: jäiwad lehma-rõugedega kihwtistatud inimesed töbest puutumata! Müüd oli korraga filma nähtawalt otsus käes, et lehma-rõuged inimest furja rõuge töbede wasta warjawad. Ei läinud kuigi kaua aega, seal oli juba enamist kõiges Europa waades ja riikides, niisamati Amerikas, ja teistes ilmamaa jagudes, kus targem haritud rahwas asumas: warjurõugede panemine wiisiks wõetud, ja rõuge töbed lastel ja noorematel inimestel tundmata wõerad.

Teiseks peame küsima: Kust see tuleb, et inimese rõuged pärast rohkem 40 aastat wahe aega jälle liikuma peasiwad? Minu arwates on siin mitu süüd, ei kanta küllatist hoolet hea lima, nimelt tema sageda uuendamise eest, sest et arwast uut lima esimesest allikast, loomulikult kaswanud lehma udara-rõugedest saame. Meie lima parandamine toimetatakse enamist kunstlikul kombel, et lapse käest lehmil mullika udarasse pannakse ja sealt jälle inimestele edasi külwatakse. Mis raske lehma-rõugedelt lima saamine on, sellest wõin tükkise jutustada; 45 aastase waewa peale, kus Silla- ja Rihelkonna-kohtud nii ja nii palju mõisa- ja wallawalitsused palutud saanud, olen ma kaks korda nii õnnelik olnud, et mulle teada anti, noorel lehmil olla rõuged leitud aga wast siis, kui koored juba kuiwaks läinud oliwad.

Iga aasta jääwad palju lapsi üle, kellel osalt rõugeid ei olnud pandud, ehk ülestulemata jäänud, osalt ülestulnud rõuged eba- ehk kahewahelised rõuged on, ja mitmel rõuge-panejal

maal tarbliku osawust ei ole, õige- ja eba-rõugele wahet teha. Rõuge-kommissiooni raamatutes on enamist kõige lastele warju-rõuged pandud ja hästi kaswanud, aga Sumal üffi wõib seda teada, kui kindla põhja peal need tunnistused seisawad. Aga mis ma mitu kord ise olen leidnud, kui maalt linna kooli toodud lapsed rõuge panemise tähte tuliwad nõudma, ja neid läbi kat-judes, kuski rõuge armi käewarte peal ei leitud, olen ma neile warju-rõugeid pannud, mis loomulikult kaswama läksid, sellega selget tunnistust anniwad, et kui esimesel lapsepõlwel rõugeid oli pandud, need kaswama ei olnud läinud.

Muudetud rõuged. Modificirte Pocken. Varioliden.

Nenda nimetatakse rõugeid, kus tõsise inimeste rõugede seeme ühe põllu peale langes, mis enam puhas ei olnud, waid endised warju-rõuged oliwad teda solkinud, siiski mitte nii pikalt, et uus seeme idanema läks, aga põllul jõudu ei olnud täieliku wilja kaswatada.

Wahel nende ja tõsiste inimeste rõugede wahel seisab järg-mises: Nemad tulewad küll seatud päewadel niisamati ülesse, aga palawik on nõrgem, wistrikud weikemad ja arwemalt keha peal, mõnel on pisut mäda sees, teised kuiwad; nemad ei jäta ar-misi järel, kui koored pealt lähewad, waid punased plekid, mis enamist aega mööda ära kaowad. Suuremal osal ei ole siin hädaohtu kardetawal, aga arukorral, kui haigus rassem ja tema rawitsemine, nimelt külma ja puhta õhu poolt pundulik lei-takse, wõib ta kurjaks minnes ülekätt wõtta, et põdeja mulla alla weab. — Arstimine sünnib niisamati kui tõsiste rõugede juures õpetasime.

Leetrid. Tartu keeli: **läätfed.** Masern.

Tunnismärgid. Punased, ümmargused, enamist natuke üleskerkinud plekid keha peal, mis üles tulewad, kui palawik, köha, nuhu ja punetawad pisarad filmad 3, 4 päewa wahel, weel kauem eel käinud oliwad. Ülestulnud plekid seisawad kolm, neli päewa, alalise enamist kuiwa lõhaga ja päewa walguse wasta ella filmadega. Siis, kui plekid oma seatud aja (pikemalt neli päewa) naha peal oliwad olnud, kautawad nad puna ja hakawad peenikesse klli sarnasi kesta pealt ajama. Kesta aja-mine alustab enamist 6. ja 7^{mal} mõnikord wast 9. ja 10^{mal} päe-wal ja wältab mitu päewa. Mõnikord läheb sell ajal põdejal

kõht wallaki ja kusi kõrdi wiisi paksuks, mis kergitust toowad. Mõnekorra tulewad teised haigused nende seltsi, nimelt kopsu põletik, mis läbi töbi hädaohtlikuks võib minna. Leetred hakawad niisamati kui rõuged ühest inimesest teise külge, ja tulewad üks ainus kord elu ajal harilikult inimese peale, siiski on juba mitu korda nähtud — mina isegi kolm korda — kus nemad mitme aasta pärast tagasi tuliwad.

Mõnel puhul on töbi nii kerge, et lapsed neid mängides läbi põewad; teisel puhul leitakse leetrid nii rasked ja hädaohtlikud, et põdejaid suretawad ehk eluaegselt wigaseks teewad.

Arstimine käib siin nenda üteldes — järsku selle wasta, mis rõugedele õpetamine. Ka leetrite juures peab esimene asi olema, palawiku üle walwada, et tema liiga ei wõi teha; aga seal kiitsime külma, kelle asemel siin keskmiist parajat sooja kõige mõnusamaks peame kiitma. Haiged peawad woodis kinni katetud lamama, ja tuleb neid iseäranis selle eest hoida, et leetrid äkitselt keha peal ära ei kau ja endid sisemiste organide, nimelt kopsude peale ei wiiska, mis wäga hädaohtlik on. Meie peame siin seaduseks tegema, lapsi kaks nädalat sängis pidada, haiguse hakatuse päewast arwatud, külmal talwel nädal rohkem, ja ülepea kuus nädalat tuas, siis wõime julged olla, et neile taga järel wigasi ei tule. Tuba ei tohi liig soe olla. Esiotsalt, kus kõha wäga raske ja silmad walguse wasta arad on, peab haige lapse ase nenda seatud olema, et silmad wasta walget ei seisa ja afnale üks riie päewa warjuks ette pannakse. Kõhale kergituseks antakse sagedast ilast jooki, kas wedelat kaera- ja odratangu keedetist ehk rinna-theewet, muud rohthu ei ole siin tarwis. Kui leetrid kerged on ja põdejaid korrapärast hoitakse, siis läheb lugu hästi edasi, aga kui plekid enne aega äkitselt keha pealt ära kawad, siis on asi kartlik ja wõiwad wigad kõige eluajaks järel jääda.

Skarlatti-töbi. Scharlach.

Wäga kiirel löögil puls ja haige kael on siin igakord palawiku seltslased, kahe kolme päewa pärast, arwast hiljem tulewad laiad punased plekid mitmes paigas keha peale, mis mitte kui rõuge ja leetre tipud ei näita, waid palju suuremad, enam roosi wormilised on, kus nad wiimaks kofku jookstes üleüldsa keha katawad, kui oleks punane kalem naha peale kaswanud. Mõnikord puudub punetus, ehk on nii wähe, et tähele ei panna,

aga laste kurt on haige ja hiljem poetawad nemad kesta. Teisel puhul alustab töbi pea-aju põletikuga, on nii äkiline ja äge, et haiged paari päewaga suretab.

Palawik ja kurgu häda on algusel suuremad raskused, sest nii kiiret pulsi ei leita kuskil teistes naha haigustes. Uewas-tamist, kõha, nuhu ja silmade ellust ei nähta siin millalgi. Punased plekid alustawad käte-warte ja käte peal, lähewad sealt aega mööda laiemale kunni nad wiimaks üleüldsa keha ulatawad, aga arwast silmnägu katawad. See wältab 5 kunni 6 päewa. Kesta ajamine alustab mõnekorra juba 6ma päewa õhtul, sagedamast wast 9^{mal} päewal, aga ei mitte peenikese klli wiisti, waid suuremates tükkides, wahest lähed sõrmenahk kui tops ühestükis pealt ära.

Kardetaw lugu on, kui haiged paisetama hakawad, mis enamist sellest tuleb, et külmetamine haiguse lahutust segas. Sähärdune äge weetöbi wõib, kui mõnusat abi ei tehta, lühikese ajaga haige mulda wiia. Teisel puhul lähed Skarlati kihwt kõrwade, nina ja silmade peale, kus kuulmist ja nägemist õnnetumal korral wõib kustutada.

Kodune-arstimine ei wõi siin muud teha, kui haigeid kahju tegema asjade ja juhtumiste eest hoida, ja kes seda jõudis igapidi truuwist täita, see wõib julgest ütelda: „ma olen kõik teinud, mis mull wõimalik oli,“ ja kui Sumal tema lapse terwisega peastis, siis oli temale kohuse täitmise waew rohkest kätte tasunud. Haige jäägu kolm nädalat rahulist woodi ja talwe ajal kuus nädalat tuppä, parajal kefkniisel soojal, aga esimestel päewadel, raskest palawikus, olgu keha kate kergem. Tänu kustutuseks antakse külma wet, ja kui haigel söögi isu peaks olema — lahja, kerget toitu. On haiguse kätt kerge, siis ei ole midagi arsti rohtu tarwis, aga kui kogemata hädaohtliku ähwar-damas, siis peab wiibimata arsti abi otsitama, iseäranis kui peaaju-põletik, raske kurgutöbi ehk paisetus nähtawal. Kus ial wõimalik, peab paisetuse juures, weel warem kui arsti abi sinna jõuab, üks pikk pehmest willast riidest särk (hame) haigele tehta, seda palja keha peale pantama, kes tahab, wõib teise linase üle tõmmata, et alus särk nii ruttu ei määri, ja haigele palawat kadaka-marja-theewet juua anda.

Punctus. Rõtheln.

See nahatöbi on skarlati ligem sugulane, aga wähem kurt; tema märgid: punased weerand ja kolmandik tolli laiused,

wahel ka suuremad plekid, kellest sagedasti mitu tüki ühes ko-
baras seisawad. Enne nende wälja tulemist nähtakse palawiku
ja mõned haiged kaebawad kurgu walu, aga mõlemad on ker-
gemad kui skarlatinal. Plekid seisawad 5 ehk 6 päewa, kau-
wad siis pealt ja hiljem hakkab nahk kesta ajama. Taga järel
wõiwad paisetus ja weetöbi tulla, niisamati kui skarlati tõbel.
Palawik ja punetus on wahel nii kerged, et neid tähele ei panna,
waid hiljem wast paisetus teda tunnistab ja weetöbi palju lapsi
hauda pillutab.

Kodu-arstimine peab haigete rawitsemisel kõiki tähele
panema, mis skarlati juures õpetati, nimelt niikaua lapsi sän-
gis pidama, kui kesta ajamine on mööda läinud.

Riwi-leeted. Porcellanfieber.

Märgid. Pisukesed punased, natuke kerkind, luti-kapiste
asemete sarnased plekid keha peal, mis mõnikord kerge palawi-
kuga wälja tulewad ja mõne päewa pärast jälle ära kaowad.
Selle haiguse juures ei ole midagi kartust, niisama wähe arsti-
mist tarwis, waid võib rahulikult oodata kunni töbi lõpeb.

Nõgesetöbi. Nesselsucht.

Märgid: suured, punased ja üfsikud, keft paikas walged
plekid, kui nõgeste kõrwetused, tõusewad keha peale, kihelawad
ja kipitawad, kaowad soojas ja tulewad külmas jälle nähta-
wale, arwast palawikuga, suuremal osal palawikuta. Mõne päewa
pärast kaowad plekid iseenesest ära. Arstimist on siin niisama
wähe kui riwi-leetedel tarwis.

Mõlemad, ehk küll iseenesest kerged haigused, wõiwad see
läbi rõhutawaks minna, et kus nad mitukord inimese peal oli-
wad käinud, wiimaks iga pisukesse eksituse järel tagasi tulewad.

Rakude-haigus. Blasenkrankheit.

Märgid. Erne kunni Saksamaa pähkli suurused rakud,
üfsikult ümmargused, aga kui mitu kokku jooksewad, moondata
worm ennast mitmel wiisil — tõusewad keha peale; rakudel
on wesine märg sees ja enamist punane sõrw ümber; nemad
kipitawad ja sügelewad, seltsiwad ennast palawikuga, kus nad

mõne päewa pärast ära kuiwawad ja kestad maha ajawad. Aga wõiwad ka pikale wiibides mädanema minna.

Kui haigus kerge on, lõpeb ta isegi ära, aga ka pikalisel mädanemisel ei wõi kodu=arstimine midagi kergitust teha, waid peab tohtride abi otsitama.

Suukäsu ehk kõõm. Schwämmchen.

Märgid. Põsikesed walged käsnakesed suus, keele peal ja kurgulael (mõnikord ka perse augu ümber); nemad lipitawad ja wältawad kas mõne päewa ehk teisel puhul mitu nädalat, kus esimesed kauwad ja uued nende asemele kasvawad. Kõige sagedamast leitakse seda haigust imewal lastel, iseäranis, kui neid lehma piimaga toidetakse.

Kodu=arstimine peab hoolt kandma, et lapse suu paar Ford päewas puhastataks, teda ema rinnal, nisa suus, ei lasta magama jääda, lehma piimaga jootmisel klaasid ja muud piima riistat alati korraliste puhtad peetaks. Neg ajalt, kas iga päew, ehk üle päewa antakse natuke lapse=pulbrit suukäsna põdejale sisse ja lastakse tema keelt ja kurgulage roosimee ja Boraksi segadusega wõida (waata retf. Nr. 9). Need wahendikud aitawad igakord, kui haigus kaua ei olnud wiibinud; kus wiimsel puhul paremat nõuu ei ole, kui koolitud arstide käest abi otsima minna.

Siniwill. Die blaue Blatter.

See tõbi läheb igakord elajatest inimeste külge ja tuleb enamiste pöualisel suwel nähtawale, kui hobused ja weiksed muhu=tõbe põewad, kus need, kes elajaid rawitsewad ja arsti=wad, willi=tõbe wõiwad saada. Hoolelik ettewaatus üksi wõib inimest tõbe eest hoida; iseäralikult hoidku igaüks ennast selle eest, et tõbise elaja muhust werd ja mada tema käte külge ei hakka, niisama wähe tohitakse kätt lõpend elaja raisa külge pista, weel wähem kohtu käsu wasta muhu=tõbes langenud elaja nahka minna nülgima. — Kõik tänini selle käsu üleastimisest tõusnud õnnetused ei jõudnud rahwa tuumust igal pool weel nii kaugele lahutada, et sellest wõiswad aru saada, kuida nemad ise, aga ei mitte kohus: siin kahju kandjad on. Inimesed, kellel pisemat haawakest ehk frammi käte külles on, ei tohi tõbise elaja külge puutuda, sest tõbe=kihwt on kõige kurjem, kus ta terwise kohta langes.

Räägitakse, kuida inimesed, kes tapetud muhu-tõbise elaja liha söönud, olla selle läbi siniwilli saanud, mis mina enese teadust mööda ei tõeks ega waleks tohi tunnistada: aga neid, kes nime-tatud katse-tükki teinud, wõiksin paremine inimeste kirjast mahakustutada!!

Siniwilli-tõbi tuleb, kuida ütlesime, ikka sellest, kui muhu-tõbe kihwt elajate küllest inimesele kuhugi haawatud kohta puutus. Üks nõela-otsa suurrune haawake on selle tarwis küllalt, nenda kui warju-rõugede panemisel igauks oma filmaga näeb, käib pisema lima piisake niikaua kehast läbi, kunni were käärima paneb ja wiimaks kunstliku haiguse lahutuseks rõuge rakufesi sünnitab, kes kui kriisis kihwti wälja wiivad.

Haiguse märgid. Riipea kui siniwilli kihwt inimese kehasse tunginud, alustab palawik suure wäsimusega, külma wärin on kord lühem, kord pikem, pea käib ümber ja on uimane, südameraskus ja pigistus, mõne korra ka oksendamine ja pasandus, kunni wiimaks kuskil keha peal willike nähtawale tõuseb.

Seda mööda, kuida tõbi rohkem ehk vähem ägew juhtub olema, kestab tema pikkus. Wäga ägedad siniwillid wõiwad juba mõne tunniga surma tuua. Nenda nägin aastal 1832, kui üks noor täiekehaga tüdruk, kes õhtul päikese weeru ajal külma wärinaga palawikku tunnud, teisel hommikul kell 9 ilmast pidi lahkuma, kes — kui weerand tundi warem sinna jõudsin — weel minu küsimiste peale oli wastust annud. Warsti pärast surma leidsime selja pealt willi. Haigus oli 12 tundi wäitanud. Raksteisikümme aastat hiljemine, 1844 tuli teine äkiline siniwilli surm mulle ette, kus üks 30-aastane mees 15 tunni pärast hinge heitis; ka siin awaldas will wast surma tunnil. Mõni kord leitakse ka rohkem kui üks will inimese külles.

Kus tõbi vähem ägedusega hakkab, seal wältab palawik pikem, on mõne korra nii kerge, et haige wõib jalul käia; teisel ehk kolmandamal päewal tuleb will nähtawale, on efiotsalt kollase limaga täidetud, läheb aega mööda tumedamaks, siniseks, tõmmu karwaliseks, ehk mustaks, kui warem abi ei saanud. Mida pikalisem siniwilli käib, mida vähem palawik, seda enam tohime elu lootust kinni pidada. Seal, kus inimesed eluga tõbest peasewad, tuleb kriisis higitsemise ehk pasandamisega. Et, kuida räägitakse, siniwilli läbi mõnel inimesel käsi jalg elu aeg wigasets jäänud, ei ole ma oma filmaga mitte näinud.

Arstimine peab sedamaid, kui selge tunnistus käes on, et siniwilli palawikku oli sünnitanud, soola-hapud sisse andma (30 tilka poolteist kortel weega segatud) iga kahe tunni pärast ühe söögi lusika täie, kuda nerwude-palawikude juures õpetati. Tõuseb willi nähtawale, siis peab teda ära häwitama, enne kui tema wiha sügawamalt keha sisse jõuab tungida. Kõige mõnusam wahendit willi häwitamiseks on selge soola-hapu, kellest mõni tilk willi peale lastakse, et nii sügawalt kui võimalik, sisse tungib. Kui ükskordne tilgutamine küllalt ei rikkunud, siis tehakse seda teist ja kolmat korda jälle.

Kuda sisse minnes juba ütlefin, on haiguse eest hoidmine fergem kui parandamine, sellepärast ei tohi inimesed, kellel haawakest käte külge juhtunud, niisama wähe siniwilli kui muhutobe haige kihwti külge puutada.

Need, kes haigeid elajaid tallitawad ja arstiwad, pangu naht-ehk törwatud-kindad kätte, kui neil elaja külge puutumist juhtub ette tulema, iseäranis, kui nemad mädanema läinud muhu puhastawad. Muhu-, nenda kui willi mädanemist inimese külles on tarwis võimalikult kaua edasi ajada, et kõik tobe-wimm kehast wilja tuleb. — Sedawiisi olen ma ligi 50-aastasest ammetis palju willipõdejaid arstinud ja looduse-wäe abiga suuremal osal tõbest peastnud.

Roos ehk heleting. Rose.

Tema tunnismärgid on: läikiw puna kuskil paiga wäljaspool keha peal, punetus kaub sõrme wautuse all ja tuleb sedamaid tagasi, kui sõrme ülesse tõstetakse, sellepärast liigub roos sagedast ka ühest paigast teise. Mõnikord leitakse wee rakud ehk willikesed punetuse peal ja antakse temale siis williroos nimeks. Roos on üks wäljaspool ihunaha põletikk.

Enne roosi nähtawale tulekut leitakse haige külles ferged palawiku, mis teistest palawikudest selles tüüsis kõrwale jookseb, et haiged unised on ja magada himustawad. Pärast roosi nähtawale tulemist lahkeb palawik. Aga mõnel puhul võib palawik ägedam olla, juba mõne päewa enne roosi wälja tulemist alustada ja pikemalt edasi minna, kuni 7ma ja 9ma päewani ulatada. Haiguse lõpetus võib olla: lahutus, ehk kui roos sügawamale naha alla ulatab, jääb tema ase kas kõwaks ehk hakab taga järrel mädanema, kus wiimsel järrel sügawad mädanikud naha alla uurib. Roos on harilikult üks ferge haigus, aga

wõib ka elule hädasohtlikuks minna, seda mööda, kuida tema asupail juhtus olema; nenda wõib, mis mitu kord juba nähtud, roos silmnäust ennast pea-aju peale wisata ja seal kahjuliku põletikku sünnitada.

Roosi sünnitajad on sagedamast sapilised meeleliigutused kui: pahandus, raske wihaastamine, ehmatatus, aga mõnikord ka külmeta mine. Naeste rahwal nähtakse sagedamast roosi haigust kui meestel.

Arstimine käib seda mööda, kuida haiguse sigitus juhtund olema ja kui kõrgele palawiku laened käiwad. Ülemaks wahendikuks jääwad siin ikka keha siiskonna puhastamised eest ja tagant, — kas juu ehk perse kaudu, kummal teel kõige ligemalt jappi ja rooja kehast wõib puhastada. Offendamise tarwis lastakse rohkest leiget wet juua, pannakse küünla-raswa, õli ehk tuulitand wõid sekka, mis jooki weel läilamaks teewad, kui siiski offendamine ei tule, peab õli sisse kastetud jule ladwaga furgu-pära kutistatama, ehk haige pistku ise omad sõrmed kurku: see wahendik aitab igakord. Pasandamise tarwis antakse paar theelufika täit, ehk rohkem, wee sees sulatatud glauberi ehk Inglis-joola, kumb neist käepärast on, ühekorraga sisse, sünnitakse haige rohkest külma wet juoma, ja kus palawik ägedam puistatakse wahel wahel üks theelufika täis Kremor-tartarust kortel wee sisse, seda haige paksuga ühes wälja joob.

Wäljaspidine roosi-arstimine kinnitab nelja, wiiekümne aasta eest, roosi kohta märja eest hoida ja üksnes kuiwi wahendiku tarwitada, kui: willu ehk nisu kliši, oajahu ja leetripuu õilmeid, mis linase riide kotikestes peale siutu, ehk finist paberit — kas seatina-walgega (Bleiweiß), ehk lausu-sõnadega kirjutud — roosi ümber mähkida. Seal tõusis korraka waidlemine, mis osalt praegu weel ei ole lõppenud. Mõned wanast arwamise kütkest peasnud arstid oliwad tähele pannud, et kergemad tule põletamise wigad, kui nahk alles peal rikumata jäänud, külma weega arstimisel rutust paranesiwad, sellepärast katsusiwad nemad seda sama roosiga, ja waata! külma wesi aitas. Aga et inimeste ebausks selle uuendamisele igal pool wasta seisis, ei wõinud wee-arstimine laiemale minna! waid wana naeste arwamised jäiwad wõitjaks: sõnad peawad kõige ülemad olema?! Ma olen ise mitu korda külma wee sisse kastetud rätikuid roosi peale pannud ja neist abi näinud, aga kes seda ei usalda katsuda, see mähtigu lamba ehk puu-willu roosi paiga ümber ja ootku rahulikult nii kaua, kui looduse wägi wiga parandab.

2. Pikaajalised nahatõbed.

Sügelised. Kräbe.

Seda tuttawad tõbe tunneb rahwas enamist igal pool; mida madalamal waimu harimine seisab, mida roppum elamise wiis on, seda rohkem signewad sügelised, nenda et üks targem wõeras inimene neist kohe märkab, kus astme peal kellegi paiga rahwas seisab. Hooletus ja kehwas kõnniwad wendlikult ühes, heidab tuimus neile seltsimeheks, siis läheb lugu weel halvemaks. Ma olen neljakümne aasta eest waldasi leidnud, kus mitmes peres wana raukadeft kunni imewa lapseni ema rinnal üht ainu-kest kärnata looma ei leitud.

Sügeliste tunnismärgid on: pisukesed punaka sõrwaga rakukesed, kellel läbipaistaw wesine märg sees; nemad algawad sõrmede wahel ja käe randmes, hiljem küünarpuu ja põlwe liikme ümber, sealt laiendates wõiwad nad wiimaks üle kõige keha ulatada aga filmnägu jääb neist puutumata. Rakukesed kipitawad ja sügelewad, kõige rohkemalt öösel sooja aseme peal. Kus nad kratsides karkewad, tuleb paks koor peale, mis tahe, teisel puhul jälle märg ja mädan on. Teistest nahahaigustest teeb neile wahet, et inimese näu priiks jätawad ja sõrmede wahelt hakawad. Tõbi läheb haigelt terve inimeste külge, nii hästi külge puutumisel kui riiete läbi.

Sügeliste sünnitajad on, kuda looduse tundjad filma nähtawalt tõeks teinud, pisukesed elukad, kes läbipaistwa rakukese wedelas elawad ja keda kõige terawam film suurustaja klaasi abita ei wõi näha. Elukas wõib naha all edasi roomada, kuhu ta omad munad pillutab, kellest pärast audumist uued rakukesed ja nende munadest jälle sarnatsed loomad signewad. Läheb kuski rakuke lõhki ja peasewad elukad wälja, siis poewad nad willaste riiete sisse ja wõiwad sealt uuest inimese külge minna, kui riided hoollalt ei ole puhastatud.

Sügeliste arstimist wõib kodu toimetada, kus suuremat tarwis ei ole, kui keha sähårduse salwiga wõida, mis elukat nende munadega ära hukkab. Seda wõib 3 päewaga teha, kui järgmised õpetused täidetakse:

1) Haige peastku ennast teenistusest wallale, pugegu ütsiku kambri ehk kuhugi sauna, salwigu seal kõik paigad, kus rakukesi nähtawal, neid tugewast nühkides, et lõhkewad ja salw sisse tun-

gida võib. Pärast seda määrigu ta salwiga kergeft üleüldsa keha, kus rakufesi ei ole.

2) Wäga mõnus on, kui haige ennast pärast määrimist ihu alasti willase waiba sisse mähib ja sängis kinni kaetut mõne tunni higistab, külmal ajal keha tühendused tuas ära tallitab ja kerget toitu sööb. Niisamati peab ta teisel ja 3mal hommikul tegema.

3) Kolmandama päewa õhtul läheb haige leili sauna, peseb keha seebi ja weega puhtaks, salwib siis tugewast weel üleüldsalt ja heidab lawale higitsema, kui võimalik tund aega pikufelt. Selle peale peseb ta teistkorda ennast higist ja salwist seebi ja sooja weega puhtaks, paneb puhtad riided peast jaluni, ehk teise sõnaga: särgist kunni wiimse muu kateni selga ja heitab puhta asemele wäsimust puhkama.

4) Kõik riided, mis tal kárnade ajal seljas oliwad olnud, peawad hoolsalt puhastatud jaama, enne kui tema neid jälle tarwitama hakkab. Linased ehk niisugused willased riided, mis pesemist kannatawad, kange tuha lehelisega (libedaga); aga kasu- kad ja kuued, keda pesta ei wõi, peawad palawamas sauna leilis autatud jaama, enne kui neid tarwituseks wõtakse. — Kõige parajam arstimise aeg on kuu kahanemisel (wana kuu lõpul). Sü- geliste salwisi on mitmet sugu, kellest Nr. 10 all ühe üleskirjutame.

Sammaspool. Flechten.

Tunnismärgid. Weiksed enamist kobarates seistes raku- kesed punase põhja peal, kord ühes ainukeses, teine kord mitmes paigas keha külles, wahel pisut aawalt kui piiratud koplis, wa- hel laiemale minnes kõik liiget ülekaates; need rakukesed wõiwad sügeleda ja wahel walusalt kivitada, kas kuivaks jääda ja sagedast kesta heita, ehk wihast märga wälja imitseda, mis süga- wad mädanikud naha alla uuristawad.

Sammaspoolle käik ja wältus on mitmesugune, kord kerge ja lühike, teine kord wisa ja pikaline, kus haigus mitu kuud ja aastatgi võib wältada, kas alati, ehk ajulti tagasi tules.

Kodu-arstimine peab selle peale waatama, et haige kasinast ja kerged toitu sööb, rasked ja wäga raswased road ja palawat sünnitawad joogid maha jätab, puhtas õhus elab ja iga- pidi puhtust armastab, nii hästi omas kehas kui riietes. Tuh- tub sammaspool, mis weike on, kellegi terve inimese naha peale, siis kaub ta sagedast iseenesest jälle ära; Tallinna maal

antakse talle Weikse-röögatuse nimeks ja tehakse mitmetesuguse rohtu, mis enamist igakord aitavad! Kus paiklik wiga wisam on, seal võib joodi-tinkturiga temale kriips ümber tõmmata, ehk kui märga wälja imitseb, wääwli salwiga määrada. — Aga kus sammaspool pika ajaga laiale ennast on lahutanud ja wisaks läinud, seal peab tohtride abi otsitama.

Vidalitõbi. Ausjah (Lepra).

Selle meie päiwil väga aruliseks läinud, siiski weel mitte sootumalt ära kustunud, raske tõbe tunnismärgid on: kühmaline, ülesäetud sõrmekomblikuks ümbermuudetud nahk, mis paksu soomuse koorega kaetud on, kelle all paiklikult mäda leitakse. Need kärnad võivad mitmes paigas, ka silmnäus nähtawale tulla, ja sünnitawad põdejale libedat kiheldamist, mis neid väga piinab.

Arstimine on väga raske ja täielik terweks saamine kahtlane, mis üksnes laatsaretides ja Tortu kliinikus võimalik on, kus põdejad pikem aega tohtride ülewaatamise all korrapäraselt rohtu pruugivad.

Kunna-wistrikud. Hitzblätterchen.

Tunnismärgid. Punased plekid, weiksed willikesed ehk mädapeaga wistrikud — enamist otsa ees, ehk palgede peal, kes mõne päewa pärast iseenesest ära kaowad. Seda piiskest naha wiga noortel inimestel sünnitab enamiste wererohkus keha sees, ja ehk temast küll midagi kartust ei ole, siiski pahandab ta naesterahwal meelt, kui neil jumeda näu kirjaks teeb.

Arstimiseks ei ole suuremat tarwis kui: lahja toitu kasinast süüa, rohkest külma wet juua, ja nii palju kui võimalik liig keha palawaks minemise eest ennast hoida.

Mädawistrikud. Zinnen.

Neid, mõnes paigas Saksakeele nime järel „winnid“ kutsutud wistrikusi tuntakse igal pool, mis kui weiksed naelakesed, paks ots all, peenike ülewal, mõnikord kollane peake otsas näu peal kaswawad. Nemad teewad wahel noorte inimeste silmnäu äästamata künni sarnatseks künklikuks ja võivad mitmesugustest põhjustest tulla. Ehk nad küll põdejate noorte inimestele nukrat meelt sünnitawad, ja mõned neist selle eest raha maksawad, kui

wistrikuteft peasekfiwad, fiiski ei lähe asi igakord tahtmift mööda edafi. Suuremal osal kauwad nemad ise aega mööda ära, kui inimene wanemaks läheb.

Kodu arstimiseks wõib nende wasta tõrwa=seepi tarwitada, mis igas apteekis saada on. Haige pesku sellega õhtu enne magama heitmift näu puhtaks, nenda et hommiku muud tarwis ei ole kui külma weega, filmade karastuseks üle loputada. Teised kiidawad mõnufaks, kareda harjaga iga päew pihtade wahel selga nühkida, kunni nahk kipitama hakkab. Sell wiisil peawad wistrikud näult wähenema ja selga minema, kus neid igamees ei wõi näha.

Werepaise ehk kveranael. Blutschwär.

Ümmargused ehk kuhjawormilised kõwad üleskergitused, mis puhul weiksem kopikatüki suurused, teisel puhul mitme tolli laiused näitawad, pikamiste kaswades küpses lähewad, tõmmu punaka karwa wõtawad ja lõhti puhkedes werd ja mäda wälja ajawad. Kui kõik täielikult wälja puhastatud on, kaswab aul linni; aga kui midagi oli fiske jäänud, siis hakkab uuest jälle kaswama ja wõib mõne aja pärast teistkorda mäda wälja tulla.

Arstimine peab püüdma nende küpsenift sooja audumistega, ja kui lõhti puhkewad, selle eest hoolt kandma, et kõik seest wälja tuleb ja midagi järel ei jää, mis uut kaswamift wõiks sünnitada. Kellel see audumine wõimata on, segagu met ja püüli jahu taiguaks kokku, määrigu lapi peale ja pangu paise-tand koha üle, mis ka aega mööda pehmitab.

Lõhkend nahk. Aufgesprungene Haut.

Nahk lõhkeb jägedast talwe ajal naesterahwal, kes märja ja niiske kättega ilma kinnasteta soojast tuast külma õue peale lähewad. Selle wiga wasta aitab, kui õhtu enne magama heitmift soolamata sulatud ehk wärskte searaswaga käsi hästi määritakse ja õhkeks nahk ehk niidi kindad kätte pannakse. Veel parem on Glitserin, kellel seda käe pärast juhtub olema, raswa asemel wõidmiseks tarwitada.

Soolatüükad. Warzen.

Need naha=kõwadused ja wäljakaswamised tulewad kord ütsikult, kord mitu tükki üheskoos nähtawale, iseäranis lapse põlwes ja kauwad harilikult niisamati hiljem ära, et nende wasta

mingisugust arstimist tarwis ei ole. Et lugu loomulikult nenda näitab, sellepärast on palju tühja tembutusi ja ebausku maailma tulnud, kus üht ja teist halbitust ette wõetakse ja kui hiljem soolatuugas ära kadus, seda tuuseldamise läbi arwati sündinud olema.

Üksteistkümmes jagu.

Wigafelt muudetud keha wedelatest siginenud haigused.

Selle jau haigustes ei ole üksnes weri, waid kõik wedelad osad kehas muudetud, kes tema ülespidamist päewlikus loodud wahetuses korrata toimetawad, et kõlbmataks läinud wana wälja wreetakse ja kosutaw uus jälle asemele tuleb. Inimese terwis seisab sellega ühes, mida täielikumalt wälja auramine naha ja hingamise läbi nenda kui higi, kuse ja roojaga kulunud osakesi eest ära koristawad, ja mida kõlblikumad toidud ja joogid on, mis wäljas poolt nende asemele tulewad. Sinna juure tuleb kolmandaks weel: kuna seedmise wägi neid jahwatab, küpsaks keedab ja elupiimaks ümber muudab, kelle seest ta wiimaks iga organi tarbeks seda wälja walitseb, mis kellegil puudub. On need loodlikud toimetused eksiteel, siis siginewad mitmet wiisi haigused, kellest järgmisel mõned nimetame.

Pleektõbi. Bleichsucht.

Tunnismärgid: kahwatanud silmnäü ja keha wärw, kui ei oleks ihunahal kufagil were puna, ei palgel ega mokadel: keha soe on kasiu, põdejad külmetawad, on wästinud ja ei jaksa tööd teha, puls on nõder ja laisk, meel alati kurb, wähem liigutamine matab rinnad kinni ja teeb hingamisele kitsikust, süda peksab kõwast, jalad hakawad paisetama, söögi isu on kasiu ehk puudub mõnekorra hoopis. Selle wasta on ihaldus sagedast niisuguste asjade järel, mis toiduks ei kõlba, kui kriit, põlend sawi ja nende jarnased. Weril on neil wedel ja wesine, wäga pisut punast pakku tema sees. Pikemal wältusel wõiwad weetõbi keha furnamine ja mitmed nerwude wigad tulla.

Haiguse põhjus seisab wigalises weres, selle wesiue osa ülekätt mõtnud ja liha normaaline punane osa piinud, kes kehale puna, sooja, elu ja karastust annab.

Rodune arstimine peab selle peale vaatama, et põdeja puhta õhu sees elab, iga päew oma liikmed wäljas jõudu mõõda liigutab, kosutawat kerged toitu sööb, nimelt pehmelt keedetud mune, ka wärsket küpsetatud liha ja lihaga keedetud suppi, — niisamati rõõska piima.

Kus töbi weel wanaks ei ole läinud, seal võib roostetand raua-wet katsuda, mis nenda valmistatakse: pane hea pihutäis roostetand naelu (kui laia peaga saapa naelad 100 tüki) puhtaks loputatud tühja õllepudeli sisse, täida siis pudel weega kaelani täis ja lasse kaks nädalat suwel päewa paistel, talwel ahju ligidal kuskil soojas paigas seista, enne kui pruukima hakatakse. Haige peab sellest kaks korda päewas, hommiku ja õhtu weike wiina klaasi täis jooma, ja sedamaid teise klaasi täie wet pudelisse asemele walama, nenda et pudel ikka ühetasa täis seisab. Kui nelja ehk pikemalt kuue nädala pärast parandust ei nähta, siis peab tohtride abi otsitama, ehk apteekist raudpillisi ostetama, sest et selle haiguse wasta midagi paremat ei ole kui rauda.

Kitsas, madalas koolitubades, kus palju lapsi koos on, osalt ka õõsel sealsamas magawad, sigineb hõlpsalt pleektõbe, kui tubasi wähemalt kaks ja kolm korda päewas ei tuulutada.

Skorbutitõbi. Skorbut.

Tunnismärgid. Keha rammatus, tünad, siniwärwil ülestersjunud hamba igemed, kes pisema külge puutumise järgel werd jooksewad, mädand hais käib suust, hambad on wallali ehk kuffuwad wälja; pisem töö kitsandab hingamist, nõder pikaline puls, kahwatanud tursjunud nägu, sinised plekid liikmete peal, paisetand jalad, meele kurbtus, paks, kiirest mädanema minew kusi. Läheb haigus edespidi raskemaks, siis tulewad were woolused suust ja ninast, on rasket finnitada ja kaswatawad nõrkust päew päewalt suuremaks, sinised mädanikud tulewad jalgade külge, mis werd imitsewad ja sügawamale minnes lihatusid kehast maha kattendawad.

Tõbe sünnitajad on: niiske, külne, roojane õhk, kuda kitsas elumajades ja laewa kambrites leitakse, wärskte taimede riigist saadaw toidu puudus, halb joogi wesi, keha liigutamise puudus, mure ja kurbtus.

Arstimine peab haigele puhast paremat õhku muretsema, wärsket taimetõitu, nimelt kapsaid, wärskaid ja hapult andma, ja kus ial wõimalik sidroni-mahla (sahwti) joogi wee sees andma, muud arsti rohtude pruukimist tohtride hooleks jätma. Snnelt ei ole seda tõbe meie paigus palju leida.

Kollatõbi. Gelbsucht.

Tunnismärgid: kollane wärw esiteks silma walgedes, siis näus ja aega mööda kõiges kehas, kord heledam, kord tumedam, mõnekorra tõmmukarwa ja mustemgi, kusi, sülg ja higi on kollased, nenda et wiimne ka särki wõib wärwida, sitt on walge ehk hall ja kõwa, ei ial loodlikult tõmmu kui terwel inimesel. Wigase seedmise pärast leitakse kõht ülesaeatud, magu paksu ila ja hapuga koormatud, mis läbi jõogi isu puudub; mõnikord on paremal pool rindade all paisetust ja walu, ka nimetatud koht käekatsumise wasta hell.

Kollatõbi ei ole iseenesest mitte hädaohtlik haigus, aga wõib siiski sisemiste organide wigaduste läbi, kes temaga koos seisawad üksikult järgedel wäga kahjulikuks minna. Esimene paremaks saamise märk on, kui sifikonna puhastus (sitt) jälle kollast wärwi awaldab ja sinna saadik olnud walged ja halli karwa kautab. Kollatõbe põhjus seisad igakord maksa toimetuste segaduses, nimelt sapi walmistamises.

Arstimine peab teelt efsinud maksa toimetusi püüdma seadus korrale tagasi juhtida, nimelt sapiraku wälja puhastust soolte sisse aidata, et sapp werde ei wõi minna. Kus maksa koht ülesaeatud ja walus on, peab kodu arstimine sedamaid kül-
mast weest tehtud palawaid ümbrusi haige koha peale tegema, neid tarwitust mööda 3, 4 ehk 5 tunni pärast wahetama ja nii kaua edasi toimetama, kuni ülesaeatus ja walu taganewad. Si-
semiseks rohuks wõib rabarbari pulbrid, ehk wesiit rabar-
bari-tinkтури anda, esimest paar korda päewas erne-iwa suuru-
sel, tinkturi 3 kord päewas 1 theelusika täis, ehk Safrani tro-
pisi (waata Nr. 11). Ka wõib wõilille- ehk seanupu-juurte
(Ead. keeli: Radix taraxaci) keedetist juua anda. Wärskest
wälja kaewatud, puhtaks pestud ja katki leigatud juurdest, keede-
takse üks kamalu täis 1½ toobi weega, kuni pool ärakeebed ja
üks pudeli täis üle jääb. Sellest joogu haige iga kahe tunni
peale üks weike wiina klaasi täis. Kuiwatud juurdest wõetakse
2 kuhjaga lusika täit. Paar korda nädalas tarwitagu haige

soojawee wanni, ehk kui seda ei ole — leili sauna. Kui need ei aita, peab tohtride abi nõutama.

Skrohwlite-tõbi. Skrophelsucht.

Nimetatud tõbi astub kahel wormil meie silma ette, kui haiguse=wimm ja täiskaswanud haigus.

1) Haiguse=wimm tunnistawad lapsepõlwes järgmised märgid: suur pea, iseäranis kuklapool osa, jäme, lühike kael, sisse wautud pea=tühemed, laiad lõualuud, ülesse turssund nägu, nimelt pealmine noff, ja nina (need kaks märki on kõige tõsifemad), walged hiuksed, walge kaunis nahk, punased palged, sinised silmad, suured silmaterad, hästi toidetud prisk keha, tüma kindlufeta lihaga, keha kui pehmet käsna kokku wõib litjutada; suur kõht seisab punnis, laste ninast woolab sagedast werd, sifikonnas on rohkest ila ja selle sees usside (soolikade) pesast; wäljas käimine on kord ummukes, kord jälle pasandusel; lastel on enamist elaw waim, aga nende kehalik kaswamine ei jõua sellega ühte, hamba tegemine ja kõndmise hakatus on tükk hiljem kui terwel nende wanustel lastel.

2) Täiskaswand skrohwlite-tõbe tunnistawad: rah-nude paisetused ja kalgestused. Neid leitakse kaela ümber, lõualuu all, kuklas, kaenla all ja kubemetes, kord weikemad ernest, teine kord Saksamaa pähkli suurused, mis mõnel kui elme=korrad kaela ümber jooksewad. Rahnud on esiotsalt pehmed ja waluta, lasewad endid katsuda ja woiwad mitu aastat rahulist nenda seista, enne kui kõwemaks ja suuremaks kaswama lähewad, hellust näitawad ja nahk nende üle punetama hakkab. Seal jigineb neil mäda sisse, paisetand rahn puhkeb lahti ja sünnitab mädaniku, mis wast pika aja pärast kinni kaswawad. Riisugusi piiskesti rahnusi leitakse ka sisemistes organides, nimelt sifikonna=wahelihäs, maksas, põrnas ja pea=ajus.

Arstimine on raske ja tarwitab palju aega enne kui parandust tohitakse loota, arst ja haige peawad selle peale ette walmistatud olema, et parandamine mitu kuud ja aastat wõib aega ärakulutada, enne kui maha külwatud seeme kaswama läheb ja õnne korral wilja kannab. Esimene ja kõige suurem asi siin on haige elukorda ümber muuta ja parema järje peale juhtida.

See kasu täitmiseks on tähele panna:

1) terwisele tulusat keha toitmist põdejale muretseda. Tema söögu kosutawat, kerget toitu, kellest teetamine raskestust ei leia ja mis ühtlase maus liig hapu-sigutuse wastane on. Seks on kõige mõnusam liha, taimne riigist toiduga ühendada, nenda et liha ja lihaga keedetud leemed kaalikadest, nairidest, porkanidest ja wärsktest kapsadest ehk teistest lehtedest keedetud road liha kõrwas süüakse; joogiks külm wesi, mis puhas peab olema, wahel üks klaas head, mitte kanged õlut. Ka munawesi kõlbab joogiks*);

2) puhas terwe õhk olgu tubades ja suwe ajal elagu haige kui wõimalis suurema päewa osa õues, nii kaua kui tema õõ korter tuas hästi saab läbi tuulutatud;

3) keha ümber riietes peab haige suurem puhtus olema, nenda et särk (ame) paar korda nädalas ja woodi linad kõige wähemalt kümne päewa pärast uuendatakse;

4) iga päew, kas hommiku ehk õhtu, peab üleüldiselt keha külma weega pestama ja pärast pesemist hästi tugewast õeruma. Raskford nädalas üks leige wee wann.

Arstirohtude kirjutamise jätame tohtride hooleks, muidu kitsandame nende leiwa põldu, kellel — kuida mõned kuuma weerega aja ja asjade parandajad arwawad — mitte pika elu aega enam ei wõi olla, kus inimesed loomuse järgil jälle nenda elama hakawad kui Adam ja Ewa paradüüsis, enne kui wilts õuna majus neil taewaliku põlwe lõpetas. Aga enne kui nii kaugele jõutakse, wõiksid ikka weel kaks kolm tuhat aastat ja asjad praegusel wiisil edasi minna.

Gihitõbi. Sicht.

Märgid. Walu liikme-jakkudes, kord ägedal, kord pikalisel wormil, kellest mõnekorra kõwadused siginewad, mis arstikeses „gihiti-sõlmedeks“ nimetatakse ja mitmel inimesel käte ja jalgade külles surmani tõbe mälestuseks jääwad. Praegu maalitud awaliku gihitõbe pilti leitakse arwast, tema tuleb enamist kui meie Mardi-sandid pahem pidi pöördud kasukaga ja pika linadest habemega: teiste haiguste näul, et arstidelgi tema tundmine igakord kerge ei ole.

*) Munawet tehakse nenda: üks muna lastakse rebu ja walgega puhta pudelis, pannakse natuke wet peale, klopitakse hästi segamiste, siis lisatakse weel wet juure, mis haige, kas pisut soola ehk suhkruga joob.

Gihititõbe põhjus seisab wigaselt muudetud weres, weri on liig paksuks läinud, sest et temal rohkem lubja ja woswori haput sees on, kui kontide uuendamine parajalt tarwitab. Ülejäänud lubja puistab looduse wägi kuhugi teise paika seisma, kust need gihiti sõlmed siginewad. Raugemad sünnitajad on: liig söömine ja joomine, laiskus ja mitmet pidi liiderlik elu. Et meie paikus kehwa rahwa jeltsis seiesaadik pisut sähärdusi rikaid prassijaid ja päewa wargaid asupaika pidawad, on nimetatud tõbe arwast Gestlastel leida.

Tema arstimise jätame õpetatud arstidele.

Prantsuse = tõbi. Lustseuche.

Nimetatud kurja tõbe on Sumal paraku ka meie maal, mitmes paigas palju sagedamast leida, kui ülepea arwatakse, et noored ja wanad, jah ema rinnal imewad lapsedki juba tema kihwtiga rikatud on, keda wäetid ema rüpest tulles kui wane-mate pattu pidiwad ilmale tooma.

Seda tõbe leitakse mitmel wormil. Kui üks sinna saadik terwe inimene (olgu meeste- ehk naesterahwas) teise prantsusetõbe põdeja käest kihwti oli saanud, siis tõuseb ärritatud paigas — kas sedamaid, ehk paari päewa pärast, haiglikult muudetud ilawoolamist ehk üks paiklik wistrik, kellest lahti puhkades mädanik sünnib.

1) Prantsuse-tõbe ilawoolus on meesterahwal kusetoru ilanaha külles, naesterahwal häbedis-mokade ilanahas. Ilanahk läheb tumepunaseks, paisetab üles, teeb kusemise walusaks, kus mõnekorra kusi suure waewaga wälja tuleb, seal juures paistetawad ühtlase mõnikord munni munad ja kubemete rahnud ülesse ja lähewad wiimased mädanema. Kui seda õnnetust juhtub, peab haige wiibimata — mida warem seda parem — õpetatud arstide abi otsima, enne kui tõbe kihwt aega saab kehas laiemale minna, aga ei mitte habeme ajajate, apteeki õpipoisidelt, tohtri sulastelt ja teistelt maa- ja linna-tarkadelt, kes sest asjast just niijama palju teadwad kui meie kõstri wana kriim lehm pühapäewast.

2) Teine tõbe-worm on: prantsuse = tõbe esijünnitatud mädanik. Esijünnitus tähendab nii palju kui: see inimene, kelle külge kuri kihwt oli läinud, on seie saadik igapidi terwe ja puhas olnud. Prantsuse-tõbe mädanikule teeb wahet, et tema wäljaspool pind sea-peki sarnane on, sõrwad üles wisatud näitawad ja mis mitte wäga kibedat walu ei tee. Nimetatud karwa pinda ja sõrwi et leita kellelgi teisel mädanikul. Mädanik sünnib

nib ifka ühest pijufesest rakufesest, mis sinna kohta tõuseb, kuhu kihwt oli sisse tunginud. Kihwt ise võib kui pandud rõugede-
lima mõnel puhul paar päewa ehk kauemgi jalaja warjul seista, enne kui rakufese filmale nähtawaks toob. Mõlemad tõbe wor-
mid, ilajooksmine ja will ehk rakuke, signewad ifka siis, kui naesterahwaga tegemist oli olnud, kelle terwisega lugu kahtlane on, nenda kui turu tagant tuikestel ja linna linnukestel, kes ühest kaisust teise laialiste ümber lennawad.

Üks puhas, kuda kihwt külge oli tulnud, kas esimesel ehk teisel wormil: paikliku wiga parandamine on siin kõige pisem asi, pea-asi aga, keda arst ega haige ial filmast ei tohi kautada on: selle eest hoolt kanda, et kihwti wimmast pisemalt idukest kehasse järel ei jää. Sellepärast argu uskugu keski arsti, kes paikliku wahendikudega, olgu nemad põletis-kiwid, salwid ehk muud, wiga tahab parandada, sest kuskil muu tõbe juures ei ole nii palju ettewaatusi tarwis kui siin. Warem ei tohi ennast keski terweks kiita, kunni ta tõbe kihwti wastust nii kaua oli pruukinud, kui tar-
gad õpetatud tohtrid teda tõeste iga pidi terweks oliwad tunnistanud.

Kuda ülewal juba nimetasime, on esisünnitatud wiga ifka paiklik, tema võib mõnel puhul wäga kaua paiklikuks jääda, seal iseäraliste, kus ta esimesel wormil kui ilawoolus ennast awaldas, kus wahel pikema aja wältusel looduse paranduse wägi ka ilma arstita wiga parandab, ja oli umbarwates nelja-wiiekümne aasta eest mitmes kohas pruugiks wõetud, arstimist looduse-wäe tohter-
damiseks jätta. Aga ei olnud weel wäga palju laeneid aja merde läinud, kus mõned asja uskujad ehmatates unest ärkades tähele paniwad, et lugu nende arwamisest hea tüki kõrwale oli läinud.

Sest ajast peale on siis õpetatud arstid, kellel pea ja süda parajal paigal seisawad, esimene kui teaduse walguis, teine kui armastuse jõe ligemise wasta — reeglisk ehk seaduseks wõtnud: Iga paikliku prantsuse tõbe wiga, olgu piisuke ehk suur, kihwti allikaks nimetada, kellest warem ehk hiljem tõbekihwt kõige keha sisse minna ja üleüldliku kurja haigust sigitada võib, kui teda juba esimeses jaa-
mas ei oldud ära tapetud.

Müüd weel mõned sõnad sellest, kui prantsuse-tõbi üleüld-
likuks inimese keha hukkajaks oli läinud.

Kus tõbe kihwt põhjani kehast wälja ei tulnud, võib ta mitmel puhul waikselt seista, et põdejad temast midagi ei märka

ja temast prii arwawad olewat. Seal tunnawad nemad ühe korraga kurgus walu, ehk leiawad peeglisse waadates, ilanaha kurgupäras punasema, kui muidu, wõib olla ka weikeid willikefi punase naha peal, ehk pekise piinnaga mädaniku, ehk filmad jääwad haigeks, ehk plekid tulewad otsa peale, kubemete rahnud kerkiwad paisetes ülesse. Snnelikud, kui nemad räägitud märkideft aru saawad ja kohe arsti abi wõiwad otsima minna. Kellel ial wõimalik, katsugu kuhugi laatsareti minna ja seal pikem aega tarbliku rohtusi pruukida, kunni ta puhtaks oli saanud.

Weel rassem ja wisam parandada on töbi kolmandamas graadis, kus tema keha juba nii sügawalt prantsuse kihwtiga täidetud on, et kontidest finni hakkab, harilikult on kurgulae ja nina luud esimesed, keda waenlane rikkub. Ka siin wõiwad inimesed pika peale osawal arstimisel terweks saada, aga enamist on nende kehad kange rohu pruukimisest fiduriks jäänud, et endist täieliku terwist enam loota ei ole.

Wiimaks tuleb weel üks neljas järg tähele panna, kus töbe-wimm kaua aja pärast, ja kuda nähtud mitme aasta pärast wälja tuleb, aga enamiste teisel wormil, kas kui halwatused, rasked krambid, teistwiisi wigadused nerwudes, ehk weetöbe kujuk. Kodu-arstimine ei ole prantsuse töbes ial wõimalik, siin peawad tohtrid oma paremat osawust ja tarkust tarwitama, kui meile tulewikus terwem ja tugewam rahwa põlw wõib kaswada.

Raswa-töbi. Fettsucht.

Märgid. Liig raswa sigidus ja kokkufogudus, kas üleüldsa kehas ehk üksikus paikades, kord wäljas pool keha raswa paistetuste näul, kord jälle kõhu- ja rinnakoopas sisemiste organide ümber, ehk kui pakas raswa wõrk naha all, nimelt kõhu-naha all paari tolli paksuselt. Sähärdune raswa rohkus on inimesele koormaks, raskendab tema liikumist ja paelutab loodlikud toimetused neis organides, kelle peale raswa raskus wautab. Nenda wõiwad liikmete toimetused kitsandatud, were ümber jooksmine tagasi hoitud, sifikonna korra pärast puhastus finni peetud saada, mis läbi mitmed wigad, wiimaks wee töbed sünniwad.

Raswa sünnitajad on: üleliigne tugewa ja rannusa toidu söömine, kui rasw, wõi, koor, sealih, niisamati puutuw keha ja liikmete liigutamine, mispärast toidu seedmine õigel korral ei wõi edasi minna. Taisa werega inimesed ohkawad kõige rohkem raswa

koorma all, aga nende tahtmise wägi on nii nõdraks läinud, et nad oma laiskust ei jõua ära wõita.

Selle tõbele 'pole mõnufamat wastust, kui pisut ja lahja toitu süüa, wähe magada, rohkest iga päew keha liigutada, ülepea — laiskuse wäest püüdma lahti saada. Nälg on siin kõige parem arst.

Kaksteistkümnes jagu.

Mõned külalised inimese kehas.

Oh! küll ainukest organi inimese kehas ei teata, kelle sees neid wõeraid elukaid 'pole leitud, siiski ei puutu nemad siin paigas meie külge, kus üks ainus perekas sugufond meie silma torkab, kellele oma soolte sees, kõige sagedamast lapse põlwes korteri ja peatoitu peame andma.

Soolikate ehk ussitõbi. Wurmsocht.

Reist külalistest tunneme kolm sugu: soolikad, walged pisi-kefed, linaluie sarnased ussid ja pael-ussid, ehk solgitud Saksa-keele nime järel pantwurm.

Märgid, kellest usside wiga tunneme: kahwatand nägu, finised rõngad silmade ümber, sülg jookseb suus hommiku koku, kui einet ei olnud wõetud („soolikad kusewad“ ütleb rahwa keel), oksle pööritus, wõeras magu suus ja paha hais tuleb suust wälja, heitlik söögi isu, kord hoopis puuduw, kord nälg, et haiged seinast kinni hakasiwad, sagedast kihelab nina, kõht on punnile aetud, aga mitte kõwa kää katsumise wasta, walu naba kohal, laiendatud silma terad, nina jookseb lastel werd, nemad ärkawad äkitselt unest, kiristawad hambid, armastawad kõhuli magada, näawad palju ja elawat und ja keha kurnab lahjaks; aga ainuke petmata märk on: kui ussid, ehk nende tükid awalikult nähtawale tulewad.

Isäralised märgid nende sugude mööda on pisikestel walge ussidel: kihelmine perses, mis õhtut wasta kaewab, mõnikord raskendatud, waewaline kusemine, meeletust ja kurbtus; soolikatel: walu naba ümber ja tuntus, kui kerks naba

äkitseft midagi ülesse; pael=ussil: tuntus, kui tõuseks pahemal pool kõhust üks tükk kaelani ülesse ja langetaks sealt tagasi, ehk: kui oleks ühel wai teisel pool kehast üks tomp, mis laenete wiisil kõrgemale ja madalamale liigub, ehk kui tahaks kedagi nende kõhus kinni imeda, ka kaebawad mõned haiged, et pea ümber käib ja filmad kirjuks lähewad, oksese pööritus. Aga kui haige suutäis wiina, ehk natuke koirohu-wiina saab wõtnud olema, lõpewad tema piinawad pakitused filmapilgul otja. Niisama palju inimesi, ehk rohkemgi, kui tõttelikud põdejad: usuwad meie rahwa seas, et neil pantwurm olla, enamist iga wiina armastaja ja joodik, kes hommikuwara kõhides sitted röga wälja ei taha saada, söimab „wana kuradi pantwurmi!“ Sellepärast ei tohita kellegi ütlemist ja arwamist warem tõeks pidada, kui waenlane nähtawal wormil filma ette astub.

Lapse põlwes wõiwad ussid mõnekorra nenda ülekaät wõtta, et elule kitsikud ähwardawad, sest nemad elawad sellest toidust, mis lapsele antakse, ja wana tõe sõna ei waleta ka siin, kui ütleb: „Mida rohkem sööjaid, seda lahjam leem ehk lakke!“

Arstimine on kahesugune: usside waigistamine ja nende wälja ajamine.

Waigistamine läheb mõnekorra wäga libedast tarwis, kus ussid lastele hädaohtu ähwardawad, olgu kas raske krampide ehk suure walu pärast, nimelt kui palawik sinna juure tuleb. Esimene ja kõige mõnusam wahendik usside waigistamiseks on õnnelt enamist igal pool saadaw: röösk piim; seda wõib igal wormil anda, kui jook, tagant parasoolesse pritsida ja soojaks tehtud piima sisse kastetud rätikutega kõhu peale panna. Piima ligem järmine on õli, nimelt wärskewangsi õli, üks theelusika täis ehk rohkem, lapse wanust mööda, temale sisse anda.

Usside wasta pruugitaw pulber on tuttawa ja igal pool saadaw, aga seal juures peab tähele pantama, et taga järel lastele pasandamise rohtu tarwis on sisse anda, mis surmatud ussid ja nende ila kehast wälja puhastab. Ussi rohtu antakse kõige mõnusamalt wanal kuul, ka wõib rabarbari pulbrit juure liijada, misläbi kõht mõnikord muud pasandamise rohtu enam ei tarwita.

Kui lapsel usside läbi palawikku põewad, siis on parem rohu andmisega nii kaua oodata, kui palawik kergemaks läheb. Ussi-pulber, kas meega, ehk weel mõnusamalt hapu-meega segatud on kõige parem lastele anda. Ussi-seemetest kunstlikult tehtud kollakas walge sool, Santonini nime all, on kergem

lastele siise anda, aga et teda wabriku wiisil walmistataks, sellepärast ei ole tema rammu mitte ühesugune.

Paelussi wasta peab tohtridelt rohtu otsitama, sest siin on mitu asja tähele panna, kellest kõige ülem, waidlemata, selge teadmine, et inimesel teda on, mis keski warem teada ei wõi, kui ussi tüki nähtawale tuliwad, keda aeg ajalt ikka leitakse. Üks neist suurematest asjadest, mis peale iga paelussi põdeja peaks waatama ja meeles pidama, on: et tema sellisamal päewal, kus uss ennast oli näitanud, rohtu siise wõtab. Et mina ise nii mitmekümne inimeste juures seda olen katsunud ja iga-kord, kus õpetus täideti, tulu näinud, tahan teda siin awaldada.

Paelussi arstimine.

Kui paeluss enesest nähtawale tulles märki oli annud, siis peab tema kaswataja sellisamal õhtul kell 7 kartohwlidest ja heringist tehtud rooga ehk salatid ilma leiwata sööma, et kõht täis saab; (kartohwliid ja hering leigatakse peeneks, segatakse kofku, walatakse natuke äädikat ja rohkest wärsket prowangse õli peale). Tund hiljem joogu tema wiina klaasi täis walged joodawat wiina, meesterahwas walged Portweini, naesterahwas kergemat Prants-maa weini, kui Sauterni ehk tema sarnalist. Kell 9 wõtab ta pillid, kõik ühe korraga siise ja heidab sängi puhkama. Hommiku wara, filmi lahti ajades olgu esimene töö, rohke söögi lusika täis riitsinuse õli pruunikstiks, Eesti keeli: „waraseks toiduks“ ehk „wara eineks“, kõhtu neelata, tunni aja pärast teise, ja kus tarwis weel kolmandama lusika täie, tunni waenlane paremaks arwab oma korterist wälja minna. Mull on pikal arsti-ammetis aga kaks korda seda juhtunud, et kolmat korda õli andmist tarwis läks, suuremal osal oliwad kaks lusika täit küllalt, mõnele mõjus juba üks lusika täis, ja arukordadel ei olnud kogunisti õli tarwis, waid põdejad märkasiwad üles ärkades wäljamineku pakitust, ja kui seda sunnituft täitma läksiwad, leidsiwad wana sõbra mineku.

Kahe tüki pärast pean weel iseäralikult tähendama: 1) et neil, kes linnast kaugeimal elawad, ikka pillid ja riitsinuse õli kodu walmis peawad seisma, niisamati ülewal antud õpetused nõõri järel täidetud saama; 2) et inimene aga, kui uss mineku teel, ootamise ajaga ei tohi ihnuštada, sellepärast seadku ta oma istumise aseme nenda, et kus tarwis — paar tundi ehk kauemgi — kannatades wõib oodata, tunni pikk waenlane ennast wälja weni-

tab. Teda sõrmede waral kiirustada on laidu wäärt, seal wõib ta katteda ja tükk järel jääda, kellest uus waenlane kaswab. Pillide eeskiri seisab retseptis Nr. 12 ülespandud.

Õpetusel on weel ütelda, et arstimise päewal haige lõunal ja õhtu muud ei tohi süüa kui kaera- ehk odratangust keedetud läbi furnatud kõrti.

Kõige usside arstimise järgil on wäga soowida, et noored ja wanad keha — iseäranis soolte-kaewandiku — rammustuseks weel toetuse rohtu mõni aeg pruugiksivad. Lastele on kõige mõnusaam paar korda päewas nende wanust mööda 10, 12, 15 kuni 20 tilka kookupandud Hiina-tinkuri anda (waata Nr. 13), ehk kus tohtrit tarwis arwawad: natuke rauda sisse wõtta lasta.

Wildi-täid. Filzläuse.

Ehk küll need palumata külalised mitte sees waid väljas-pool keha elawad, ei tohi meie neist nimetamata mööda minna. Nende sünnitamine tuleb enamist liiderlikust ja ropust elust, mis-pärast neid meeste- ja naesterahwal-efiteks häbeduse karwadeft, hiljemine ka kaenla alt ja muialt, nimelt silma ripsme karwadeftki leitakse. On nad nii laiale läinud, siis wõiwad ka riiete läbi ilma süüta inimeste külge minna.

Mõne kopika eest halli elawhõbeda salwi apteekist ostetud, sellega õhtu waenlaste pesitamise kohad kergelt määritud, kõige parem päew enne sauna minekut, tapab elukad ja teeb inimese neist puhtaks.

Ussikesed mädanewa haawa ja mädanikude sees.

Palawal suwe ajal, lialte seal, kus tarbliku puhtuse eest hoolt ei kanta, signewad mädanewa haawade ja mädanikude sisse pisikesed walged ussikesed, suuremal osal wist porikärbsse wälja autud munadest, nenda kui nemad wärske lihasse sünniwad.

Nende wasta ei ole paremat rohtu, kui tõrwaga määrida, ehk lapikesega tõrwa mädaniku peale panna.

Tõhw-uss. Haarwurm.

Selle eluka üle on eba-usul ja õpetatud meestel palju waidlemist olnud, ja kuida ma kardan: ei ole weel täna päewal selge otsus wälja tulnud. Mina ei ole elukad oma filmaga näi-

nud, aga ustatate meeste juust kuulnud, kes teda näinud ja naha alt oliwad wälja kerinud. Üks wana, omal ajal kuulnud Tartu professor Dr. Moier, kes ka minu õpetaja olnud, rääkis meile, kuida tema kaks korda jõhw-uksi inimestelt naha alt oli wälja wõtnud.

Rahwa ehauks laseb jõhw-uksi hobuse saba-jõhwidest sündida, mis „imeteu-wäel“ elusaks lähewad ja hiljemine inimeste naha alla peawad pugema, kust tarkad küla eided neid suitsfeta- ja tuuseldamisega wälja ajawad.

Üks teine selts eluta wõeraid meie keha sees on sellesama eluwäe sünnitused, kes keha ülespeab, wana wälja wiib ja uut jälle afemele toimetab. Neid kutsutakse

Kiwihaiused.

Kiwifigitamine, kelle sekk ka kontide kaswamine arwatakse, wõib kõiges keha jagudes sündida, kõige sagedamast kuse ja sapi teedel, aga ka soolte-kaewandikus, kopsudes, pea-ajus, süle-rah-nudes ja weresoontes, iseäranis sagedast südames. Enamist leitakse, et mida wanem inimene, seda suurem kiwistamise edasi minek, mis meile tõestab: „Sa oled muld ja pead mullaks saama.“

K u s e k i w i d.

1. Põiekiwid.

Tema tunnismärgid on: alatine kihutus kusele, seal juures kibe walu, nimelt lõpetusel, kusemisel wõib wälja jooksmine äkitselt kinni jääda, krambid ja ühtepuhkune kihelmine kuse-toru otsas, alatine paks ila kuse põhjas, kelle sees peenikesed liiwa-terakesed, ehk pisikesed kiwikesed leitakse, wahel ka werrega segatud. Haigedel on tundmus, kui oleks neil wantus ja raskus iste- ja puusaluude põhjas, pikali olles wähem kui püsti seistes.

2. Neerude=kiwid.

Märgid: Ühte puhku ehk kord korralt tagasi tulewad walu hood, ehk raskus ja wantus neerude kohas (ristluu üle mõlemil pool selgroo kõrwas); aeg ajalt kramplik walu, kelle järel hari-likult, liiwa sõmerad ehk pisikesed kiwikesed kusega nähtawale

astuvad. Sagedast on seal juures ofsele pööritused ja offenda-
mine. Mõnekorra wõiwad õpetatud arstid õnnelikult pöie kiwi
wälja leigata ja ärapurustada, et hiljem pifikestes tükides wälja
tuleb, aga neerude kiwide wasta on abi wõimata.

3. Sapikiwid.

Tunnismärgid. Sagedast pressitus ja raskused maffa
ja mau kohal, isäranis walusad mau-frambid offendamisega.
Ülemad peamärgid on sapikiwi framplikud walud, mis
selle läbi tähtsad on, et haige aeg ajalt kanged walu-piina maffa
ja mau kohal, äkitse ofsele pööritusele ja offendamisega tunneb,
selle peale läheb tema nahk kollase wärwiliseks, mis järel
sapikiwisi keha rooja sees nähtawale tulewad.

Kõik kiwi-haigused on selles ühesugused, et nende walu äkit-
selt, kui oleks püüfuga lastud, algab, kas neerude, pöie ehk maffa
kohast wälja minnes üle kõige kõhu laiale lahutab, offendamise
läbi, mis suure kisaga enamist ühes käib: teistest haigustest ise-
likuks läheb.

Kui nende haiguste juures kodune arstimine midagi muud
ei wõi teha, kui kange walu fergituseks lusika täis wärsked öli
fisfe anda ja sooja autust walusa koha peale panna, sellepärast ei
tohi meie paremat nõuu kellegile anda, kui wõimalikult ruttu arstilt
abi otsima minna, kus jeda ial ligimalt ehk kaugemalt leida on.

Naesterahwa-haigused.

Naese suguhaigused.

Laste ilmase toomine on naese loomulik seadus, sellepärast raskejalgus, nurgawoodi ja imetamine tema looduskorraline terwise olewus; selle wasta igakuune puhastus üks asemlik ehk abi olewus, nenda et ehk ütelda tohiks: enam haiglik kui terwise järg on. Kõik naese kehaloodus on kahetordse elu tarwis fiske seatud ja üles arwatud, sugutallitus on temal ülem nõudmine, mehel enam üks kõrwaline asi.

Igakuuine puhastus.

Selles idaneb sugu elu õitsemine, ühtlase märk, et keha lapsesünnitusele walmistatud, aga ka ühtlase selle märk, et naesterahwa terwis seatud korral on. Mida reeglimõõdulisem kuupuhastus, seda terwem on naene. Naesterahwa were rikus on suurem kui keha enese ülespidamiseks loomulikult tarwitab, mispärast aeg ajalt, kus naene käima peal ei ole, see jagu werd wälja läheb, mis loomakehe elu muidu tarwitab, kas kosumiseks ehk toidu piima walmistuseks rindades.

Meie paigus alustab kuupuhastus 16 ja 20 aastase wanusse wahel, arwast warem, mõnekorra küll hiljem; soojal löüne maadel palju warem. Naskemad tööd tehes naesterahwal hiljem kui neil, kes hõlpsal põlwel elawad. Siigwarane tuleb näitab keha nõtrust, sellepärast igakord pikemale wiibimine parem, kui warane. Siin juures wõiwad ka haiguse wigad tulla, et wahest arsti abita ei wõi läbi saada.

Mis kuupuhastusel tähele panna,

ei mitte üksnes nende hakkatusel, waid kõigel elu ajal:

Suure palawaks minemise eest, nimelt tantsil, niisamati äkilise keha külmetamise eest peawad naesterahwas sell ajal ennast hoidma, ka äkilised ja raske meele-liigutused teewad kahju ja raske jahutoidud (klimbid, pudru, jõe ahjust wõetud leib) ei

kõlba neile sell ajal mitte söögiks; niisamati ei tohi nemad ka sauna minna.

Kus kuupuhastus äkitselt, kas keha külmetuse ehk muu süü pärast finni jääb, ehk liigeks kipub minema, seal peab arsti abi otsitama, ei mitte küla=tarkadelt, waid tohtridelt.

Loomulikult löpew kuupuhastus 45 ja 50 aasta wahel otse, enamist seda mööda, kuda hakatus warem ehk hiljem oli olnud.

Raskejalgus.

ehk käima peal olemine on looduslik terwise põlw naesel, sest naene peab laste sünnitamise läbi õnsaks saama, ütleb püha kiri. Siiski leitakse harilikult mitmesugusti juhtumisi, mis neile sell ajal kord wähem, kord rohkem elu raskendawad, kui: oksese põõritused, oksendus, hamba- ja peawalu, mitmet wiisi muutused nerwudes ja meelel. Raskejalgust wõime nimetada: üheks eluks teise elu sees, ehk kahetordne elu, mispärast loomulikud elulaened kõrgemal korral käiwad.

Mis raskejalgastel tähelepanna on.

1) Kõigel juhtumistel on suurem ja kiirem fergituse=wahendik: woodi pikali heita ja mõni tund rahuliste puhata, kunni pakitus, raskus ehk tusahoog mööda läheb.

2) Kõik kitsad keha pigistawad sidemed ja riided (wööd, wärwliid, sukapaelad) olgu wallalised, et weri korraliste liikuda wõib.

3) Natuke parajat keha liigutust igapäew wärskes, puhtas tuule käes on väga mõnus.

4) Waimu poolt peab iga äkilise meele liigutuse eest hoiatama, kui wihastused, ehmatused j. u. e.

5) Iga raske ja ülejõudu käidaw töö, iseäranis raske asjade tõstmine ja kandmine peab sell ajal mahajäätama, kui taga järel wigad ei pea tulema.

6) Keha puhastamise eest peab hoolt kantama ja selle eest muretsema, et raskejalgsed iga päew omal asjal käiwad.

Raskejalgste oksendamine.

Üks neist kõige tüütamatest koormatustest on oksendamine, enamist esimestel kuudel kunni poole ajani, wahel weel pikemalt; harilikult wara hommikul ja ennelõuna tundides, aga ka wahel päew otjani. Kus koormatus üleüht ei püüa wõtta, seal pole

muud abi tarwis, kui rahulist kannatust, kus asi üleliigseks kipub minema ja kahju tegemist ähwardab, seal on kõige mõnusa tohtridelt nõuu otsida, muidu võib enne aegne loomakehe huffatus tulla. Kodu võib offendamise fergituseks jõhwika- (kuremarju) aeg ajalt terwelt 2, 3 ehk 4 tüki lasta neelata. Ka võib wahete peal katsuda pulbrid Nr. 15 külma weega segatud theelusika osal sisse anda.

Kui keha tühendus alt kinni jääb ehk laisal wiisil tuleb, siis peab fergituse eest muret kantama, kus wahest juba Kremor tartar aitab, paar theelusika täit wee sees sulatud päewa kohta armatud; kui see ei aita, siis wõetakse prits abiks, juuremat ei tohita enda tarkusel mitte ette wõtta.

Ruda enne-aegse looma sündimist hoida.

Kõige fergemine juhtub loomakehe ärapõrutus kolmandamal kuul. Tema eeskuulutajad on: ristluu- ja kõhuwalu, rinnad (nisad) lähewad lödwaks, külma wärin, külma tundmus seljas, wautus rüpes, kusele pakitus, ila wäljatulek ematupest, wiimaks kui loomakehe äraminek juba wäga ligidal ja arwa weel tagasi hoitaw on, were märgid emakusest. Pärast poolt aega tulewad nende märkide juure weel loomakehe liigutuse puudus.

Harilikut enne aegse looma sündimise põhjused on: äkiline ehmatus ehk wihastus, maha satumine ehk raske tõugatus kõhu peale, keha palawus ja külmetus, wäga ägew liikumine ja wäga sage lihahimu täitmine.

Lapse kautamise kõrwas tuleb weel järgmist meele tuletada: raskeid werewoolused emakust, wahel ka põletiku märkisi emakas, iseäranis aga tema nõtruus, mis läbi hiljemine seda õnnetust jälle võib sündida, ligemal raskejalgulsel sellsamal ajal.

Enneaegse lapse sündimise eest hoidwad wahendikud on: esimene ja kõige ülem, kellela kõik teised midagi ei wõi aidata — nii pea kui esimesed eeskuulutajad awalikuks saawad, heitku naene fängi selile ehk külleli sirutatud pikali maha, kõige suurema keha ja waimu rahu eest alati hoolt kandes; nenda jäägu tema mitu päewa, niikaua kui eeskuulutuse märgid otsa lõpenud. Kus tohtride abi ligidal saadaw, peab seda otsitama, kes nimelt selle üle otsust wõiwad anda, kas midagi arsti-rohtu tarwis. Kus arstisi ei peaks olema, seal tohitakse kummagi rinna (nisa) külge 3 kurni 5 were kaani (pidalit) panna.

Raskejalgste krambid.

Käima peal naesterahwal wõiwad sell ajal, nimelt wiimas-
tel kuudel, ehk sündimise wäituste hakatusel ja parajal sünni-
tuse tööl raskeid krambid peale tulla. Nende juures kaub hari-
likult meele aru peast, nemad magawad kui furnud ja magamine
wõib peaaju rabanduse (halwamise) läbi tõsist surma tuua.

Wiga põhjus on enamist ifka äkiline rohke were walgumine
pea-ajusse, nimelt noortel rohke werelistel naestel.

Siin peab kõik tehtama, mis werewoolust peast kahanda-
wad, jäed ja külma wet pea peale, kupusi kuflasse, werekaanisi
kõrwade taha ja pea tühemete kohta, sinepi plaastrit kääwarte
ja jalgade külge (säarte ja tallade alla); kui need kõik ei aita
ja hädaoht ähwardawal, wõib natuke aadrit lasta.

Sündimine ja nurgawoodi.

Kõige tähtsam filmapilk, ehk lõpetuse peatükk naeselikus elus
on uue elu ilmale toomine, ei mitte lapse loomakese, waid ka
tema enese kohta arwatud. Emale tähendab lapse sündimine
niisamasugust kriisi, kui higitsemine ja muu puhastus palawikus.
Mida täielikum see lahutus oli, mida paremine tema seatud aeg
kannatlikult oodati mööda minawat, seda täielisem saab naeste-
rahwa terwis hiljem olema.

Waatame meie seda olemist terasemalt, siis näeme selles
kõrgemas ja raskemas mäsamises, mis elaw loomus enese üles-
pidamise ja uuenduse jõuks tarwitab, loomuse terweks tegemise
wäge kõige täielikumalt wälja peastma. Täis imet jääb meile
igawest, kuida üks etendus, mis filma nähtawal kui elu ja sur-
maga wõitlus hädaohtu ähwardates, nii suurte ja imeliku muut-
mistega reeglilmöödul hulga inimeste millionidest kahjuta mööda
läheb, ja sedamaid täieliku terwise tagasi tulemisega otsa leiab.

See ainuke, mis läbi loomuse tarkus siin kriisi ehk lahu-
tust teeb ja seda hädaohtliku olemist naeste millionidelt täielt
tähelepanemata ja kõige kergemal wiisil terwisele lasab tagasi minna,
on kaks kriisi: nurgawoodi=woolus ja piimasigitamine.

Mis nurgawoodil peab tehtama.

Zal ei tohita meelest unustada: lapse sündimine ja nurga-
woodi ei ole mitte haigus, waid üks loomuse etendus, mis kõigest

kõige loomulikum ja tarblikum, kelle õnneliku lõpetust loomus kõige targemate, ja imelikumate sisse seadmiste läbi muretsenud on. Harilikult ei ole siin muud tarwis, kui seatud loomuse kriisid (nurgawoodi-puhastust ja piimafigitust) rahulikult lasta mööda minna, et meie ninatarkus effitates wahesele ei astu. Meie peame walwama, et midagi kahjuliku wahesele ei tule (külmetamist, liig-söömist ja meelesegadust).

Särgmised reeglid olgu nurgawoodile ettekirjutuseks.

1) Täis lapsewoodi aeg peab kuus nädalat wältama. Warem ei saa keha seadus, nimelt lapsekoda ja mis selle külge puutuwad, mitte hoopis selleks, mis ta enne oli olnud ja selleks ta nüüd jälle peab saama.

2) Esimestel on 24 tunnil (öö ja päew) peab nurganaene ühte puhku silmade all peetud ja sagedast järel waadatud saama, et magades werejooksmine ülelätt ei wõtaks.

3) Esimesed 14 päewa peawad äraoodatud saama, naene peab woodis pikali maas olema, ennaft külmetamise, meeleliigutuste ja söömise ning joomise effituste eest hoidma. Pikali maas lamamine on juba sellepärast tarwis, et emal omast kohast ei liigu ja werejooksmine liiale ei wõi minna. Ka wõib nime-tatud aja sees lapsewoodi palawil sündida.

4) Toit ja hoolekandmine peawad sell ajal nenda olema, et nemad põletiku wasta warjawad. Läbifurnatud kaera- ja odratangu leem (tumm) leiwa ja wee-suppid, mis wiimased üleskeedetud wee sees pehmitatud riidleiwa põrmukestest walmistatakse. Wäga nõrkadele wõib natuke warem lõuneks wedelat lihassuppi lubada. Aga siiski mitte esimesel 7^{mel} päewal, kus piimapalawiku aeg on.

5) Keefmine soe olgu tuas, parem natuke wilum kui palaw, woodi palawa eest peab hoitama, nenda kus kõige suurem puh-taks pidamise eest muretsutama; need taks asja on igal nurga-woodil peakäsiud.

6) Siskonna puhastamine alt otsast on iga nurganaesele tarwis, ja hoiab kõige paremine lapsewoodi-palawiku eest. Aga esimesel kolmel päewal ei tohita midagi kangemat rohthu anda, muidu läheks piima figitamine nurja. Seal antakse kerget rohthu (waata retsept Nr. 16), ja lastakse iga õhtu pritsiga järel aidata. Meljan-damal, wiidendamal päewal wõib natuke riitsinuuse õli abiks wõtta.

7) Laps peab 12 tundi pärast sündimist ema rinna külge pantama ja esimestel 14 päewadel ifka nenda tehtama, ka seal,

kus emal ehk wõimalik ei ole ise last imetada. Aga enese pärast ei tohi ema seda käsku täitmata jätta, muidu tuleb lapsewoodi palawik ja piima-paisetus rindade sees.

8) Peab selle peale vaatama, et nurgawoodi puhastused kinni ei jää, waid seatud ferral woolawad. Harilikult ei ole seal muud wahendikku tarwis, kui aeg ajalt nurganaesele Kameli-theewet tassi täis juua anda, mis ühtlase ka kuiwad wäitused fergitab.

9) Kange ja wäga walusa kuiwa wäituste wasta on wäga mõnus fergitaja õlipiim (waata retsept Nr. 17), ehk kus ligemalt Upteeki ei ole, wärske prowangse õli, iga tunnis ehk iga kahe tunni järele 20 tilka sisse anda.

Lapsewoodi-palawik. Kindbettfieber.

Nurga naene wõib kui iga muu inimene mitmel wiisil palawiku kätte langeda, keda meie kui tahaksime: palawikud lapsewoodiks wõiksime nimetada, siiski ei saaks neist ial seda haigust, kellele lapsewoodi-palawik nimeks on antud ja kellest siin pikemalt tahame kõneleda. Lapsewoodi-palawik on üks iselik, äraliku märkidega ja olemisega muu palawikudest kõrwale minnes haigus.

Tema tunnismärgid on: hakkatusel kohe kange kõhuwalu, kõht leitakse üles aetud, paisetus kaswab pea aegu silma nähtawal, nenda et mõnel puhul kõhunahk trummi wärki pingul seisab ja pisemat külge puutumist ei kannata. Niisama wähe salliwad haiged raskemat kinni katmist — lina ehk waipa eneste keha peal; puls liigub wäga kiirelt, seal juures suur nõtrus ja südame raskus; piim rindadest ja nurgawoodi puhastus kawad ära, tuline joogi tahtmine, enamist ka pasandus sageda wäitustega, mõnekorra oksjele pööritud ja oksendus.

Käik wäga rutuline, kolme ehk pikemalt nelja päewaga juba suretaw, kui kiirest tarbliku wastust ei tehta. Pöörab palawik õnne järgel paranduse pole, siis wõib, kas täielik endine terwis tagasi tulla, ehk — mis sagedamast juhtub: haigus enesele uue wormi wõtta, ta wiskab ennast peaja ehk wäljaspoole keha-naha peale, teeb seal mõnekorra walusat paisetust ilma punetust, keda sellepärast walgeks walusaks roosiks nimetatakse.

Raaseliku keha, iseäralikult muutumised enne ja pärast lapse sündimist seisawad selle palawikuga koos, mispärast teda üksnes nurgawoodis leitakse. Tema langeb kahes esimestel nädalates

nurganaese peale, kui piima sõõrdumine ja nurgawoodi puhastus kinni jäiwad, olgu kas külmetamisest ehk üleliigselt palawusest, kui temale palawat sigitawa toitu ja jooki anti, wäga soojalt woodis kinni kateti, ehk kui temale lapse sündimisel midagi wiga tehti. Ka wõib liit söögi wõtmisele seadmisele pakitust teha ja palawikku äratada.

Et haiguse eest hoidmine kergem on kui parandamine, sellepärast räägime siin esimesest mõne sõna: Sga raskejalgne peab wiimastel nädalatel enne mahasaamist, nii palju kui wõimalik päewalikult õues tuule õhus oma ihuliikmeid paenutama, ilma et raske tõstmisega, ehk sarnaste üle jõuu käidawa tööga enesele wiga teeb. Seal juures siiskonna puhastamise eest iga päew hoolt kandma, olgu kas rohuga, ehk weel parem pritsi läbi. Pärast sündimist peab laps seatud ajal ema rinna külge pantama, kuda juba nimetasime. Enne jääb 9 päewa pikali woodi, siis weel wiis päewa, kus ta wahete peal ka istuda tohib aga kõik selle aja — kaks nädalat — forget toitu sööb.

Haiguse arstimine peab jala pealt targema tohtride hooliks antama, ja kui esimesed haiguse märgid, külma wärin ja kõhu walu tõusewad; wiibimata arsti abi otsima mintama. Aga warem weel kui tohter sinna jõuab, peab — kui teha ummukeses — pritsiga kergitust tehtama, laps sagedast rinna külge imema ja mõni kuu kupp ema rindade peale pantama, ehk soe pehmitaw ümbrus tehtama, kas soojast pudrust ehk külmast weest walmistatud wälja wäänatud rätikutest, mis kõhu ja rindade üle pannakse, et piim rinnast ei löpe. Särgedel, kus nurgawoodi puhastus kinni oli jäänud, tehakse pehmitawaid leigeid pritsidusi emakusse, kas kameli theeweest, ehk leigeiks tehtud kaemu weest, ja kui need weel ei peaks oodatud abi tooma, siis pannakse were kaanid häbeduse kohta. Peaks siiski haigus kaswama ja arsti abi pikemale wiibima kui arwati, siis peab werekaanisti (pidalid), kus neid saadawal, kõhu peale pantama, ehk nende puudusel külma-wee ümbrusi kõhu peale tehtama, esotsalt külmalt, ja kui need ei peaks aitama, siis lastakse ümbrused pikemal seisimisel palawaks minna. Sisemiseks wahendiks wõib õli-piima haigele igal tunnil ehk iga kabe tunni järel lusika täis korralt sisse anda. Soogiks on kõige parem kanepi seemne piim.

Piima-sigitamine ja mis muudu lapse imetamisel tähele panna.

Järgmised üleüldlikud reeglid on siin juures tähele panna:

1) Juba käimapeal põlves peavad nisanipud imetamise tarbeks ettevalmistatud saama. On nemad, keda sagedast leitakse, väga pisukesed, siis peab naene iga päew püüdma oma sõrmede abil nipud wälja tõmmata ja sitkest gummiist tehtud rõngad neile ümber panema, et nad tagasi ei wõi minna. Väga mõnus on, kui raskejalgne kaks kolm korda päewas sülega märjaks tehtud sõrmedega neid wautab, ja wiimastel kuudel põletatud wiinaga, ehk mis weel parem, Prantswiinaga (põletatud ei mitte kaswanud) peseb. Siis ei lõhke nad hiljem ial weriseks lapse imetamisel.

2) Et — kuida juba ülewal üteldi — laps 12 tundi pärast sündimist esimest korda rinna otsa pannaakse ja seda aeg ajalt nenda edasi tehakse, mis läbi ühelt poolt piim rindadesse sõõrutakse, teiselt poolt jälle rinnad nii kõwaks ei lähe, et laps neist hiljem imeda ei wõi.

3) Looduse seadust mööda peaks iga ema oma last imetama, aga juhtub mõnikord, et emadel, olgu kas piima puuduse ehk muu wiga pärast imetamine mitte wõimalik ei ole, seal peab piima sigitamist rinnas ärakeelama, kuida tohtrid ja õpetatud ämmad sellest, nenda kui iga järgedel mõnusam, juhatus wõiwad anda.

Walgede jooksmine. Weißer Fluß.

Õpetusel peame weel mõne sõna nimetatud haiguselt rääkima, kelle tunnismärgid järgmised: ilawoolus ema-tupest, mõnikord walge, mõnikord kollakas, roheline, mädawiisi, mõnikord wedel, wesine, mõnikord paks, tarretanud soolwee sarnane, kord pehme kui röösk piim, teinekord kibe ja leikaw, et kuhu paika terve keha peale langeb, nahka maraskille tõmbab. Wiga wõib alati olla, ehk aeg ajalt peale tulla.

Kus ilawoolus kaua wältab ehk sagedast tagasi tuleb ja sõõdawat kibedat näitab, seal wõib ta terwisele väga kahjuliseks minna, mis juba kahwatanud näust tunda, seedmine on enamist nõder, sellepärast keha kosutus poolik ja nerwud wigalijel seisul.

Walge woolus on üks pikaline ja raske parandada haigus.

Kodu-arstimisega ei wõi seda wiga mitte parandada: aga mis eest iga haige suuremat hoolt peab kandma, on puhtus,

ſeda enant, mida ſibedam ila leitakſe olema. Kolm, neli ſord
päewas peawad haiged puhta külma weega haiguse kohad, nii
kaugelt kui nad ulatawad peſema, kus haigus weel wanaks ei
ole läinud, kui põdejad muidu tugewa kchaga inimeſed on, ſeal
wõib ka külma wee iſtewannitamist tarwitada; aga nende abi-
tegemistega ükſi ei wõi ialgi wiga parandada, waid ſiin on
tohtride abi tarwis, kes ſeda mööda, kuda nemad wiga leiawad
ja tema puhtuſt tundma ſaawad, ſiſſewõtmiſe rohtu haigele kir-
jutawad ja pikemalt õpetuſt annawad. Üht aga peame mee-
tuletama, mis küllalt jagedaſt ei wõi ütelda: Mida ware-
malt haige päraſt wiga märkamist rohtu läheb oſſima, ſeda
rutem wõib tema haiguseſt wallali peaſta; mida kauem haigus
oli wältanud, ſeda pikaliſem parandus.

Lastehaigused

annavad arstidele kõige laiemal põllu, sest kolmas osa kõigest haigedest on lapsed, mispärast meie neid arstimise raamatus mitte ei tohi unustusse jätta, vaid palju suurema hoolega nende üle walwama, mida wäetamad nad on. Täiskaswanud inimeste elu wõiksimine olluseks nimetada, laste elu ollusele rändamiseks.

Lapse wanuse ja haiguse iseldused.

1) Keha peab kasvama, mispärast meie lapsi esimest aastat pärast ilmale tulemist pea aegu niisamasuguseks eluks wäljas pool ema keha tohiksimine nimetada, kui esimene osa seespool elati, aga mõlemad ema keha kulu peal. Esimesed üheksa kuud toidab ta loomakest oma werega, siis jälle niisama kaua, ehk weel kauem enese piimaga. Lapsele sünniwad osalt uued organid ja need, mis ta ilmale tulles kaasa oli toonud, kasvawad täielikumaks ja muutwad endid mitmel wiisil, mis läbi tema elu teiseks läheb.

2) Esimene suur samm lapse elus oli lahkumine ema küllest ja iseseisujele astumine. Siiski jääb tema kolm weerand kunni terve aasta weel ema külge koidetud, kui üks osa emast, kellest ta kosutust ja ülespidamist saab.

3) Lapse elu on palju kiirem kui täiskaswanud inimestel: kiirem werewoolus, kiirem osade muutus, kiirem toidu tarwitus ja osade peale kasvatus, selle pärast ka tema haigustes palju kiirem rammatus ja suurem hädaohu kartus, sest et nõrk loom jähärduft kõrgendatud elu ei jõua kannatada. Aga teiselt poolt leiame laste haigustel kiiremad lahutuse kriisid ja kiirema toibumise: mida noorem inimese loom, seda suurem tema magamise tahtmine, mis tal jõudu kosutab.

4) Lapsewanus jagatakse kolme järku, kellest esimene järk sündimisest kunni hamba tegemise lõpetuseni wältab; see aeg on tema keha kasvamisele ja edasi kujutamisele kõige tähtsam, kus looduse töö kiirel sammul astub, sellepärast kõige suretawam, (kolmas jagu kõigest sündinud lastest sureb sell ajalärgul), aga ka imelik kosutaw, wiimaks hammaste tegemisega uue waimu eluise astumise suurem kriisid. Teine aja-järk hammaste tegemise lõpe-

tusest kuni 7me aastani toob vähem haigusi ja surma, siiski leitakse ka nüüd veel raskeid põletikusi, nimelt hinge-kõri-, ja peaju-põletikusi. Seitsemes aasta teeb tähel-panemliku lõpetus-järge, hinge kõripõletik ja peaju weetõbi tulewad hiljem arwast nähtawale. Sell ajajärgul sureb 6^{es} osa kõigest sündinud lastest, nenda et pool jagu inimesi lapsi eal enne 14^{ne} aasta wanust mulda läheb. Kolmas ajajärg 7^{me}st kuni 14^{ne} aastani on kõige terwem ja kõige vähem suretaw täiel elu pikusel.

Laste haiguste-tunnismärkidest.

Need on siin suuremal osal palju raske mad ülesleida kui täiskaswanutel, sest et lastel kõnet ja mõistust ei ole, kellega nad tundmusti wõiksid awaldada. Peamärgid on:

Puls, kes esimesel aastal harilikult 90 lööki minutis kargas, wast mis selle aru üle läib, on palawiku töö.

Rehasoe. Kus pea ja otsaesine palawamad on kui muidu, tunnistawad nad palawikku.

Jänu tunnistab imewa lapse palawam suu.

Söögi=isu puudus näitab, et seedmine ja wäljaskäimine korral ei ole.

Kõha, lühike hingamine ja palaw hingamise õhk tunnistawad põletikku.

Kisendamine on ainuke lapse tundmuste märk, aga seda peab oskama tähendada. Nenda: et palju kisendamine ja rahuta olemine ülepea wasta meelt tundmust tähendawad; kisendamine ja jalgu kõhu wasta ülestõmbamine kuulutawad kõhu walu; kisendamine ja käega suust kinni püüdmine näitab walu suus hamba tegemisel; kisendamine kõha juures — rinna-walu.

Haige laste orstimine.

Esimeses kätseks peab siin pantama: mida noorem laps, seda vähem luba temale rohku anda, kõige mõnusam kui rohuta läbi saadakse. Laste haiguste arstimisel peab kõiki kartma, alati selle wasta walmistatud oleme, et äkitselt hädaohtlikud järjed wõiwad tulla, siiski ei tohita kõige suuremal hädaohu ähwardamisel mitte julgust ära kautada, sest et siin keha looduse wägi mõnekorra paranduse nurmel peaaegu kui: imet wõib teha.

Arstija hoidku ennaft, et ta mitte wäga palju ei tee. Ülemaks reeglisk tuleb ettekirjutada: mitte kahju teha, kus tulu usuti tehtama. Mida wähem rohtu, seda parem; sest pisut, wäga pisut wõib palju teha, nenda wõib, õpetuse märgiks: walge magnesia pisema nuatera otja wõrra lapsese sisse antud, walu ja krambid ruttu parandada.

Kus seedmine korral ei ole, seal antakse laste pulbrit (waata rets. Nr. 2 B) seda mööda kus tarwis on; seedmise toetuseks üks ehk kaks kord päewas herne tera suurusel, ja kui lapse wäljas käimine kinni on, rohkemalt.

Iseäranis peab teraselt lapse pead tähele pantama, kus rohkem were walgumine haigust wõib sünnitada; tunnis-märgid on: pea palawus, palgede punetus, rassem ja pikem magamine, ehk kramplik tõmbus ja wäristamine magades. Külma wee ümbrused pea peale ja kus lastepulber kõhu wallali ei tee, aidatakse tagant pritsiga järel, need on kõige mõnufamad wahendikud.

Pealt wõidmise rohud, kui soe õli ja salwid kahandawad walu ja waigistawad last, niisamati parajalt soojad seebiga wannitamised.

Lastetoitmine ja kehalik kaswamine.

Ülemaks põhjusseaduseks olgu siin: Lapse elu esimesel aja-järgul on edasiminew sünnitus ja keha kaswatus, sellepärast peame hoidma, et midagi segadust sinna wähele ei tule. Esimesel poolel aastal peame last üheks elawaks taimeks arwama, kellele rahu ja magamine kõige mõnufamad on. Ühetasane, pikalisi edasi astuw keha jagude ja wägede kosutamine ei tohi kuskil finnitust ja segadust leida. Liigwarane meelte ja waimu äratamine ei ole mitte kiiduwäart, wait enam kahjulik.

Algaste, aga ilka järgmiste peab last haritama wäljas poolt temasse puutuwaid, ka kahjutegewaid asju kannatama õpima, nimelt külma. Sellepärast ei tohi iga päewane lapse pesemine ja wannitamine mitte liig sooja weega sündida, waid peab, kui esimesed päewad mööda, natuke wilumat wet wõetama, nenda et üks tugew seitseme nädalane laps juba leige weega iga päew üleüldsa keha wõib pestud saada. Meie rahwa pruuk, noori lapsi waraselt palawa leili jauna wiia, on wäga kahjulik ja oleks soowida, kogunisti ärakautada,

kellest raskest põletikud ja surm võib tulla. Kui ilmad seda mööda, peab laps iga päew õue kantama wärsket õhku hingama.

Ülepea on õhk ja wesi, need kaks elu ülespidamise põhjustoed, mõislikul laste kasvatamisel kõige suuremad asjad. Iga päewane keha pesemine külma weega, ükskord nädalas leige weega wannitamine, puhas õhk tubades ja iseäranis magadis kambriis on kõige paremad terwise hoidjad. Puhtus keha- ja magamise riides on niisama tarwilikud.

Magamine esimese 6 elukuudel on üks püha uni. Tema on alati edasi minnes toimetaja ja sünnitaja loomuse töökoda; inimene peab magama, et taime kosub, sellepärast ei tohita und temale keelata. Mida noorem inimene on, seda rohkem peab ta magama.

Lapselaps, kui teda emarinnalt oli wõerutatud, peab kosutaw ja kerge seeda olema. Ka pärast wõerutamist antakse lapsele piima, lõunal ka lahja liha-suppi ja lapse kõrti, ehk manna ja peenikesse tatra- ehk Kuuramaa tangu-pudru. Aga enne kui piima hambad oliwad suhu tulnud, peab lapsi lihatoidu eest hoitama, kelle läbi hõlpsalt põletikud wõivad sineda. Ka pärast seda kunni 7me aasta wanuseni hommiku ja õhtu piima, lõunal natuke liha ja kerget seedawat toitu taimede riigist, kui naerid, kaalikad, peeneks õerutud kartohwliid; ei mitte raswa, raswast kooki, ega kohwi. Soegiks olgu külma wesi ja piim. Inimesele ei wõi midagi tulusamat kodunt kaasa anda, kui et teda juba lapse põlwele — inimese ajal külma wet jooma harjutatakse. Menda olen ma oma lastega teinud ja kõige teistele õpetanud, kes nimelt nõuu küsivad. Slut ja joodaw wiin (peenem rahwas ütleb: weini) ei kõlba lastele, aga wanadele on — ütleb üks Rooma-rahwa sõna — joodaw wiin piimaks.

Lapsi peab aegsaste selle peale haritama, et nemad pisukesest wigadest ei tohi palju lugu pidada, muidu lähewad nemad hellaks.

Laste warjusurn.

Seda hädaohtliku juhtumist wõime esimeseks nimetada, ta tuleb elusse astumisel.

Laps tuleb kui furnu ilmale, were-ümberjooksmine, hingamine ja liigutamine puuduwad. Sagedast ei ole õhu elu weel alganudgi, waid tema elu kestab edasi.

Põhjussünnitajad on: sündimiselt kaasa toodud elunõtrus, raske sündimine, wigasaamised seal juures, kaela ümber keeratud nabanöör, palju röga suus ja kurgus, rutuline lahutus ema küllest (nabanööri kinnisidumise läbi), liig palaw ehk liig wilu soojuskord (Temperatuur) lapse ümber. Juhtumine võib kolme sugune olla, seda mööda ka tema arstimine.

1) Glu=nõtrus. Kahwatanud keha karm (wärw), ei pise-mat nähtawalt elumärki loomakese külles.

Siin pannakse laps sooja wee wanni sisse, puhutakse temale õhku eest ja tagant (suust ja persest) sisse, tilgutatakse külma wet ehk joodawat wiina südame haugu ja rindade peale.

2) Süda ja peaaaju on eleliigselt werega täidetud.

Tunnismärgid: punane, ülestursunud filmnägu.

Sünnitajad: iseäranis pikf wangistamine raske sündimise juures, nabanööri keerutus kaela ümber, ja tema väga kiirelt kinnisidumine.

Siin peab nabanöörift üks ehk kaks lusika täit werd las-tama enne kinnisidumist.

3) Lämmatus röga läbi. Laps tahab kiskendada, aga ei wõi mitte, kõrwaga võib röga kõrisemist lapse rinnus ja kõris kuulda.

Siin peab katsuma last oksendamisele aidata, kus midagi käepäralist muud rohtu ei ole, kurgu kutistamisega.

Kaks suuremat wahendiku, mis iga lapse warju-surma juures wõiwad tarwitust leida, on: keha õerumised lapse wannitufel, kas palja käega ehk willase lapiga, wahel wahel antakse mõni ferge laksuke perse peale. Teiseks: soe elawa keha saun, kus laps nii ligi kui wõimalik ema rinna külge pannakse ja teda soojalt kinni katetakse.

Sündinud laste kollatõbi.

Haigus tuleb enamist jellest, kui lapse rooja puhastamine, pärast sündimist unustusse oli jäätud. Siin ei ole midagi kar-tust, haigus läheb mõne päewa pärast looduse wäe abil mööda.

Kus wälja käimine laisk on, võib natuke lapse-pulbrit ehk rabarbari siirupit sisse anda (waata retsept Nr. 18).

Ära-andumised.

Audumise wigad reite wahel ja kaenla alustel on üks ha-rilik juhtumine laste esimestel elu nädalatel. Wiga paraneb

puhtal pidamisel ja sagedal värskel meega pesemisel, kui seal juures mõni päew järgmiste natukene lastepulbrit sisse antakse. Salwid, raswad, õlid ja muud wedelad wahendikud ei kõlba siin tarwitada. Gestwarjamiseks, et riided autud koha külge kinni ei hakka, on kõige mõnusam abi nõia-kollade ehk metsshumuride seemne tolmu kiuwalt audund kohtade peale puistada. Seda on igal pool rahata saada, kui karjas käijade lastele juhatusi antakse, kuida nemad paral ajal seemne tolmu peawad korjama.

Laste kõõm ehk käsnu.

Pisikesed käsna wiisi mädanikud suus, kurgus ja perse ümber (waata lehekülge 116).

Nemad siginewad imema lastele harilikult hooltkandmata ropust elust. Sageda lapse suu puhtaks pesemisega, ja kus pisemat märki neist filma tõuseb, sedamaid peeneks tõugatud suhkruuga ära õerumisega võib nende eest hoida ja hakatusel parandada, kus ühtlase lastepulbrit sisse antakse, et väljaskäik natuke rohkemal mõõdul sünnib. Kui see ei aita, peab neid Boraksse ja roosimee segadusega pinseldama (waata retsept Nr. 9).

Laste filmakord ehk filmapõletik.

Sagedasti warsti pärast sündimist, wahest mõni päew hiljem, aga ikka esimesel nädalal pärast sündimist, leitakse filmalaud punased ja wedela välja-imitsemist filmadest. Näägitud nähtused kaswawad päew päewalt suuremaks, iseäranis mädasarnane walge-kollakas väljawoolus filmadest. Silmad paisetawad ja saawad mäda wedelaga weel pisemaks kinni klišterdatud. Wälatus on ühest nädalast kuni kolme nädalani. Lõpetus, kui mitte aegjaste õigel wiisil osawat abi ei tehtud, kas eluaegne filma naha tumendus, ehk mäbandus, filmade kookukaswamine ehk nägemise hukatus.

Sünnitajad: liigne walgus esimestel päewadel pärast sündimist, ema walgede jooksmine, laisale jäätud filmade ja keha puhastamine, tolm, paha õhk tuas, liig soe filmnäü kinni kätmine, unustusse jäänud sisikonna puhastus pärast sündimist, ja mõned muud wanematest päritud wigad.

Arstimine. Gestwarjamise arstimine: wigaduse eest hoidmine on kergem kui parandamine. Sellepärast peab lapsi

esimestel päewadel heleda walge eest hoitama. Sagedast nende filmi hoolelikult puhtaks pesema. Ülepea igapidi puhtust peetama, riietes ja õhus.

Kodune parandamise-arstimine peab selle eest hoolt kandma, et haiged silmad sagedast, mitukord päewas leige weega ja piimaga rahkast puhtaks pestud saavad, ka wõib ema igakord kui last imetab oma rinnast temale piima filmadesse pritsida, aeg ajalt leiged autusi weest, piimast ja leetrepuu õilmetest teha, ja et wäljajooksnud rahka filmalaukude alla ja nurkadesse ei wõi koguda: peab rahk pehme wammiga ehk riide lapikesega ära pühitud saama. Kui need juhatused ei ulata, siis peab tohtri abi otsitama, ja nii pea kui wõimalik.

Laste lõualuu-framp.

Nimetatud framp tuleb üksnes elu esimestel 14 päewade sees nähtawale. Lapsed kiskendawad, tahawad imeda ja ei wõi mitte, hakawad laktama ja piim tuleb suust jälle tagasi. Katsumisel tuntakse mustulid lõua all kanged ja alumine lõualuu ei lasse eennast alla wautada. Hiljemine läheb ta pealmise lõualuuga kokku, et suu enam ei wõi lahti minna; siis läheb kõht punnile, kõik keha selle peale kangeks ja warsti teeb äkiline surm pikema piinale otsa. Haigus wältab kaks, kolm, kõige pikemalt 4 päewa. Terweks saamine on väga arwast leida.

Kodu-arstimine ei wõi suuremat ettewõtta, kui last sooja wee sees wannitada, Selli frambi-waigistawa jalwiga haige lapse lõualuud, selga ja kõhtu määrada. Kui need ei aita, siis nõudku — kes tahab — targemat arstide abi; aga kuda ülewal juba tähendati, on lootus siin pisuke.

Pasandus laste imemise põlwes.

Üks neist harilikumatest haigustest nimetatud ajal on pasandus, kord kõhu waluga, kord ilma waluta; walu tunnistäht on: et lapsed kiskendawad ja jalgu wasta kõhtu ülesse tõmbarad.

Haigus on enamist hädaohuta, jah mitu kord terwisele tarblik, sellepärast ei ole hea, teda äkitselt kinni panna. Hädaohklikuks wõib pasandus aga siis minna, kui ta väga ägedast peale tuleb, ehk väga pikal wältusel rammu ärafurnab, ehk — mis juba nimetati, kui teda äkitselt kinni pannakse.

Pasanduse põhjus imewa laste juures on enamist igakord üleliig hapu mau sees, ehk külmetamine, ehk hamba-tegemine, mõnekorra ka liigrohke toidu wõtmine. Arstimine peab seda wiisi olema, kui haiguse põhjus tarwitab. Need on:

1) Hapu mau sees. Mis sellest tuntakse, et wälja-puhastatud roojus roheline ja tema sees kui peeneks hakitud muna walge tükikesed nähtawal on, ka lapse suust hapu hais wälja tuleb. Siin aitab laste-pulber enamist igakord, hommiku ja õhtu herne tera suurusel osal antud. On kõhuwalu, siis pannakse tagant pritsiga üks klistiir, leigest kameli theeweest, kelle sisse natuke kaeratangu tummi ja üks weike lusika täis oli pannakse. Tuleb pasandus sagedast tagasi, siis on toidu süü, piim wõib lapse maule raske seetada olla. Imetaja peab oma kehale rohkem liikumist muretsema, õues tuule käes kõndima, ehk tööd tegema.

2) On hamba-tegemine pasanduse sünnitaja, kus harielikult roojus wesine näitab, ja wäljakäimine mitte wäga sagedast ei tule, siis ep ole tarwis midagi tema wasta teha. Pasandus wähendab were-walgumist pea seft ja warjab last raskeimate haiguste eest. Ripub wäljaminek liigseks minema, siis antakse natuke magne-siat ja saalepi-juurte pulbri keedetist (waata Nr. 19) ja lapse pulbrid pisukesel osal, ja lastakse kõhtu sooja õliga määrida, kus theelusika täis oli jauks 4 tilka opiumi tropisi wõib panna.

3) Kus lapse keha külmetamine põhjuseks on, olgu kas ehk riided wäga kerged, ehk laps õssel ennast paljaks ajanud, ehk kawa märja mähkmete sisse oli jäätud. Siin peab lapse kõhtu sooja willase riide sisse mähitama, ja temale sooja jooki, kas kameli ehk leetripuu õilmete theewet ja keedetud kartohwli tärklisist klistiir pantama. Ühtlase aga ka sooja wee wannitamist katsutama.

Kui, kuda mõnikord ka juhtuda wõib, pasandused pikale wiibiwad ja antud õpetused ei aita, siis tuleb wiibimata ligimalt tohtri abi otsida, enne kui haigus ülekätt wõtab.

Offendamine.

Ka siin wõib sagedamal fordadel laste offendamine üks looduslik wigaparandamise wahendik olla, kus kord rohkest toiduga koormatud kõhtu taheti kergitada, kord jälle midagi muud terwisele kahju tegewat maust wälja ajada. Wäga noorte lastele antakse selle wasta, kui offendamine iseenesest ei löpe, natuke kameli theewet ja pisut laste pulbrit.

Krambid, raputamised ja muud nerwude- juhtumised.

Kõige krampide ja raputamiste juures, mis laste külles nähtawale tulewad, peab nende põhjust ülesotsitama. Kõige sagedamast istub ta maus ja soolte kaewandikus. Imematel rinnalastel wõiwad haiguste sünnitajad olla: hapu, üleliig toidu wõtmine, kasiin siifikonna puhastus, soolikad (uüfid) ja kinni jää-
nud peerud (kõhutuule pakitused). Sellepärast suuremal osal esi-
mene arstimine filmast ei tohi kautada, kõhule kergitust teha. Magnesia, lastepulber rohkemalt antud, et sitale ajab, aga ka tagant sisse pritsitud klisteerid toowad kergitust, nenda et mitukord muud wahendikusi tarwis ei ole. Nende kõrwas wõib üleläija-
rohu juurte theewet paar theelusika täit juua anda. Selli krambisalwiga keha wõida ja leigewee wannitamist kat-
suda. Kõiges laste haigustes on leiged seebiweega wannitamised üks neist ülematest abiandjatest wahendikudest, iseäranis kui ner-
wud ärritatud on.

Palawikud.

Tunnismärgid: Hingamise õhk ja suu on palawad, niisamatilapse otsaesine, neil on jänu ja rahuta ollus.

Palawiku sünnitajad on enamist kõhus, nimelt seedmise wigadused, kus lapsed üleliiga ehk kõlbmata toitu saawad, ehk rinnus — kui kõha; ehk hamba tegemine, mis ühel lapsel kergem, teisel jälle raskem wõib olla. Kui neil järgedel palawikud kergel wiisil on, siis ei ole palju midagi arstimist tarwis. Kõige sagedamast leitakse lastel:

1) Mau=palawikku, kus söögi isu puudub, rõhitused ülesse käiwad, halb hais suust tuleb, kõht ülesäetud ja keha loodud puhastamised eksteel on, olgu kas kinni ehk pasandus; magades nähtakse tõmbust ja kergeid wäristusi.

Siin wõib, kui keha ummukses on, laste pulbrid anda ja klisteerid pritsiga tagant aidata, pasandamise juures paar korda päewas ernewa suuruselt laste pulbrid katsuda, kui need ei aita ja ka wannitamine kergitust ei teinud, siis peab arsti abi otsitama.

2) Laste nuhupalawik.

Märgid: sage aewastamine, nina ja silmad jooksewad wet, enam ehk wähem kõha, rinnad rogisewad, sest et lapsed röga ei oska wälja sülgada, heal on teiste kui terwel lapsel.

Kui arsti abi ligimoist leida on, peab seda otsima, peaks seda käe pärast mitte olema, ehk nõudmine pikale wiibima, siis wõib lastele mõne tilga oksendamise=weini (Brechwein) sisse anda.

3) Usjide palawik.

Seda leitakse enamist wanemate laste juures. Tunnis=m argid jaiwad nimetatud, kus usjidest r agiti, nende waigistamiseks antakse r o ska piima ja täidetakse teised seal antud juhatused. Palawa jahutuseks rinna laste palawikus on wäga mõnus wahendit, mis (waata Nr. 20) üleskirjutatud.

Laste hambategemisest.

Siguse pärast ei tohita hambategemist mitte haiguseks nimetada, sest see on üks loomulik toimetus sellisamal m o dul kui: sündimine, keha ja waimu w e kaswamine, kelle wiimaste idud Looja meile ilmale tules kaasa oli annud. Uga kogemata eksitustel wõib hamba tegemine ka lastele hädaohtu sünnitada.

Hamba tegemine wältab 5ma kuust kuni 12ma ja 14ma kuuni. Tema märgid on: laps ajab rohkest ila suust, sahib sagedast oma kättega suust kinni, pistab sõrmed, ehk otsib midagi asja, keda ta sõrmede asemel suhu pistab ja hammustab. Pistetakse tale sõrm hammaste wahele, siis wõtab ta s ormest sedamaid kinni oma igemetega, kui tahaks sõrme närida; lapse suu on seest palaw ja tema ei falli w era käega suhu puutumist, sagedast hakkab ta äkitselt kisendama ja pistab enese sõrmed suhu, kui tahaks sealt midagi walu tegijat wälja tuua; igemed on temal paistetunud.

Sinna juure tulewad järgmised näitused: kõige sagedamast pasandus, aga wahel ka sisikonna ummustus, ja enam ehk wähem ka palawik mis hamba tegemise=palawikus kutsutakse; wahel leitakse tipid ja plekid keha peal, pea seisab palaw, kõha ja rogisemine rinnus, hinget ombuse raswendused, frambid, raputamised, tõmbused ja paiklikud põletikud, nimelt peaajus ja kopsudes.

Need juhtumised astuwad wahel tagasi ja tulewad aeg ajalt jälle n ahkawale, kui uus hammas n ahkawale saab; on hammas wäljas, siis lõpewad nimetatud märgid hoopis, aga kus w ljatulek pikemale wiibib, kaswawad rasfused juuremaks, wõiwad m onkorra nii ülekätt wõtta, et elu l opetawad, kui tarbliku abi neile ei tehta.

Kõige parem märk on siin pasandus, tema on loomulik fergitaja, kes were walgumist peaajust kahandab ja peaaju ras-

hemate haiguste eest warjab, ühtlase palawikku fergitab ja muu wigade eest hoiab.

Harilikult alustab hamba-tegemine wiiendamal kuul, arwast warem, wäljaspool ei ole esiteks muud nähtawal kui rohkem sülgelapse juus, aga lõualuu seespool töö, hamba idanemine, kaswamine ja hiljem wäljatulik wõiwad lapsele mitmel wiisil pakitust ja waewa teha, enamist kui esimesed puretamise- ja silma-hambad nähtawale tulewad. Seitse ja kaheteiskümne kuu wahel tulewad esimesed hambad suhu. Hammastega ühtlase ärkab lapse waimu elu, tema hakab enam märkama.

Mõned lapsed teewad fergemalt, teised raskemalt hambaid, raskusid leiame kahte wiisi, paiklikult suus ja nerwude ärritamise läbi teistes kohtades. Paiklikult: igemete paisetus ja walu kui külge juhul puutama, rohkem sülgisigitamine ja mõni kord lõualuu framp. Kaugema kohtade ärritused tulewad kõige sagedamast soolte kaewanduses nähtawale, kui pasandus, kord ila-, teinekord werega, wahel wõib ka kõht ummukeses olla, ehk palawik, kõha peaju ja nerwude ärritused hamba tegemist lastel raskendada.

Arstimine peab püüdma looduse forme juhil were rohkest pea seeft sellega wähendada, et laisaks läinud ehk ummukesse jäänud sisikonna puhastamisele appi läheb, olgu kas klistiirpripsiga ehk laste pulbriga; frampide juures tehta sooja wee wannitusi, enne kui laps wannist wälja wõetakse, pestakse tema pea rutust külma wee sisse kastetud wammiga, wõetakse siis wannist ja kuiwatatakse soendatud rätikutega. Ka wõib külma wee sisse kastetud lapisi aeg ajalt jahutuseks lapsele pähä panna. Palawiku fergituseks wõib ka seda rohutu anda, mis Nr. 20 üles kirjutatud on; iga tunnis üks theelusika täis.

Kuri kõrisõlme põletik ehk frupp.

Sellest raskest ja sagedast lapsi suretawast haiguseft on juba 35 lehekülle peal õpetust antud, mis seal juures teha ja tähele panna on, enne kui arsti abi sinna jõuab tulla.

Viimafärnad. Milchschorf.

Imetamise ajal nähtakse sagedast wistrikusi laste näu, pea ja mõnekorra ka keha peal, kellest kui katki puhkewad, pakst tõmmukas koor järele jääb. Nende sünnitaja on enamist liig ram-

mus toit, kas wägew emapiim, ehk liha ja muud raswased ja soolased asjad, mis rumalus lastele suhu topib; aga ka korjamata ropp eluwis, rõsine õhk tuas ja kui laps liig soojalt peetakse.

Harilikult ei ole nende arstimisel palju suuremat tarwis kui laste toitmises neid asju, milleid praegu wiga sünnitajateks nimetati, maha jätta, suurema puhtuse eest hoolt kanda, lapsi sage-
damast pesta ja wannitada, neile puhtaid riideid ümber panna, ehk kus emapiima rasvus süüdlane, emale rohkem külma wet joogiks ja keha liigutamist nõuiks anda. Kui need õpetused ei aita, seal joogu last-imetaja ema selle rohu theewet, kelle Saksakeeli nimi: Stiefmütterchenkraut (Ladina keeli: herba jaecae on (waata retsept Nr. 21).

Peaaju weetõbi.

Seda haigust leitakse kahel wormil, kord ägedal, teisel puhul pikalisel wormil.

Ugew peaaju weetõbi.

Haiguse tunnismärgid. Kõige suurema tähelepanemise wäärt on ka siin, kui muu haigustes, tema ette kuulutajad, kes neid aeglaste märkab ja nende tähendust oskab seletada, võib õnne korral oma lapse surma küüsisst peasta, kiirelt abi otsimise läbi. Need ette kuulutajad on: kaua kinni kaswamata jäänud pealuu-wahed (keda ka lõgeme- ja meele-kohtateks nimetatakse), keha kaswu mööda arwatud suurem pea kui teistel nende wanusel lastel loomulikult leitakse, nimelt otsaesik ehk pea eespoolne osa, seal juures: terane meele ärkus ja palju warem waimu küpsus, ehk aga ka teisel puhul: meele tuimus ja suur unistus, nenda et laps keskel parajal mängimisel magama uinub, tema filmaterad on laiale aetud, waatus kõeriti, jalgadel ei ole tugewust, mispärast nad kõndides sagedast maha kukuwad, põdejad — kes juba rääkida oskawad — kaebawad sagedast peawalu, magawad kõhuli, otsaesik kõwast peaaluse wasta toetatud.

Täieliseks kaswanud haiguse tunnismärgid on: Esimesel järgul magawad haiged raskest unes, wahete peal nähtakse majal kramplikul tõmbust siin ja seal, langetõbe wiisi wäristusi, oksendamist, kui laps pea asemelt ülestõstab sifikonna puha stus seisab enamist unimukjes, lapsed otsiwad oma peale tuge, kes neil raskeuse pärast kas ette ehk kummalgi külle poole kipub langema; seal juures on lapse filmawaatus iselikult kõhmetand ja

kõeriti, nenda kui wäristus filmateras; pulsi löök on segamist wahetaw, furd türe, furd pikalisem kui loodud forraral.

Teisel ehk halwatusel järgul: sügaw raske magamine, fellest haiged enam ei jõua äratada, ükslased liikmed on juba alwatud, wiimaks tuleb äkiline furm peastjaks.

Haigus wältab 8 kuni 24 päewa. Teda leitakse kõige fagedamast ühe kuni feitsme aasta wanustel lastel.

Põhjused wõiwad olla: fündides kaasa toodud haiguse idud ehk wimmad, kui peaja nõtrus ja üleaarune werewoolus pähä, feda warane waimu töö haffatus kosutab; niisamati wõiwad ägew palawifud ja peaju põletik, rasfed löögid ja pea peale kukumised haigust fünnitada.

Rodu-arstimine on selle haiguse wasta wõimata, aga kui juhatud märkide järel haigust aegfaste tuntakse ja wiibimata ofawat arsti abi ofitakse ja tohtri õpetused täidetakse, seal wõib elu peastmist loota. Hiljaks wiibind abi ei jaks midagi enam teha. Enne kui arsti abi jõuab tulla, peawad külmad ümbrused pähä pantama, kas külma weesse kastetud rätifud, ehk jõe tükidega täidetud põis, finepi paber jala tallade alla; kui need ei aita ja werekaanisi käe pärast juhtub olema, pannakse mõlema kõrwa taha üks kaan, tagant ofjast peab pritsiga külma wet, kas selgelt ehk pisut äädifaga segatud fisse pritsitama, et laps fitale läheb. Kui ta raskest unest ei ärka, fiis peab katsuma külma wet, kas kannu ehk lüpsiku torust lapse pähä walada. Teda toimetatakse järgmisel wiisil: lapse keha mähitakse kaelani linade ehk teki fisse, üks inimene wõtab teda oma käte peale, istub madala järile, felle ees tühi wann ehk ämber (pang) seisab, hoiab lapse pea wanni kohal, fenni kui teine inimene, kõrgema pingi peal seistes, omast kannu torust pikamiste külma wet lapsele pähä walab. Hoidja peab ofawalt lapse pea nenda käänama, et wesi mõlema poole, ofjaette ja kuklasse puudub. Kus walamine tulu näitab, wõib teda paari tunni järel uuendada. — Kui haiged walamise läbi raskest unest ärkawad, fiis on elu lootust, aga kui nad külmast weest midagi ei märka, seal on lugu kahtlane.

Pikalisel peaju weetõbel on niisama fugune arstimise kombe, aga wähemal fiirusel ja peab pikem aega edasi pruugitud faama, — wahete peal tohtrilt nõuu palutama, mis muud abi haigele wõib teha.

Lõpetusel tuleb weel tähendada, et peaaegu-weetõbi ägedal wormil, kus ta korra oli olnud, hõlpsalt tagasi tulema kipub, mis pärast väga mõnus on, lapse pead igapäew külma weega pesta ja walada.

Laste koeratõbi. Darrsucht der Kinder.

Tunnismärgid. Ülesäetud kõwa kõht, sagedast wõib käega katsumisel punnis kõhus kõwa tükisi tunda, mis kui sõlmed katsuma sõrmede all endid awaldawad; laste muu keha ja liikmed on lahjad, mõnel kui krooksu lainud närtisind nahk luu ümber. Seal juures leitakse enamist kange söögi isu, keda sagedast ei jõueta täita. Sellepärast arwati wanemal ajal, ja usuwad mõned ebausklikud inimesed weel praegu, et põdejad lapsed nõiduse wäel „aratehtud“, ehk tõsine loom kättis ümber wahetatud olemat, sest kuda see muidu tuleb, et laps rohkest süües päew päewalt kõhetumaks läheb. — Sifikonna puhastamine on enamist kinni, mõnekorra nähtakse wahete peal ka pasandust ja kõhuwalu; põdeja wõeraks lainud kortsus nägu on palju rohkem wanarauga kui lapse näu sarnane.

Koeratõbe leitakse lastel kõige sagedamast esimese kinni kolmandama aasta wanusel.

Haiguse ligem põhjus seisab seedmise organide efsiteele lainud toimetustes, kes nõdruse pärast loomuliku tallitust ei jõua täita, nimelt söögist kosutuse piima mitte wälja imeda ja were sisse juhtida, millest kõik kehajaud tugewust peawad saama. Kaugemad tõbesünnitajad wõiwad olla: lapse wanematelt päritud haigused ja nõtruus, emapiima puudus, ehk lehma piimaga üleskaswatamisel, hoolekandmise ja puhtuse puudus, kus röösk piim hapuks lastakse minna, ehk lapsele jahukõrti, muid rasket jahutoitu ja kartohwliid suhu topitakse, mis kõht ei jõua ära seeda.

Kus aegjaste abi otsitakse, enne kui tõbi jõudis ülekätt wõtta, peasewad põdejad lapsed eluga ja wõiwad kestmiseks inimesteks aega mööda kaswada, kui kõik nenda tehtakse, kuda arstid õpetawad. Tõtetakse, mis paraku sagedamast hooletuse kui wacsuse pärast sünnib, abi otsimine hiljaks, siis ei wõi midagi teha, waid põdejad lähewad mulda.

Kui emapiima puudusel halb toitmine haiguse sünnitaja oli olnud, seal wõib koduarstimisel sellega aidata, et lapsele head ammepiima, ehk kus seda saadawal ei ole, wärskelt lüpsatud kitsepiima, ehk munawet joogiks antakse, paar korda nädalas last linnastejahust keedetise sees wannitatakse ja wahete wahel

temale natufe lapse-pulbrit sisse antakse. Rohkem aasta wanuste lastele wõib igapäew theelusika täie osa kalamaaksa-traani sisse anda (Saksa keeli nimel: Leberthran).

Üht tükki, mis kõige haiguste juures, olgu nendel nimi kuis tahes, tähele tuleb panna, peame lõpetates weel ükskord meele tuletama, kellela üleüldsa arstimised, tulgu nad tohtride sunnil ehk eesfeiswa raamatu juhatusel, nurja wõikswad minna, on puhtus kõigis, mis haigede, iseäralist haige laste külge puutuwad, muidu on waew asjata. Kellel ial wõimalik, pangu haige lapsele igapäew puhas särk selga, kandku hoolt õhu uuendamise eest tuas, et tuba sagedast tuulutatakse ja pikalisi tōbesi pōdejad lapsed, kui ilmad seda lubawad, õue wārste tuule kätte saawad wiidud.

L i s a.

Külgehakkaw kõhutōbi. Epidemische Ruhr.

(Waata Isehülg 63.)

Rahte peame jälle meele tuletama: et haiguse eest hoidmine palju kergem on kui tema käest peasmine, ja teiseks: mida warem haigele appi minnakse, seda suurema kindlusega tohitakse terweks saamist loota. Need kaks tükki on igas raskest haiguses, iseäralist külgehakkawas kõhutōbes wāga tähtsad; minu pikalt nähtuse ja teaduse teelt korjatud tundma õpimistes ei ole nemad weel ialgi waletanud, nende tõsidus on wanumata kindel. Kõhutōbe pesa seisab inimese sifikonnas, nimelt sooltes (arsti keeli: soolte kaewanduses), kus tema seeme idanema hakkab ja sealt kaugemale wõib minna. Ta näib selles tükis koolera tōbega sugulane, ehk küll neil iseäralised wahetegijad leitakse, millega meil siin tegemist ei ole. Külgehakkawa kõhutōbe kihwti ehk sünnitaja looduse üle seisab täna päewani weel mõnda pimedas, mis arstid ja looduse uurijad ei tunne, siiski oleme nende asjadega tutwustanud: mis tōbekihwti kaswamist ja edasi wedamist kergitawad. Selleläbi on meil wõimalik kõhutōbe liikumise järgedel iseennast ja muid inimesi haigeks saamise eest warjata, kui kahjulikud ärritused endist püüame eemal hoida ja seal juures ei unusta, et meie keha sell ajal palju hörnem kui muidu on, mispärast tugewamad inimesed, kes raskemad toidud jaksawad ära-seeda, nüüd pisemate efsituste läbi haigeks jääwad.

Nimetatud kõhutõbe juures on kahjutegijad: kui palju inimesi kitsas ruumis üheskoos elavad ja paksuks läinud halba õhku tubades sageda tuulutamise läbi igapäew mitte ei uuentada ja kõige suurema puhtuse eest haigede ümber hoolt ei kanta, nimelt selle peale ei waadata, et nende riided, magadis asemel — kotid ja põhk, niisamati joogi ja söögi riistad kasitud ja puhtad oleksivad. Haigede ligimail ei tohita midagi sallida, mis käärima, mädanema ja pendima kipuvad minema, olgu nad elajate ehk taimede riigist, sest et nende wälja auramine õhku solgib, mis haiged sisse hingawad. Üks neist suurematest tarwitustest on ka hea puhas joogi wesi. Seäralist tubli puhastamist tarwitawad pikemalt anumed ja riistapuud kui: ämbriid, pütid, potid j. n. e., kelle sisse tõbelised oma keharoost tühendawad. Nende riistade läbi on juba mitukord haige küllest tõbi terve inimese külge läinud, mispäraft ses tükis ettewaatust tarwis läheb. Ka peawad terwed inimesed selle üle walwama, et nemad liig söögiga ja raske toiduga oma kõhule paklitust ei tee; toored õunad ja kõif seened on kõwast ärakeelatud. Mida rohkem sähärdusi kahju tege- waid waenlasti põdejate ümber liikumas, seda kurjemaks läheb tõbi ja seda rohkem kipub ta terve inimeste külge hakkama.

Haiguse tunnismärgid. Enamist leitakse paar päewa ja kauemgi enne tõbe hakatust mõnesugust terwise segadust, misga looduse wägi meile otsegu tahaks märku anda: „Sina, kes sa weel liigud ja rändad, waata ette, et sa sängi ei lange!“ Reed ette kuulutajad wõiwad olla: söögi-istu puudus, seedmise segadu- sed, rohkem joogi tahtmine, kõhunäpistused ja sagedamad sitale käimised wedelama roojaga. Wäga arwast alustab tõbi pala- wikuga, kus haige külma wärinad kaebab, rohkemal järgedel ikka kerge pasandusega, misga wähem rooja kui pärmi sarnast wede- lat wälja tuleb, ja enne wäljaminekut tuntakse pisut kõhunäpis- tust naba ümber, mis päraft wäljakäimist niisama kiirest ära- kaub; wäga arwast on siin päratissoole wäitust leida, mis hiljem põdejatele mitukord kõige suuremaks piinajaks kaswab. Mida sagedamalt edespidi pasanduse järjed tulewad, seda ägedamaks ja pikemaks läheb kõhuwalu, seda raskemaks piinatuseks wäitused. Rooja tuleb wäga kasinast nähtawale, enamiste läga, mis — kas walge ehk kui werega segatud ila wälja näitab, ja millest rahwas mõnes paigas „soolte kaapeks“ nimetab. Raskemal järke- del ajawad haiged selget werd wälja, mis neid lühikesel ajaga

nenda ärakurnab, et suurem osa — nimelt lapsed — nõrkusesse jurewad. Seal tulewad mõnekorra palawiku märgid nähtawale, mis soolte-põletikku kuulutawad.

Arstimine peab selle nõõri järel haigele appi töttama, kuda ülewal sisseminnes ettekirjutasime; mida warem seda parem. Kes terve inimene midagi neist uimetatud ette kuulutuse märkidest enese külles tunneb, see sidugu willase rätiku ehk riide tüki oma kõhu ümber, hoidku jalad soemalt kui muidu, söögu kerget toitu, kaera- ehk odratangu kõrti, sest et soolte sissepoolne ilanahk ärritamise läbi hell on, ei tohita midagi tugewamat rooga anda, mis haigele kahju teeks. Pasantuse hakatusel võib töbi- sele sooja jooki anda ja kus midagi kinnitust ees ei ole, lastakse teda woodi heita; aga niipea kui wäitused alustawad: **peab haige — olgu tahtes ehk tahtmata — wägise woodi sunnitama!** sest siin ei ole temal enam tahtmise woli. Nüüd lastakse teda nii palawalt kui suu wigata kannatab paar õlleklaasi täit piper- mündi, kameli- ehk naestepunade-theewet juua, kate- takse teda riiete sisse kinni ja püütakse higitsemist korrale seada. Läheb see ettewõetus täide ja kantakse selle eest hoolt, et haige peale selle weel paar päewa kauem woodi jääb, siis on kõhutõbe kihwt wõi sünnitaja, kui kupaostatud seeme idanemise wägi ühe- korraga surmatud, et temast pikemat kartust enam ei tõuse.

Enne kui arstimisest pikemalt kõnelen, tahan naeste- punadest ligemat seletust anda, ühest meie maal igal pool laia- liste kaswawast rohutaimest, mis kui wanast tuttaw kõhutõbe wahendil nüüd ilma süüta unustuse kaisu on uinunud, sest et uudise tagasihutamine mahti ei anna wanemaid abitegijaid meele tuletada ja suurema osa inimeste arwamisel: „kõige uuem igakord kõige parem peab olema.“ Mina ei wõi parata, waid pean südame tunnistusest aetud, awalikult wälja ütleva, et kõhu- tõbe juures naestepunad mull igakord ustawad abimehed on olnud, kui neid parajal ajal ja õigel wiisil olin tarwitanud. Iga wahendil võib wastaoksa tarwitusel tulu asemel kahju teha, iseäranis kus haigus ülekätt oli wõtnud, seal ei wõinud midagi enam aidata. Tõbe hakatusel ei ole nimetatud punad millalgi minu lootust petnud, aga ka hiljemine mitukorda head tei- nud, sinna juure tuleb weel, et kõige kehwapad inimesed seda rohutu rahata wõiwad saada. Naestepunad õitjewad jaanikuust kummi leikuse-kuu lõpuni, üfsikud taimed mõnel aastal weel hil-

jam. Paras korjamise aeg on, kui õilmenupud alles puhkemata seisavad, ehk esimeste õilmete otsad tupest välja sirutavad. Taimed korjades leigatakse ehk muratakse neid maapinnalt, et juurikad aga järel jäävad, siutakse kimbukesteks ja pannakse laffa tuule kätte kuiwama, kuhu päikese terad nende peale ei paista. Pärast kuiwatamist nopitakse lehed ja õilmed warte küllest, pannakse kaanega kastikese ehk karbi sisse ja hoitakse kuskil kuiwas paigas, kus nad niiskuse läbi hallitama ei wõinud minna. See on igal suwel uusi taimed korjata, sest et nemad kui rohkem aasta kuiwatud hoitakse, oma wäge kautawad. Deine wiis seda rohku majas hoida on, kui õilmed, õilme-nupud ja weikemad lehed wärskelt warte küllest wõetakse, lehed nuaga peenikeseks leigatakse ja pudeli sisse pannakse, nenda et pudel wantuseta üle pool täis saab, siis niipalju kas põlend wiina ehk piiritust peale walatakse, et määrg üle poole kaelani ulatab. Nüüd pannakse kindel kork peale ja lastakse kõige wähemalt kolm nädalat seista, enne kui wedel pealt ärakurnatakse ja järel jäänud paksu seest määrg wiimse piisani välja pressitakse, mis kurnatud wedelaga kokku segatakse ja kindla korgiga pudelis paar aastat wõib seista, ilma et oma rammust midagi kautaks.

Kuiwatud lehti ja õilmeid wõetakse theewee tarwis pool toobi keewa wee peale üks kuhjaga söögilusika täis, wärskelt natuke rohkem. Kus haige tunni kurni 2 tunni pikusel ühe lusika täie wõtab, seal walatakse nimetatud osa rohu peale poolteist kortel keewa wet, lastakse kann ehk kruus nii kaua kinnikastud seista, kui leigeks jahtub, siis kurnatakse wedel pealt kergelt ära, pressimata paksu peale lisatakse kortel wet ja lastakse puhta piisikese kastruli ehk paja sees niikaua pikamiste keeda, et rohkem pool sisse keeb. Sahtund wedel pressitakse tugewast välja ja segatakse esimese ülewaltusega ühte. Naeste punade wiina ei tohita muidu kui tõbe hakatusel üks ainus kord meestele üks pool pitsklaasi, naesterahwale weike söögilusika täis weega segatud, lastele wadunud mõõda 15, 20 tilgast edasi kurni poole theelusikani niisamati weega anda.

Naestepunadel peawad teistes paikades järgmised nimed olema: Saani-, kollased ja Rootsi punad, emaste-rohi, wiina lilled ja wiina marjad. Saksa keeli: Hartheu ja Johanniskraut, Ladina keeli: Hypericum. Wiimse nime järel wõib iga taimede tundja taimede ülesleida ja tundmata inimestele juhatada.

Mis muidu kõhutõbe kodu-arstimisel ettevõtta ja toimetada tuleb, peab nenda sündima kui 67ma lehekülle peal juhataki. Ka naestepunade pruukimisel võib, kus wälja käimine äkitselt oli finni jäänud ja põdejale raskust teeb, riitsinuse-õli abiks wõtta.

Smaka werewoolused

oliwad omas paigas kogemata nimetamata jäänud, mispärast neist nüüd tagajärel kõnelema peame. Raesterahwa loodud werewoolused wõiwad mitme segaduste läbi seatud teelt ekkida, millest terwisele kahju sünnib. Reeglimõõdulise kuupuhastusele on raske paljuse määra kinnitada, et ütelda tohiks nii ja nii palju läheb tarwis, mis üle sellest, see teeb kahju. Mõned wõiwad rohkem, teised vähem kahjuta werd kautada. Meil ei ole muud mõõdupuud, kui tähelepanna, kas werewoolus kosutades wõi nõrgendates kautaja keha peale mõjub. Kus pulsilöötk kõhetumaks minnes mõne löögi wahel jätab, wäsimus kasvab, käed jalad wilud seisawad, mokad ja palged kahwaks tõmbawad, hingamine wäeti, iga rohkem liikumine südame peksuma sünnib, söögi-isu puudub, jalad wasta õhtud paisetawad ja kurbdus meelt rõhub: seal on werekautus üleliigne olnud. Üks kõik, kas kuupuhastusel ühekorraga rohkelt kadus, ehk puhastus kaua aega nõdal ja enam wältsas, ehk wäga sagedast tagasi tuli. Nüisugustel järgedel wõtaw nõrkus ülekiätt, nimelt nerwudes ja nende toimetustes, millest mitmet haigused ja terwise segadused sünniwad, kui krambid, minestused ja ematõbi.

Arstimine peab siin kahesugune olema, wiigaduse paran-damine ja werewooluse hoogu kergitada püüda: esimene ei ole koduarstimisel wõimalik, peab nende hooleks jääma, kes arsti ammeti peale oliwad õpetatud. Koduarstimine täidab juba sellega oma kohused, kui ta hädaohu ähwardusel wiibimata arsti abi muretseb ja kõiki haigest eemal hoiab, mis temale kahju teeb. Esimene ettevõtmine peab jälle olema, kuida kõiges raske-mates haigustes õpetati, et haigele puhta õhuga wilus tuas säng walmistatakse, teda asemele lastakse maha lamada ja suuremas keha ja waimu rahus puhkada, sest et wägewamat terwise toojat ei ole, kui waihus ja rahu. Haige tallitajad walmagu hoolsalt, et haigelt kõik eemal hoitakse, mis meele liigutust sünnitab, olgu hea ehk paha, rööm ehk kurwastus. Sga nerwude ärritus läheb südame peale ja paljustaks werewoolust. Kehakated olgu kerged, söögiks antakse haigele külma toitu ja külma wet joogiks. Ka

wõib külma wee ümbrusi allpool kõhu üle panna, kui werejooksmine muidu ei wähenen. Nerveude ärrituse waigistuseks wõib iga kahe tunni järel üks pulber seft rohust anda, mis Nr. 25 üleskirjutatud on. Neil, kellel ligimail osawat arsti abi saadawal pole, aga naesterahwast majas elab, oleks soowida, ikka jähärduft rohutu kodu pidada, kui need pulbrid, ehk neid Nr. 26 üleskirjutatud tropisi. Wiimastest wõib paar kord päewas 10 tunni 15 tilka anda.

K ö h a

arstimisele, millest 58 lehekülle peal kõneldi, paneme ühe wahendiku weel lisaks, mis igauks kewade, enesele rahata wõib korjata: kuusepuu okaste tupekesi ja neist wäljatulnud pifemaid okkaid kurni pool tolli pikuseni. Kuda tähele panejad teadwad, leitakse igal oksal ja oksakesel, kus minewal aastal kaswamine seisma jäi, sõrmkübara põhja sarnased nupukesed, kellest kewadesel talwe lõpetusel uued okkakesed wälja puhkewad. Parajam korjamise aeg on tupekestest puhkemise hakatusel; seal leigatakse nuuga tupekesed noore okastega tükis raagude küllest, kuiwatatakse neid päikese warjul tuule käes, kas aida ehk muu hoone lakkas, kuhu ahju suitsu neisse ei ulata. Kuiwatud okkatupekesi wõib suitsuta elutubades paksum paberist kotis ehk kaanega puust kastis ja karbikeses teise kewadeni wäga hästi hoida. Neid wõib kõha wasta sellisamal wormil tarwitada, kui naestepunasi — kas theeweeks wõi keedetud — kõige mõnufamalt, mõlemad wormid ühendatud, kus esiteks hõbe söögilusika osa kuiwatud tupekesed pool kortel keewa weega ülewalatakse, kinni katetud kannus jahatumiseni liutatakse, siis wedel pealt ära kurnatakse, paksi läbi keedetakse, wälja pressitakse ja ülewalatusega kokku segatakse. Wõib haige tuas olla, siis joogu ta paar korda päewas rohke tassi täis seda keedetist nii soojalt kui suu kannatab, niisama õhtu magama heites. Need, kelle ammetlik tallitus mahti ei anna tuppä jääda, joowad oma rohu leigelt, ja saawad paari päewa pruukimise järel kergitust leidma. Ma olen neil järgedel, kus kõha pikemale wiibinud, wahel juba ühe öö ja päewa, ehk 24 tunni järel, kergitust näinud, ka nende kõhijate juures, kes wäljas külma käes pidiwad käima; tohin sellepärast loota, et mõned antud õpetuse täitjad sedasama mõnu saawad tundma. Ka ei ole rohi kogunist raske juua, waid maitseb, kuda korra ühe haige suust kuulsin: just niisama kui wärske jõulupuulehke.

Receptid.

Möned arstirobtude ettekirjutused, kelle järel raamatu lugejad apteekist rohtu wõivad lasta walmistada:

Nr. 1.

R. Syrup. rub. id. ℥j
Acid. muriatic. ℥β
M. S. Zum Pinseln des Mundes.

Nr. 2 A.

D. Pulv. rad. rhei ℥ij
S. Ein- bis zweimal täglich eine kleine Messerspitze voll.

Nr. 2 B.

Rec. Pulv. rad. rhei
Magnes. carbonic. aa ℥ij
M. f. Pulv.
S. Paar mal täglich eine Messerspitze voll.

Nr. 3.

Rp. Spirit. saponat.
Tinct. nuc. vomicar. aa ℥j.
M. S. Zum Einreiben.

Nr. 4.

R. Aq. amygdal. amar.
Vin. stibiat. aa ℥iij
M. S. Dreimal täglich 15 Tropfen.

Nr. 5.

Rp. Magister. bismut.
Sachar. alb. aa ℥i.
M. f. Pulv. divid. part. x aeq.
S. Zweimal täglich 1 Pulver.

Nr. 6.

D. Tinct. coccionell. ammoniacalis ℥iij.
S. Morgens und Abends 2, 3, 4—5 Tropfen, mit Wasser, je nach dem Alter des Kindes.

Nr. 7.

- D. Aq. chlori ℥iij
S. Zum äußerlichen Gebrauche.

Nr. 8.

- Rec. Cremor tartar.
Resinae gvajaci aa ℥ij
M. f. Pulv. Dsp. tal. doses N. iv.
S. Morgens und Abends 1 halbes Pulver.

Nr. 9.

- Rec. Boracis ℥i
Mell. rosar. ℥j
S. M. Zum Pinseln des Mundes.

Nr. 10.

- Rec. Pulv. bacc. juniper.
— — lauri aa ℥iij
Flor. sulfuris ℥vi
Sapon. virid.
Axung. porci aa s. q.
M. f. Ungt.
S. Kräpfsalbe.

Nr. 11.

- R Aq. nuc. vomicar. Radem. ℥iβ.
Tinct. croci ℥ij.
M. S. Dreimal täglich 20 Tropfen.

Nr. 12.

- Rec. Extr. filicis mar. aeth. ℥ij
Pulv. radic. filicis mar. s. q.
vt. f. pilulae N. xx.
S. Abends auf einmal zu nehmen.

Nr. 13.

- D. Tinct. chinae compos. ℥j
S. Nach Verordnung.

Nr. 14.

- D. Tinct. ferri pomat. ℥j
S. Zweimal täglich 30 Tropfen.

Nr. 15.

- Rec. Acid. tartarici
Magnes. carbon. aa ℥ij
Sachar. alb. ℥iij
M. S. Nach Verordnung.

Nr. 16.

Rec. Mann. elect.

Pulp. tamarindor. aa ℥j

Aq. comm. ℥viiij

Solv. S. Zweistündlich 1 Eßlöffel voll.

Nr. 17.

Rec. Ol. amygdal. rec. exp. vel.: ol. provinzar. ℥β

Gum. arabic. s. q.

Aq. dest. ℥viiij

M. f. Emuls. S. Stündlich 1 Eßlöffel voll.

Nr. 18.

D. Tinct. rhei aquos. ℥j

S. Nach Verordnung.

Nr. 19.

Rep. Decoct. rad. salep ℥iβ

Tinct. rhei vinos. gtt. Xij

M. S. 3—4 mal täglich 1 Theelöffel voll.

Nr. 20.

Rec. Kali citric. ext. parat. ℥j

Aq. dest. ℥iβ

Syrup. rub. id. ℥β

D. S. Stündlich bis 2 stündlich 1 Theelöffel voll.

Nr. 21.

D. Herb. jaceae ℥ij S. Zum Thee.

Nr. 22.

D. Ung. antispast. Sell. ℥j S. Zum Einreiben.

Nr. 23.

Rec. Chinin. sulfuric. gr. V

Dsp. tal. dosis N. Xij S. Chinini pulbrid.

Nr. 24.

D. Tinct. opii simpl. ℥ij S. suo nomine.

Nr. 25.

Rec. Pulv. rad. ipecacuanhae Gr. iij

Sachar. lactis ℥j

M. f. pulv. divid. part. Xij aeq.

S. Stündlich bis 2 stündlich 1 Pulver.

Nr. 26.

R̄ Tinct. secalis cornut ℥ij

D. S. Dreimal täglich 15 Tropfen.

Peale praegu üleskirjutatud rohtust, mis iga üks, kellel tohtri abi kae pärast ei ole, igas apteekis võib walmistada lasta, peaksid nõukal maja peremehel järgmised rohud kodu olema:

- Glauberi sool (*Natrum sulfuricum*).
- Inglis sool (*Magnesia sulfurica*).
- Kameli õilmed (*Flores chamomillae*).
- Kampweri piiritus (*Spiritus camphor.*).
- Kanepi õli (*Oleum cannabis*).
- Kremor tartarus (*Cremor tartari*).
- Peetripuu õilmed (*Flores sambuci*).
- Pennuf salwi (*Liniment. volatiliae*).
- Magnesia (*Magnesia carbonica*).
- Opiumi troppisi (*Tinct. opii simpl.*)
- Siikwori (*Liquor anodynus*).
- † Nuusutuse wedelat (*Liquor ammonii caustic.*)
- Pepermündi troppid (*Pfeffermünztropfen.*)
- Prantsuse terpentini õli (*Ol. terebinth. Gall.*).
- Prowangse wärsket õli (*Ol. provinzar.*).
- Puu õli (*Oleum olivarum*).
- Rabarbari pulbrit (*Pulv. rad. rhei*).
- Riitsinus õli (*Oleum ricini*).
- Rinna thee (*Species spectoralis*).
- Salpeterhaput soola (*Natrum nitricum*).
- Salwei lehti (*Herba salviae*).
- † Soolahaput (*Acidum muriaticum dilut.*).
- Sinepi paberit.
- Klorhaput soola (*Kali chloricum*).

Õlid peawad külmas paigas hoitud, teised tuas peetud saama, soolad, kas klaaseritud potikestes, ehk klaas-purkides, igal ühel rohu nimi peale kirjutatud. Need wedelad, kes pikemal seiful korgid ära sõõwad ja † ette on tehtud, peawad sisse õerutud klaas korgiga finni pandud olema.

Register.

Haiguste parandamisest	7
Haiguse tundmisest	10

Esimene jagu.

Ügedad palawikud	13
Mis palawiku juures ülepea täheldada on	14
Liht palawik	16
Põletis palawik	17
Nerwude palawik	18
Liht nerwude palawik	21
Ügidam ehk külgehahtaw nerwude palawik	22
Maulik ja siiskondlik nerwude palawik	24
Rõhu palawik	25
Ruhupalawik	27

Teine jagu.

Wahetpidawad ja pikalised palawikud.

Külmtoibi ehk külma-palawik	29
Sala ehk kurnaja-palawik	30

Kolmas jagu.

Põletikud ja pakitused.

Werepakitused	32
Peaju-põletik	32
Kurgu-põletik	34
Suuläpastus	36
Keele-põletik	37
Kopsu-põletik	38
Südame-põletik	41
Mau-põletik	42
Soolte-põletik	44
Raksa-põletik	45
Põrna-põletik	46
Neerude-põletik	46
Kusepõie-põletik	47
Rõhunaha-põletik	48
Emaka-põletik	50
Munasarja-põletik	50
Silma-põletik	50
Rõrwade-põletik	52

Neljäs jagu.

Rheuma-haigus. (Tooksjatõbi) . . . . .

Puusawalu	56
Ristluu-walu	57
Rõhu ja kõha	58

Strohwilke-tõbi	Lebef.
Gihititõbi	127
Prantsuse-tõbi	128
Raswa-tõbi	129
	131

Raksteistkümnes jagu.

Õõned külalised inimese kehäs.

Soolikati- ehk usfitõbi	132
Wilbi-tõid	135
Usfitesed mädanewa haawa ja mädanikude sees	135
Jõhw-us	135
Kiwihagused	136

Rufekiwid.

1. Rõiekiwid	136
2. Neerude kiwid	136
3. Sapikiwid	137

Raesterahwa haigused.

Raese suguhaigused	138
Zgakuune puhastus	138
Mis kuupuhastusel tähele panna	138

Raskejalgus.

Mis raskejalgastel tähelepanna on	139
Raskejalgste offendamine	139
Ruda enne-aegse looma sündimist hoida	140
Raskejalgste krambid	141
Sündimine ja nurgawoodi	141
Mis nurgawoodil peab tehtama	141
Lapsewoodi-palawik	143
Püüma-figitamine ja mis muudu lapse imetamisel tähele panna	145
Walgede jooksmine	145

Lastehaigused.

Lastehaiguste-tunnismärgid	148
Haige laste arstimine	148
Lastetoitmine ja kehalik kasvatamine	149
Laste warjusurm	150
Sündind laste kollatõbi	151
Kra-audumised	151
Laste kõõm ehk kaji	152
Laste filmakord ehk filmapõletik	152
Laste lõualuu-kramp	153
Pasandus laste imemise põlwes	153
Offendamine	154
Krampid, raputamised ja muud nerwude-juhtumised	155
Palawikud	155
Laste hambategemisest	156
Kuri kõrijõlme põletik ehk krupp	157
Püümafärnad	157
Peaaju weetõbi	158
Kõew peaaju weetõbi	158
Laste koeratõbi	160

Lifa.

Külgehakkaw kõhutõbi	161
Emata werewoolused	164
Kõha	166
Retseptid	167

**Schnakenburg'i kooliga Tartus on trükitud ja igas
raamatupoes saada:**

- Bergmann, Üleüldine ajalugu. I ja II jagu. Hind 80 kop.
Eifen, Eesti, Liwi ja Kuura maa ajalugu. Muistsest ajast
meie ajani. Hind 60 kop.
Grenzstein, Kooli koolmõõde raamat. Kirja püüud 6 jaos.
Hind 82 kop.
Grenzstein, Looduse nõuud ja jõuud, 3. andes à 25 kop.
Hänjen, Kooli-teadus. Hind 30 kop.
Jagapäine tõdune Jummalatenistus. Hind 5 kop.
Jürmann, Kodu-kool. I. ja II. raamat. Hind à 25 kop.
Kalewi poeg. Üks ennemuistene Eesti jutt. Hind 1 rbl. 20 kop.
Kasuline kõõgi- ja majapidamise raamat. Selle raamatu
sees on üks täitsa kõõgisedel ja 1163 õpetust kuidas kõõgisid
kõkadel tuleb valmistada. Hind 1 rbl. 20 kop.
Kooli-käart. Liwi, Eesti ja Kuura maa. Saks, Eesti ja
Läti keeli. Hind 20 kop.
Kooli-seina-käart. Liwi, Eesti ja Kuura maa. Saks, Eesti
ja Läti keeli. Lakeritud ja rulli pandud: hind 5 rbl. 50 k.
Linase riide pääl mapi sees: 4 rbl. 30 kop.
Kunder, Looduse õpetus. Koolmeistriitele ja koolidele. I. raamat:
Elajate riik (piltidega). Hind 80 kop. II. raamat:
Taimede riik (piltidega), köid. 60 kop. III. raamat:
Kivide riik (piltidega), hind köid. 40 kop.
Kunder, Weikene looduse õpetus. Eesti alamatele koolidele 35 k.
Kurrek Turnimõõde raamat I. Hind 40 kop.
Pärn, Mõistlik majapidaja ja laste kaswataja. Hind 32 k.
Pärn, Kirjalikud 1883 koolis ja kodu. Hind 25 kop.
Pärmann, Palästinna eht Tõulad maa. Teejuht Pühas
kirjas koolile ja kodule (piltidega).
Püibli salmid katekismuse õpetuse selletamiseks. 12 kop.
Schneider, Saksakeele õppimise juharamine. 5 trükk. 25 kop.
Tüll, Kerged ja lähikesed Geometria õpetused. Rahwa
koolide kasuts. Hind 50 kop.
Tüll, Maamõõtmise-Juhatus, iga Eesti põllumehele. Hind 60 k.
Tüll, Wiisika õpetus. Koolidele ja igale teaduse nõudjale.
120. seihkenduse ja pildiga näitlikult äraseletatud. Hind 1 rbl.
20 kop.
Undrik, Uus õpetuse raamat. Lutteruse katekismuse järele
Eesti rahwakoolidele ja rahwale. Hind 60 kop.
Uus ABD raamat. Esmeseks õppimiseks õige-ristijalu lastele.
Hind 15 kop.
Wegener, Üht asja on tarwis. Uus jutluse-raamat. Hind
1 rbl. 60 kop. Köidetud 2 rubla.
Wen-Saks-Eesti keele kõneajud, nende keele rutuseks
kättesaamiseks. Hind 60 kop.
Weste, Aleksandri I. elu ja õlu (piltidega). Hind 25 kop.